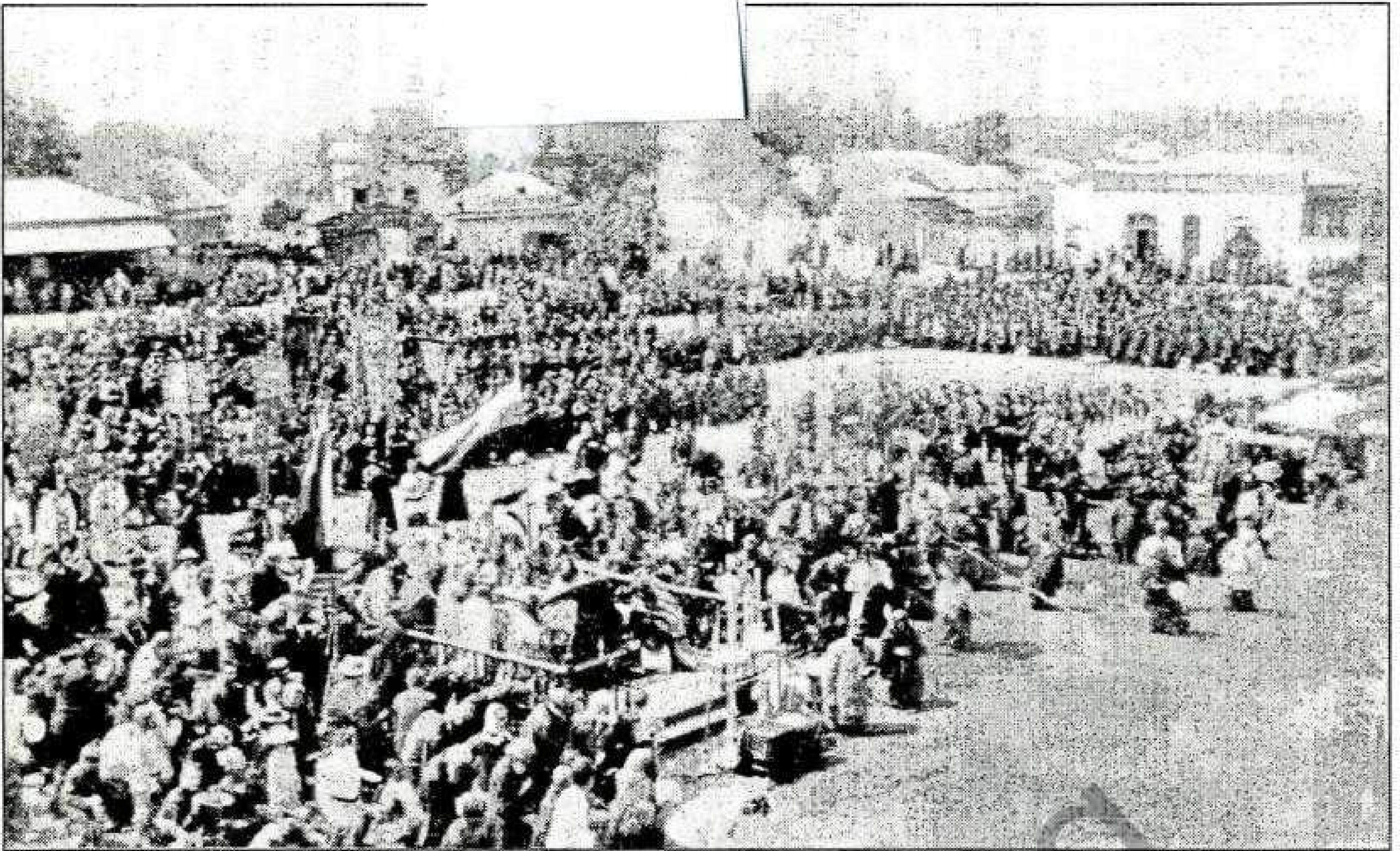
НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

ISSN 0130-6936

2000

4

Народне свято на честь відродження державності України на Слобожанщині. Серпневий (1917) мітинг-молебень в слобожанському місті Лебедині на підтримку самостійності України. Тисячі людей молитовно славлять Бога, що допоміг їм відновити власну державу. В центрі майорять церковні хоругви і жовто-сині прапори.

БОЖЕ ВЕЛИКИЙ, ЄДИНИЙ

Боже великий, єдиний,
Нам Україну храни,
Волі і світу промінням
Ти її осіни,
Світлом науки і знання
Нас дітей просвіти,
В чистій любові до краю,
Ти нас, Боже, зрости.

Молимось, Боже єдиний,
Нам Україну храни,
Всі свої ласки, щедроти
Ти на люд наш зверни.
Дай йому волю, дай йому долю,
Дай доброго світу,
Щастя дай, Боже, народу
І многая, многая літа.

Див. на стор. 1

Українка в святковому вбранні біля левадної криниці. Листівка поч. XX ст.

Протягом тисячоліть криниця в Україні, як і в усьому світі, була основним джерелом питної води, важливого засобу підтримання життя людини. Ще в глибокій давнині вона стала символічним образом у релігійно-духовному житті народу, його поезії. Часто її розглядали як джерело благословління Божого для людей. Про криниці й колодязі часто говориться в Біблії, в творах найвидатніших письменників світу, в народних піснях. Образ криниці часто зустрічаємо в творах українських вчених, поетів, митців. З давніх-давен в Україні був поширений звичай садити біля криниць особливо шановані в народі "благородні" дерева—калину, вишню, явір,а також різноманітні квіти. Верхня частина криниць іноді оздоблювалась орнаментом. Етнографи зафіксували свідчення старожилів, що подекуди, як наприклад у згадуваному не раз у цьому номері журналу місті Лебедині, біля криниць у гарно оздоблених кіотах ставились ікони,які у святкові дні прикрашалися вишитими рушниками. В практичному житті ці прості споруди з дерева чи каменю за останній час швидко зникають. Але, певно, ніколи вони не зникнуть із народної пам'яті, із народної пісні й легенди.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ЕТНОЛОГІВ

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

Рік заснування 1925
Виходить один раз на два місяці

4 · 2000

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА *(268)*

У ЖУРНАЛІ

ЗАСНОВНИКИ ЖУРНАЛУ (при поновленій державній реєстрації):
Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Міністерство культури та мистецтв України

Адреса редакції
252001 МСП, Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон 229-50-29

Науковий редактор *О. Г. Костюк*
Відповідальний секретар *І. М. Власенко*
Редактори відділів *В. Т. Скуратівський, Г. М. Тищенко*

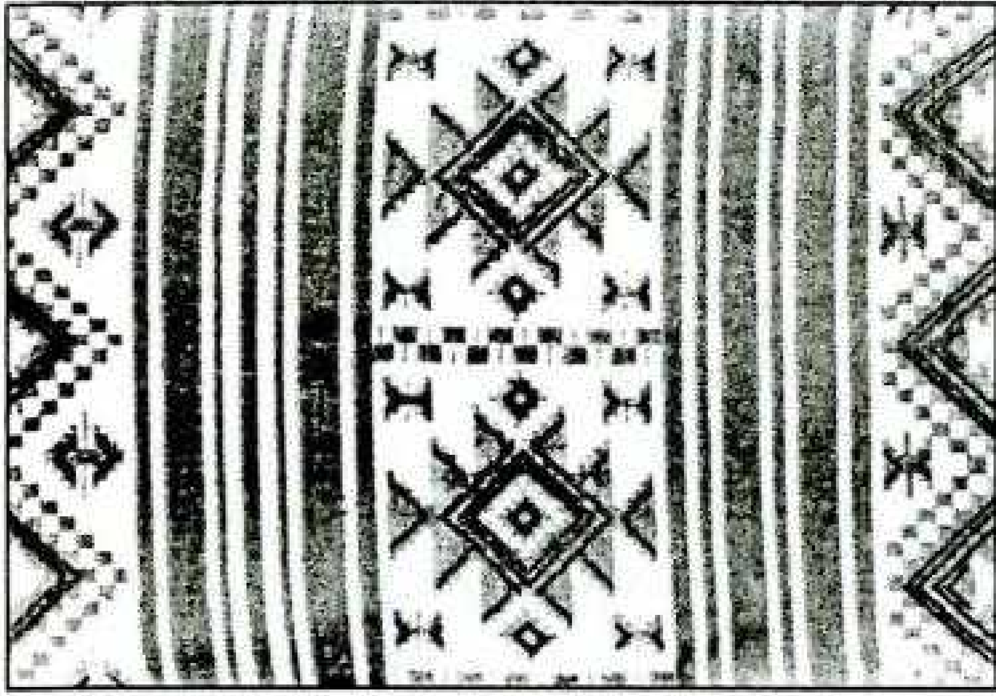
Художні редактори *Н. М. Абрамова, М. І. Стратілат*
Технічний редактор *Т. М. Шендерович*
Коректор *Л. Г. Бузіашвілі*
Комп'ютерна верстка *Л. І. Прокопчук*

Редакція не завжди погоджується з думками авторів статей

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.
Серія КВ. № 649 від 25.05.94.

Здано до набору 11.10.2000. Підп. до друку 22.11.2000. Формат 70×108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,6. Ум. фарбо-відб. 13,48. Обл.-вид. арк. 13,70. Тираж 750 прим. Зам. 0-415.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві "Наукова думка". 01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3.
ВАТ "Книжкова друкарня наукової книги". 04107 Київ 107, вул. Багговутівська, 17—21.

Ювілей журналу народознавців України

ЧАСОПИС ЗМІСТОВНИЙ, МУЖНІЙ І ПАТРІОТИЧНИЙ
(До 75-річчя "Народної творчості та етнографії")

Небагато знайдемо між науковими часописами України таких, які б протягом усього часу свого існування, до того ж у винятково важкий період історії нашого народу, настільки б послідовно захищали й оберігали його етнічну ідентичність, всіма можливими способами й формами розкривали співвітчизникам і світові неповторні надбання духовної та матеріальної культури автохтонів, що споконвіку живуть на благодатних просторах від Вислоку й Пряшівщини на заході до Донщини на сході, від Берестейщини й Північної Слобожанщини на півночі до Криму, Добруджі, Банату, Мараморощини, Сучавщини й Потисся на півдні.

До свого 75-річчя, випуску в світ 268-го числа, журнал "Народна творчість та етнографія" пережив надзвичайно складну історію. То був шлях між Сцілою й Харибдою. Досить згадати, що в той час, коли велетенська імперія — СРСР почала особливо активно розгортати під демагогічним гаслом формування так званої "нової історичної спільності людей", журнал систематично утверджував фактично цілком протилежну ідею. На його сторінках не просто популяризувалися національні духовні надбання українців, а науково обгрунтовувалася думка про їх високий мистецький рівень, тисячолітню історію, постійний розвиток і незнищенність.

Звичайно, далеко не все, що потрапляло тоді на сторінки "Народної творчості та етнографії", як і її попередників "Етнографічного вісника" (1925—1932), "Українського фольклору" (1937—1939), "Народної творчості" (1939—1941) та перших трьох випусків "Наукових записок" (1947—1954), було справді науковим і національним. У тодішніх публікаціях натрапляємо на явні підробки, недолугі силкування колонаукових найманців доводити, що українці в своїй творчості начебто "оспівують" життя в "більшовицькому раю". Зрештою, кожен вдумливий читач знав справжню ціну таких псевдонаукових маніпуляцій і ту кухню, в якій вони готувалися. Та головним було інше, національно-патріотичне трактування етнографічних і фольклорних процесів і явищ.

Видання було задумане й фактично реалізоване видатними українськими вченими, перш за все славетним істориком, літературознавцем і фольклористом Михайлом Грушевським. У 1925 році в журналі "Україна" (Кн. 5/14/. — С. 3—13) була надрукована його стаття "Береження й до-

слідження побутового й фольклорного матеріалу як важливе державне завдання". За переконливо аргументованим твердженням теперішнього редактора відділу фольклористики й відповідального секретаря часопису, глибоко ерудованого українського культуролога Івана Власенка, щойно після появи названої статті Михайла Грушевського почалася практична реалізація цього періодичного видання *. Перше число під назвою "Етнографічний вісник" фактично вийшло в світ на початку 1926-го року (на титулі, однак, вказано 1925-й). Отже, маємо ще один ювілей. З того часу минуло 75 років. Разом з тим не можна не згадати неоціненну заслугу у відновленні й збереженні часопису в післявоєнний період Максима Рильського, який очолював його редакцію від 1957 до 1964 року.

Глибокої шани й вдячності заслуговують ті подвижники українського народознавства, що, ризикуючи втратою волі й навіть життя, випускали в світ неоцінені перлини усної словесності, музичного фольклору, вишивок, килимарства, художнього ткацтва, малярства й скульптури, різьбарства та неви-

ВІД РЕДАКЦІЇ

* Складність заснування такого журналу пояснюється рядом обставин. Справа в тому, що хоч етнографія і фольклористика були молодими науками (вони виникли лише в середині XIX ст.), але, як вважали тоді, в перші пожовтневі роки, об'єктами їх вивчення були, мовляв, передусім малоактуальні явища переважно архаїчної народної культури і побуту. Насправді ж вивчення цих явищ мало не лише суто теоретичне, а і громадсько-політичне значення, оскільки сприяло зростанню національної самосвідомості народу. А в кінці XIX і перших десятиліттях XX століття ставлення імперської влади до пробудження національної самосвідомості народу в Україні було, як відомо, різко негативним. Це майже однаково стосується як передреволюційних, так і пореволюційних років.

В той же час в світі, особливо в Західній Європі, етнографія і фольклористика продовжували бурхливо розвиватися. З'являються наукові осередки їх вивчення, видаються фундаментальні етнографічні і фольклористичні монографії, в університетах читаються спецкурси з цих дисциплін, засновуються відповідні періодичні видання — наукові записки, журнали, бюлетені і т. ін. Все це привертало особливу увагу патріотично настроєної української інтелігенції, передусім тієї її частини, яка в XIX ст. гуртувалася навколо журналу "Київська старовина" (1884—1906). З цим середовищем пов'язана діяльність найвидатніших українських народознавців кінця XIX — початку XX століття — В. Антоновича, П. Житецького, М. Сумцова, Ф. Вовка, А. Кримського та ін. Найталановитіший серед них учень В. Антоновича М. Грушевський, виїхавши працювати як професор історії у Львівському університеті, з допомогою видатних представників місцевої інтелігенції (І. Франко, В. Гнатюк та ін.), зумів швидко організувати тут надзвичайно важливий науковий центр (який рівнявся окремій академії) — Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. У програмі діяльності цього товариства було передбачено розгортання народознавчих досліджень, збирацької роботи, видавничої діяльності і т. ін. Почали виходити "Етнографічний збірник", "Матеріали до української етнології" і т. ін. Під впливом цих видань пожвавлюється народознавча діяльність і в східних областях України. Невдовзі після зняття заборони на друковане українське слово (в 1905 році) в пресі з'явилося повідомлення про те, що А. Кримський розпочинає видання журналу "Звенигородщина". Однак цей проект так і не було здійснено. Лише частину матеріалів, які призначалися для цього журналу, пізніше А. Кримський подав у збірку матеріалів "Звенигородщина" (з'явилася лише перша книга, решта — залишилася в рукописах).

На жаль, і в новозаснованій в Україні в 1918 році Академії наук спершу не було створено установи для вивчення етнографії та фольклористики, хоч потребу в цьому розуміло багато вчених. Лише після їх тривалих і настійних клопотань влада (Постанова Київського губвиконкому від 28 листопада 1922 року) дозволила видавати журнал "Етнографічний вісник". Але і після цього дозволу журнал тривалий час не міг з'явитися. Такий стан продовжувався аж до повернення з-за кордону М. Грушевського. Як відомо, він є не лише найбільшим істориком України, а і видатним літературознавцем та фольклористом. В його шеститомній "Історії української літератури" перший том і значна частина четвертого, присвячено народній поетичній творчості. Це була і досі є одна з найкращих праць про усну поетичну творчість українського народу.

Після повернення в Україну М. Грушевський почав випускати фундаментальне академічне періодичне видання "Україна". На його сторінках в № 5 за 1925 рік з'явилася знаменита в історії українського народознавства стаття М. Грушевського "Береження і дослідження побутового й фольклорного матеріалу як важливе державне завдання". За свідченнями сучасників, саме ця стаття відіграла вирішальну роль в тому, що очікуваний багато років журнал "Етнографічний вісник" почав виходити у світ. В свою чергу, спадкоємцями цього часопису, — як зазначає енциклопедичний довідник "Київ", — стали журнали "Український фольклор", "Народна творчість", "Народна творчість та етнографія". — *І. В.*

Група співробітників (переважно відділу фольклористики) Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України. На знімку (зліва направо). Перший ряд: Ф. Лавров, Г. Сухобрус, М. Рильський, П. Попов, Н. Родіна, Ю. Костюк. Другий ряд: Ю. Турченко, О. Павлій, О. Чикіна, В. Хоменко, М. Ліждвой, В. Бобкова, Г. Рубай. Третій ряд: В. Довженко, Ф. Ткаченко, особа, прізвище якої не вдалося встановити, П. Павлій.

черпного досвіду в рільництві й тваринництві, будівництві, різних промислах і побуті тощо. Саме такі публікації перетворили журнал у багату й дуже цінну скарбницю народознавчої думки в Україні, її неповторний літопис.

Про його вплив і популярність можна наводити чимало яскравих прикладів. Та згадаю лише читачів з однієї сільської середньої школи, що діє в Славському Сколівського району на Львівщині. У 1960—1970-х роках тут його передплачували не тільки кращі вчителі, але й обдарованіші старшокласники. З-поміж тих його тодішніх юних читачів стали відомими вченими-дослідниками, етнографами й фольклористами Степан Павлюк (доктор історичних наук, професор, нині директор Інституту народознавства НАНу), Михайло Глушко (кандидат історичних наук, етнограф, старший науковий співробітник того ж Інституту), Ганна Дронишинець-Сокіл (кандидат філологічних наук, фольклорист, викладач Львівського державного університету ім. Івана Франка), Василь Сокіл (кандидат філологічних наук, фольклорист, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАНу) та інші.

Дуже благотворно на їхній науковій діяльності, як і на житті всієї нашої нації, позначилося відновлення державної незалежності України. Настала повна свобода творчості, вчені дістали можливість досліджувати ті проблеми, до яких відчували найбільше зацікавлення. Всі ідейно-політичні табу та обмеження, систематично здійснювані комуністами, зникли.

На державницькі позиції став і журнал "Народна творчість та етнографія". Його співробітники, які ідеєю національної незалежності керувалися практично від початку свого свідомого життя й науково-журналістської діяльності, вважали це особистим внеском в історичну справу державотворення. На сторінках часопису пішла мова про замовчувані й заборонені окупаційним режимом проблеми українського народознавства, внесок у його розвиток наших співвітчизників із зарубіжжя, з'явилися публікації стрілецьких і повстанських пісень... І цей перелік можна зробити досить великим. Назву лише важливіші матеріали з 249—250 об'єднаного випуску. А подано там ґрунтовні статті Бог-

На ф о т о: працівники редакції журналу "Народна творчість та етнографія" (зліва направо) І. Власенко (редактор відділу), В. Скуратівський (редактор відділу), С. Музиченко (відповідальний секретар), Г. Тищенко (редактор відділу), О. Дей (головний редактор), Ю. Костюк (заступник головного редактора). Фото початку 70-х років.*

дана Стебельського "Роль етнології в утвердженні державності українського народу", Лідії Козар "Фольклористична діяльність Бориса Грінченка", Ганни Скрипник "Міжнародна асоціація етнологів", Петра Одарченка "Оборонець святинь українського народу (професор Повстенко — рятівник від знищення, дослідник стародавньої церковної архітектури та живопису столиці України), Зайцева "Національно-історичні традиції українського народу й творчість Т. Шевченка", Євгена Маланюка "До справжнього Шевченка", Оксани Вільшанської "Меблі в українському стилі Амбросія Ждахи", Лідії Орел "Традиційний національний одяг українців у дзеркалі народної пісні" та ін.

Кожна з цих публікацій разом із безперечною важливістю порушуваної проблематики відзначається глибокою науковістю й оригінальністю. Можна сміливо твердити, що часопис послідовно й рішуче повертає Україні європейський і світовий рівень народознавчих наук, сприяє національній консолідації

ВІД РЕДАКЦІЇ

* Кількісно колектив редакції був порівняно нечисленний, працювати доводилося досить інтенсивно. Його роботу ускладнював ряд обставин. Працівники редакції були вихованцями одних і тих же вузів — Київського і Харківського університетів, але в питаннях народознавства вони, на жаль, не завжди були однодумцями. Погляди їх на стан і перспективи розвитку української народної культури були часто різні. Їх ставлення до тодішнього офіціозу теж було неоднакове. Тому в редакції обстановка для праці була іноді складною. Журнал потерпав від критики з різних боків, а особливо з боку офіційних командно-директивних інстанцій. Як і весь Інститут МФЕ, він не раз бував на грані закриття.

Але в цей час в усьому світі продовжувався бурхливий розвиток етнографії і фольклористики. Наприклад, в США в усіх університетах з'являються відповідні кафедри. В Румунії уже перші повоєнні роки всі класичні збірки з фольклору і етнографії були перевидані по чотири рази і т. ін.

В Україні ця галузь знань мала здавна і в новітні часи особливо велике значення, тому навіть невелика "відлига" кінця 50-х — початку 60-х років пробудила і посилила значне зацікавлення народознавством. Появу фахового, присвяченого цій тематиці, журналу привітали як відомі вчені, так і широкі кола читачів. Завдяки підтримці громадськості і зусиллям працівників редакції журнал у ці роки і навіть пізніше, в період так званого застою, багатьма вважався одним з кращих не лише народознавчих, а і українознавчих періодичних видань. Зростанню популярності часопису сприяли також газети і журнали, радіо і телебачення, школи і клубні установи, а також досить численні поїздки працівників редакції у віддалені регіони України для роз'яснювально-організаційної роботи серед майбутніх читачів. Певний час за кількістю передплатників серед академічних періодичних видань журнал стояв на одному з перших місць.

Згодом, в кінці 80-х — на початку 90-х років саме завдяки журналу народознавство стало одним із факторів посилення науково-громадського руху за відродження української культури. — *І. В.*

й духовному розвитку. Без нього не можуть обходитися ні вищі, ні середні навчальні заклади, навіть військові та юридичні, а також громадсько-політичні організації, культосвітні інституції, кожна небайдужа особистість в Україні й нашому зарубіжжі. "Народна творчість та етнографія" вже своєю специфікою стояла в минулому і незрівнянно послідовніше стоїть нині на чітких національно-державницьких позиціях, ніколи не дозволяла втягнутися у в'язке болото псевдонаукових мудрувань. Тим здобувала визнання в минулому, й на цьому шляху її чекають нові, ще більші досягнення.

На жаль, сьогодні видання перебуває у великій економічній скруті. Державне дотування майже припинилося. Єдине сподівання — на підтримку читачів, які передплатять журнал, та на допомогу спонсорів, які розуміють значення народної культури і вболівають за її долю.

Григорій ДЕМ'ЯН,
старший науковий співробітник
Інституту народознавства Національної академії наук України,
професор, депутат Верховної Ради України другого скликання.

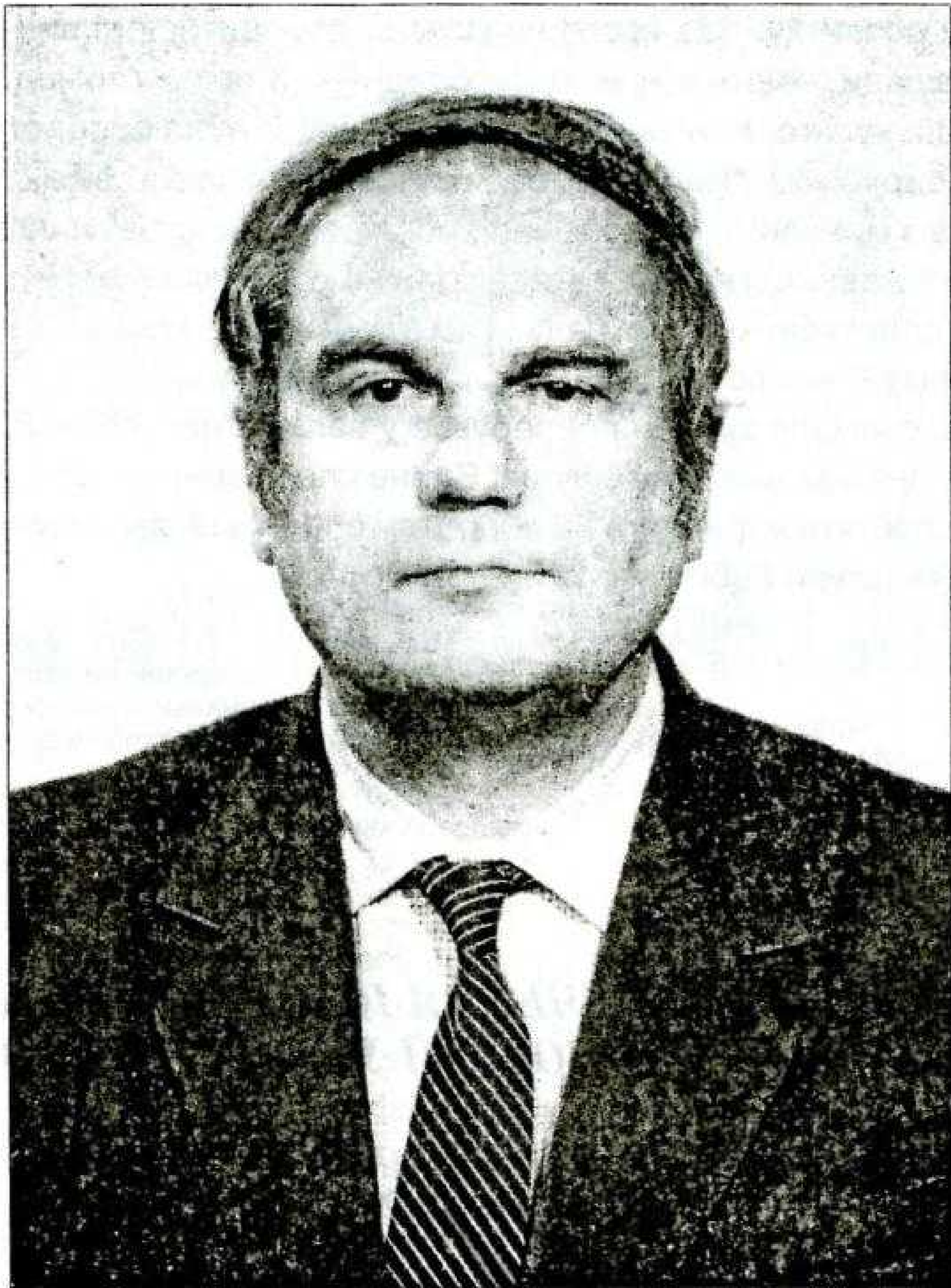
Богдан Сюта

В АВАНГАРДІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

З середини 1980-х років в діяльності періодичних видань розпочався новий період. Розгорнулася особливо активна критика і самокритика, переоцінка цінностей. Критикували уряд, міністерства, установи, відповідальних осіб, чиї імена потрапляли на очі гарячим журналістам чи громадським активістам. Дісталося й українському народознавству, а зокрема й Інститутові імені М. Рильського. Критика (здебільшого безпідставна) часом вражала дуже боляче, дошкульно. Як гриби після дощу, виникали "альтернативні" світоглядні концепції, часописи і навіть так звані "академії". "Народній творчості та етнографії" працювати в таких умовах було особливо складно: солідний науковий журнал із сформованими упродовж десятиліть традиціями, колом авторів та читацькою аудиторією на кількох континентах не міг собі дозволити стати "метеликом"-одноденкою, переповненою так званими "актуальними" модними матеріалами. Було обрано нелегкий шлях еволюційного трансформування, в ході якого можна було і задовольнити найнагальніші вимоги і запити часу, і зберегти солідний науковий та творчий потенціали видання. Очолити цю нелегку працю редакції випало новому головному редактору — відомому науковцеві Олександру Григоровичу Костюку.

Син славетного українського ученого-психолога Григорія Силовича Костюка Олександр ріс і формувався в інтелігентній родині, де без глибокого знання коренів своєї сім'ї, роду, народу та його культури не мислилось існування. В Інституті мистецтвознавства Олександр Григорович з 1958-го, а до аспірантури приймав його — випускника відділення логіки та психології філологічного факультету Київського держуніверситету та фортепіанного факультету Київської консерваторії — тоді директор, академік М. Т. Рильський. Маючи за наставників таких людей як Григорій Костюк та Максим Рильський, молодий мистецтвознавець швидко зростав як вчений, принциповий керівник, інтелектуал-енциклопедист.

Незабаром Олександр Григорович став доктором наук, а згодом академіком НАН України, одним з ініціаторів створення та співголовою міжнародної організації — Асоціації українських етнологів, головним редак-

О. Г. Костюк — академік Національної академії наук України, головний редактор журналу "Народна творчість та етнографія", директор Інституту МФЕ ім. М. Рильського. Фото. 1991.

тором "Народної творчості та етнографії". Справа трансформування часопису в умовах, коли нарешті впали ідеологічні догми, заборони, можна було позбутись накидуваних згори штампів, провести більш-менш об'єктивну переоцінку цінностей серед наукових авторитетів та теорій, вільно включити в науковий обіг ряд здобутків зарубіжних та діаспорних вчених, праць та імен репресованих науковців та релігійних діячів, виявилась справді нелегким процесом. Одразу ж відчутними стали фінансові проблеми видання. Та головний редактор і редакція виявили принциповість в ході реалізації цих завдань. Регулярна робота з авторами, прискіпливий добір матеріалів, розробка нових рубрик і зміна концепції існуючих, розширення тематики публікацій і кола авторів стали буднями редакторів. Але й результати не забарились: на тлі тотальної кризи наукової періодики в Україні "Народна творчість та етнографія" зуміла вистояти в нових господарських умовах, увібрати і висвітлити нові тенденції сучасної етнології, відгукнутись на основні події в середовищі народознавців, фольклористів, мистецтвознавців, в культурному і науковому житті України, регулярно друкувати нові розвідки, знайомити читачів з народознавчими працями вчених української діаспори, з епістолярією великих етнологів.

Ясна річ, перш за все звертають на себе увагу публікації із рубрик "Наука і сучасність", "Огляди, рецензії, анотації" та "Хроніка", які змальовують перед очима читача цілісну картину сучасного стану народознавчої науки і, виходячи з цього — об'єкта досліджень. Не можна не звернути увагу хоча б на такі публікації із цього ряду, як "Утвердження

української державності і екологія національної культури" Г. Скрипник (№ 4, 1996), "Наукова концепція про окремі шляхи походження українського і російського народів та їхніх мов" О. Стрижака (№ 5—6, 1998), "Етнос і нація" В. Лісового (№ 1, 1999), а також усі публікації із рубрики "Хроніка".

Слід відзначити також ініціативу редакції у запровадженні (чи не вперше в Україні) таких цікавих рубрик як "Зарубіжна фольклористика" та "Народознавчі праці вчених української діаспори" (систематичну тематичну публікацію наукових праць зарубіжних українців нині провадить ще лиш альманах "Хроніка 2000"). Одна із найобширніших рубрик часопису представляє праці українських та зарубіжних вчених "З історії науки, культури та народного побуту", не менш читаними й цікавими є матеріали інших двох рубрик-лідерів — "З рідкісних видань, фондів, колекцій" та "Митець і народна творчість", які за останнє десятиліття фактично змінили своє становище з маргінального на центральне. До речі, саме у них знаходимо левову частку публікацій, присвячених мистецтвознавчим аспектам народознавства. Нагадаймо лише статті Є. Онацького та М. Головащенка у № 1 за 1997 рік, Ф. Погребенника у № 2—3 за 1997 рік, В. Кубійовича у № 1 за 1996 рік.

Досягнуто цього завдяки зусиллям авторів, редколегії і особливо редакції, нечисленне коло співробітників якої є ветеранами праці Інституту МФЕ ім. М.Т. Рильського, що протягом десятиліть проводили в здебільшого складних умовах буденну, але певною мірою подиву гідну самовіддано-подвижницьку діяльність, беручи активну участь у формуванні змісту двох з половиною сотень номерів журналу, спеціально призначеного для висвітлення животворних джерел народної культури, такої важливої в минулому і в наш час для України.

В цілому ж бачимо часопис змістовний, цікавий, справді науковий. Похвали гідна й редакторська підготовка текстів, і мова публікацій. Тож хочеться побажати редакційній колегії, головному редактору та колективу редакції часопису з нагоди цього знаменного ювілею подальшого творчого зростання, цікавих авторів і відданих читачів.

Головному редактору журналу
"Народна творчість та етнографія"
О. Г. КОСТЮКУ

Шановний Олександре Григоровичу!

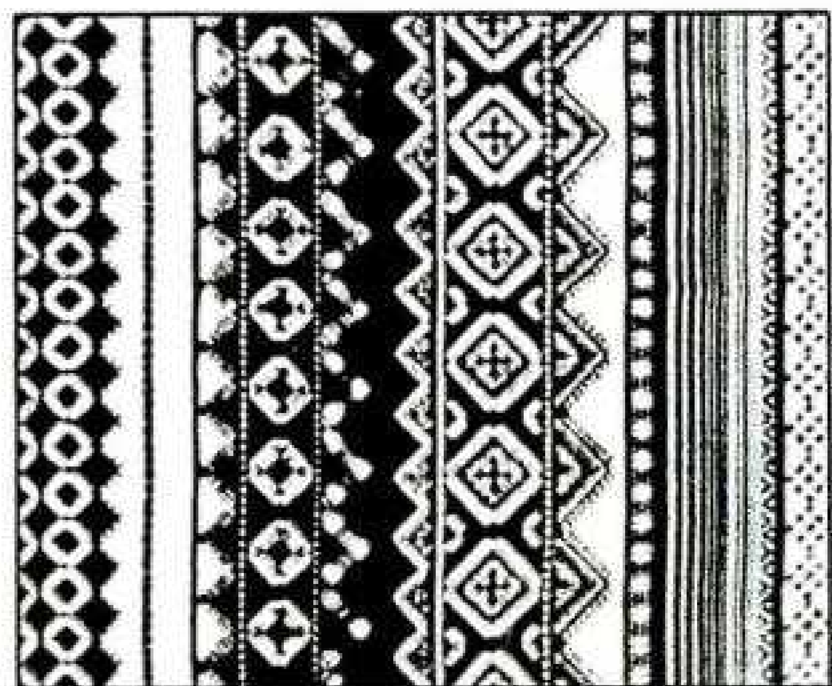
Маємо велику приємність вітати Вас і колектив редакції зі славним ювілеєм — 75-річчям журналу "Народна творчість та етнографія". Це визначна подія для всієї культурної громадськості України, в тім рахунку і для письменників, які були не тільки авторами часопису, але й активними його творцями.

Найперше хочеться відзначити високий професіоналізм і сумлінність працівників журналу, які завжди, навіть у найважчі роки, виконували заповіти видатного українського поета і патріота Максима Рильського любити і оберігати рідну мову, народні пісні, наші традиції, звичаї, глибинні духовні цінності, без яких наступні покоління українського народу не змогли б зберегти свою неповторність, не здобули б незалежність держави. Проминають роки, десятиріччя, а те, що вже є на сторінках Вашого журналу, збережеться навіки.

Завжди готові працювати разом із Вами на цій благородній ниві. Бажаємо щасливої долі журналові "Народна творчість та етнографія", а її творцям — міцного здоров'я, нових творчих успіхів, усяких гараздів!

Від імені президії Національної Спілки письменників України

Юрій Мушкетик, Олесь Лупій, Віктор Кордун,
Павло Мовчан, Анатолій Погрібний, Михайло Шевченко

До 2000-річчя Різдва Христового

Іван Музичка

СВЯТА БОГОРОДИЦЯ — ПОКРОВИТЕЛЬКА УКРАЇНИ

Мати божа — мати наша

Правди віри про Богоматеринство Марії і про Божество Спасителя так тісно між собою пов'язані, що коли хтось заперечує одну з них, то заперечує водночас і другу. Коли Марія не Богородиця, тоді Христос не Богочоловік, а це зрештою перекреслює все, що лиш Христос для нас і нашого спасіння зробив. Єресь Несторія і йому подібні — це дуже грізний удар по основах Християнства.

В тій пов'язаності обох правд віри (догм) лежить суть і основа нашого Марійського культу, який часто заперечують протестанти, не бачучи величі Марії. Коли центром Християнства і його суттю є сам Христос-Бог, то не можна аж ніяк винести поза рамки Його посланництва і Його посередництва між Богом і людьми Марії — Його Матері. Це бачили виразно великі Отці Церкви перших її Вселенських Соборів, а тому з такою завзятістю боронили щонайменші слова, які підтверджували і підкреслювали правду про Боже Материнство Марії.

Проголошення правди про Боже Материнство Марії на Ефеськім Соборі 431 року стало основою всіх інших правд про неї, які з бігом століть в побожній призадумі добачувала християнська душа. Деякі з Марійських догм, що є безпосередньою консеквенцією Ефеської догми, Церква без вагання піднесла в той самий спосіб, як і в Ефесі, на престол. Такими були правди про Маріїну повсякчасну Дівичість (Пріснодіва — Латеранський Собор 649 р.), про її виняткову святість (Пресвята — на цьому ж самому Соборі і у всій поефеській літературі), про її Непорочне Зачаття (1854 р.) і про її перенесення з душею і тілом до неба після закінчення її життя тут, на землі (1950 р.).

Ефес був початком богословської призадуми над Марією. Дальші століття — це безперервна контемпляція-роздуми цілої Церкви над тим пречудним Божим творінням — Марією. Проголошувані про Неї правди — це все новий вияв подиву цілої Церкви на вид не новоствореної правди віри про Марію, але перед віднайденою і часто недобаченою ясною перлиною в Марії-Богородиці.

Ефес і Ефеська догма є нашими східними історичними моментами. Велика честь бути оборонцем і вісником, а відтак і палким апостолом Марії припала Східній Церкві. В четвертому столітті у Західній Церкві лиш Св. Амврозій (+397) у своїх творах вживає вислів "Божа Мати". В цьому він повністю залежить від Східніх Отців. Після Ефеського Собору вислів "Богородиця" переходить на Захід. Скажемо по-буденному: Ефеська дог-

ма — це наше надбання, один із безприкладних знаків і печатей вселенської єдності Містичного Христа у своїй Св. Церкві.

Ця правдива Христова Церква, йдучи слідами великих Отців Ефесу, дійшла у своїй святій роздумі до дальших правд про Марію. Вона піднесла їх на престол, де лежать під її опікою інші Богом об'явлені спасенні правди. Тому дивним трохи видається, що відірвані від Вселенської Христової Церкви правнуки славних Отців Ефесу, на жаль, забули про Ефес і в своїй ненависті до першого і вселенського патріарха в Римі, що затверджував постанови Ефесу, не завагалися відвернутися від багатьох перлин краси Марії. Маємо на увазі тих усіх нез'єднаних наших східних братів різних національностей, що виступили проти догми про Непорочне Зачаття Марії та догми про Її вознесіння з тілом до неба, хоч основою тих догм була саме східна традиція і східні Отці.

Від Ефесу, власне, датується широкий і блискучий, прямо стихійний культ Марії-Богоматері. Але це не означає аж ніяк, що культ Марії не існував до 431 року. Все-таки в богословськім житті Церкви, а з тим, очевидно, і в літургічному Її житті, Марія стояла неначе на другому місці і в тіні свого Сина, довкола якого шаліли бурхливі хвилі перших христологічних єресей.

З Ефесу культ Марії набирає величезних розмірів в приватному вшануванні вірних, в церковній Богослужбі, богословській літературі, в культурнім тодішнім житті загалом, а то й навіть у політичному і національному житті тодішньої Візантії.

Від Ефесу датується величний гімн на честь Марії-Богородиці на Сході. Печать Ефесу все-таки залишилась в нашому східному Марійському культі. В цьому культі Марія залишилась переважно, як **Божа Мати**. Побожна душа Східної Церкви, йдучи традиціями Ефесу, бачить у Марії лиш цю Її найбільшу гідність і Нею насамперед захоплюється.

Ніяка Божа правда не може бути без Св. Письма і без основи в ньому Св. Письмо, а з ним і Св. Передання Церкви, це Божий лист і Божа книга для людей і їх спасіння. Водночас це й скарбниця Божих правд, які доручив Спаситель Церкві, щоб їх берегти, виголошувати й вчити. Про Боже Материнство Марії Св. Письмо говорить в спосіб цілковито зрозумілий, звичайний, буденний, не вживаючи при цьому висловів "Богородиця" чи "Мати Божа", які є висловами вже технічними, опрацьованими богослов'ям, якими послуговується Церква чи Собори для практичного і точного навчання правд Св. Віри.

Коли Св. Письмо зве Марію Матір'ю і говорить про Неї як про Матір, то в тому вже чільно включене й Боже Материнство, через яке саме Марія Матір'ю стала. Вже пророк Ісайя писав: "Ось дівиця зачала і породить сина і дасть йому ім'я Еммануїл" (Іс. 7, 14). Гавриїл Архангел, що приносить вістку Марії про її Боже Материнство, каже: "Ось ти у лоні зачнеш й сина вродиш і даси йому ім'я Ісус. Він буде великий і Сином Всевишнього назветься і Господь Бог дасть йому престол Давида, його батька, і він царюватиме над домом Якова повіки й царюванню його не буде кінця" (Лк. 1,31—33). Опісля про спосіб таїнственного зачаття в дівичім лоні Марії каже Ангел: "Дух Святий зійде на тебе й сила Всевишнього отінить тебе; тому й святе, що народиться, назветься Син Божий" (Лк. 1,35).

Марія, отже, є Матір'ю цього Божого Сина — ясніших слів не треба!

Немає сумніву в тому, що те, що почалося в лоні Марії в день Благовіщення, є водночас і людиною і Богом, а не тим, як це міркував Несторій чи Анастасій. Марія, за словами Ангела, стає Матір'ю, стає Матір'ю Божого Сина, тобто Бога самого. Тому то й Св. Єлисавета, тітка Марії, що не знала нічого про хвилину Благовіщення, каже під диктовку Святого Духа: "І звідкіля це мені, що до мене прийшла мати мого Господа" (Лк. 1,43).

Св. Павло, хоч і не пише про Боже Материнство Марії, бо це не було ніколи темою його листів, але в тім і буде сила деяких його думок, в яких він про Марію натякатиме. Багато разів він говорить про Христа, зазначаючи, що він є і Бог і людина в одній особі, а, як людина, Він є з покоління Давидового роду: Відтак Марія, що була дочкою Давидового роду, є матір'ю тієї ж Боголюдини. В листі до Галатів св. Павло пише наступне: "Як же сповнився час, Бог послав свого Сина, що народився від жінки, народився під законом" (Гал. 4,4). Врешті, і цього не треба шукати, всі чотири Євангелія засіяні висловами "Мати Ісусова", "Мати Його" і т. п. Мати того, хто на найвищому суді під найбільшою присягою тодішнього жидівського закону на запит: "Заприсягаю тебе Богом живим, щоб ти нам сказав, чи ти Христос Син Божий", відповів: "Так, ти сказав".

Не стану наводити тут слова Св. Отців Церкви, що є доповненням до наведених слів із Св. Письма про правду Божого Материнства Марії. Св. Єронім (+419), перший дослідник і знавець Св. Письма і церковної старини, каже про Пречисту Діву Марію, що Вона — "Мати Божого Сина". Св. Августин (+430) зве Марію "Матір'ю Сотворителя", "Матір'ю всемогутнього Сина". Св. Отець наш Іван Дамаскин, останній співець Св. Передання, говорить: "Ми кажемо, що Бог народився з Марії, не в смислі, що Божество Слова залежить від Марії, а в смислі, що Слово, яке поза часом у вічності рождене від Отця і вічне, як Отець і Дух Святий в повноті часу, жило в лоні Марії заради нашого спасіння і без якоїсь в собі зміни взяло тіло і родилось з Неї. Діва не породила людину, а правдивого Бога, Бога не без тіла, але Бога, що стався тілом".

Папа Пій XI в річницю Ефеського Собору в 1931 році зводить всю науку про Боже Материнство Марії до таких коротких і глибоких слів: "Коли Син Преблагословенної Діви Марії є Богом, тоді Вона, що породила Його, правильно заслуговує, щоб звати її Божою Матір'ю. Коли особа Ісуса Христа і одна і Божа, тоді нема сумніву, що Марія не є Матір'ю лиш чоловіка-Христа, але й Матір'ю Божою — Богородицею. Ми всі вшановуємо Її, як Єлисавета звала її, "Матір'ю мого Господа", а Св. Ігнатій казав, що "Вона породила Бога". З неї, як каже Тертуліан, "народився Бог".

Із наведеного вище висновуємо, якою великою є Марія в Божих планах, в історії людства і у всьому порядку сотворенного всесвіту та в нашій християнській вірі. Тому Св. Ансельм каже: "Немає ніякого сотворіння, щоб дорівнювало Марії. Від неї більшим є лиш сам Бог". Св. Тома з Аквіну каже про її гідність: "Пресвята Діва, із того, що є Божою Матір'ю, має гідність майже нескінченну, яку має від добра нескінченного, яким є Бог". Марія — це друга істота відразу за Богом! І подумаймо лиш, що ця істота така нам близька, одна з-поміж нас!

У факті Божого Материнства Марії віднаходяться й усі її інші прешляхотні і пресвяті прикмети. В Божому плані, в якому Бог для спасіння людини і душ хотів мати на землі Матір, вона мусила бути гідною для такого вибору від віків. Вона мусила бути до цього Богом підготовленою і обраною, як на душі, так і на тілі. Це — очевидне! Дорогої речі чи дорогого дарунку, який комусь хочемо дати, ми не обгортаємо в будь-який папір чи ящик, а добираємо до цього також і цінне упакування. Так поступив господь Бог і з Марією, що мала принести людству в своєму лоні найбільший дарунок — Спасителя. Тому усі привілеї Марії — це щось кінечне!

У факті Божого Материнства виявляється тісний зв'язок Марії з Христом Богом і Його справою спасіння людства. Христос є Спаситель. Марія також бере відповідну участь у цій великій справі порятунку людини жертвою своїх матірних прав і матірної любові Предвічному Отцю. Христос є єдиним посередником між небом і землею. Відтак і Марія включена в посередництво між землею і Христом й то такою мірою, що загальна думка Церкви вважає Її посередницею всіх благодатей, які Христос дає для нас.

Ця правда і її проголошення — це питання майбутнього чергового тріумфу Марії в світі.

Зрештою Марія, як Мати Божа, Мати Христа, є водночас й духовною Матір'ю того Містичного Христа, тобто Містичного Христового Тіла, яким є Церква, яке ми всі творимо собою, як **одне в Христі**. Вона — Мати Христа-Спасителя всього людства — є духовною Матір'ю того ж новонародженого в Христі спасенного людства — Святої Церкви, а відтак і кожного з нас.

Марія — мати наша

Кожний з нас має дві матері. Перша, — з якої ми народились і від якої кожний з нас має своє тіло і життя тут на землі. Це наша, як ми кажемо, рідна мати. Другою, річ очевидна, духовною, але теж дійсною і правдивою Матір'ю кожного із нас хрещених, є Марія. Це не є якась поезія чи гарне сентиментальне порівняння, в якому ми граємось словом "мати", не якесь благеньке почування перечуленої побожної людини. Це — дійсність і факт. Ї треба нам до цієї правди добре й розумно придивитися, її зрозуміти і взяти собі її, як дійсність, у наше практичне духовне буденне життя. Марія є нашою дійсною Матір'ю не тілесною, не Матір'ю нашого тілесного життя, а Матір'ю духовою, Матір'ю надприродного життя нашої душі. Ї знову ж — не є Вона матір'ю життя чи існування нашої душі, бо існування чи буття душі дав сам Бог актом сотворіння. Вона — Мати надприродного життя тієї душі. Наша душа може жити і бути водночас мертвою. Живе вона, коли поєднана з тілом в сущій єдності з ним та є джерелом наших життєвих чинностей — думання, хотіння, почувань тощо.

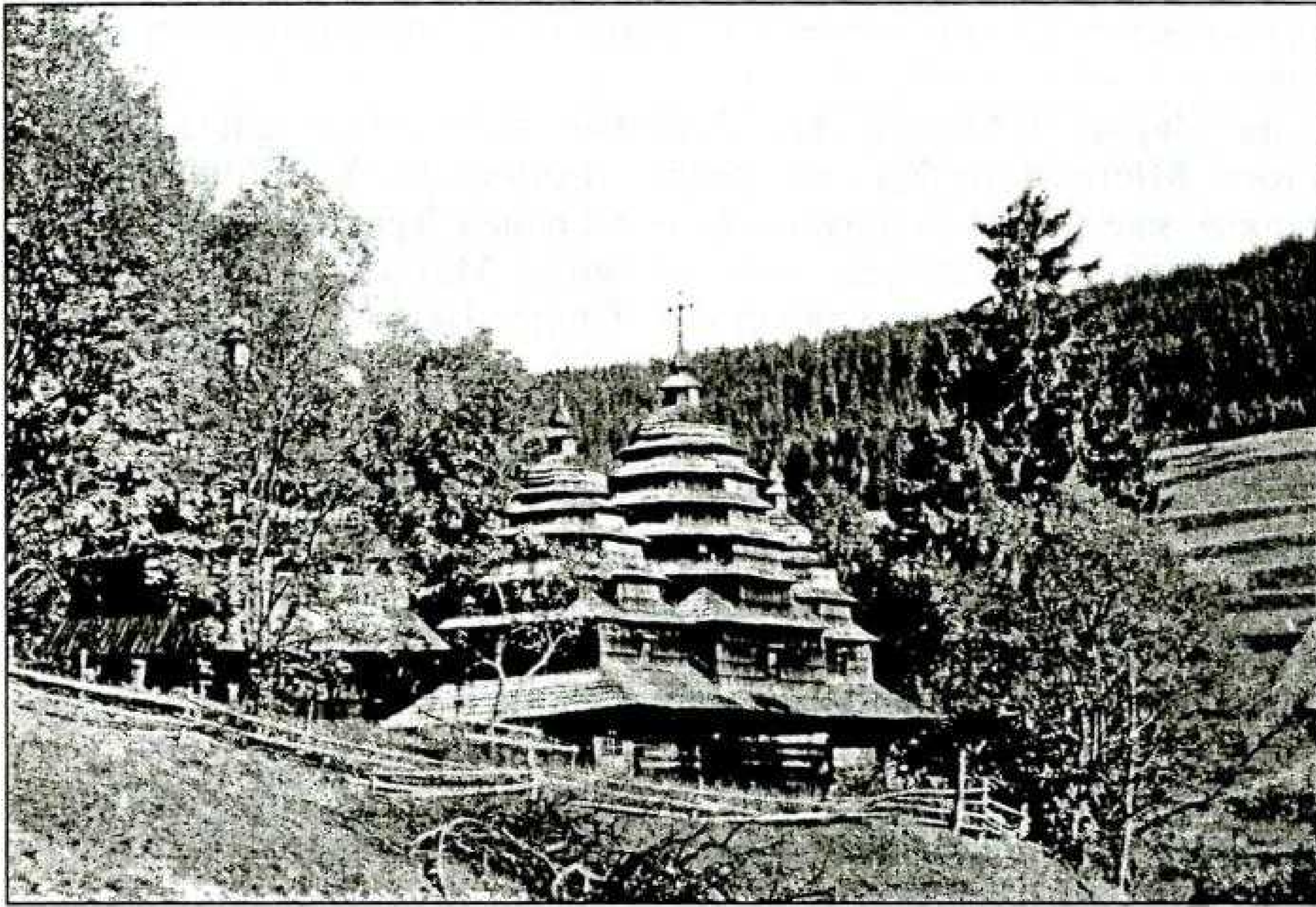
Вона може водночас усі ці наші життєві чинності й функції сповняти, але може водночас бути й мертвою. Це стається тоді, коли наша душа позбавлена мирного зв'язку з Богом, коли вона Богові не належить і в ній Бог не живе. Ми такий стан називаємо станом тяжкого гріха або, якщо сказати по-богословськи, така душа є позбавленою Божої Благодаті, що її освячує і робить живою для Бога і вічного життя в Ньому. Такі моменти в нашій душі бувають тоді, коли в ній є тяжкий гріх. Таким гріхом ми викидаємо Бога з душі. Вона стає тоді мертвою для Нього.

З таким станом душі в грісі ми, як діти і нащадки Адама — кореня людства, усі породились. В нашій душі з хвилини нашого зачаття в матернім лоні є вже пляма провини із-за походження від наших прабатьків Адама і Єви. В їх особах, як у корені, було все людство, в їх особах, отже, увесь людський рід (за винятком Марії силою окремого зарядження Божого і вибрання її на Матір Спасителя людства) їхньою провиною став відірваний від Бога.

Ми кажемо так тому, що народжуємося в первородному гріcі, тобто в гріcі наших прабатьків. Первородний гріх — це не щось інше, як стан нашої душі без Божої благодаті, одідичений силою походження всіх нас від одного кореня — Адама.

Самі ми ніколи не змогли б до такого стану душі направити, навіть найправеднішим життям і на випадок смерті, як це трапляється у випадку нехрещеного немовляти, наша душа не побачила б Бога (хоч при тому не зазнає жодного терпіння, бо не має ніякого особистого гріха). Так було із всіма праведниками перед приходом Ісуса Христа. Душі перед Христом — це мертві душі для надприродного життя у вічності.

Такий стан розриву між Богом і людиною визначив сам Бог. Тільки Він міг таку безконечну провину направити чи усунути. Він став людиною і вибрав собі за матір Марію і своєю спасенною смертю на хресті виправив вдіяну людиною зневагу до Бога, поєднав небо із землею і відкрив двері до раю. Це і є спасенне діло Ісуса Христа. Не відбувається це однак механіч-

На східних узгір'ях українських Карпат.

но і громадно, бо Господь зберігає особовість людини і її свобідну волю. Кожний осібно мусить Христове спасенне діло за допомогою Божої благодаті застосувати і використати до себе, мусить зачерпнути його для себе і включитись в Христа, стати Христовим, або, як каже Св. Павло, одягнутися в Христа. Це діється у Св. Тайні Хрещення, що її з цією метою встановив Ісус Христос, в якій видимим знаком (водою) змиваємо пляму первородного гріха.

Коли б в душі після Св. Хрещення з нашої вини знову попав наш особистий гріх, а з ним — відсутність Божої благодаті, виправдання знову відбувається Христом, зокрема Його Св. Тайною Покаяння. При її дії ми стаємо знову в душі живими. Те життя ми потім підтримуємо іншими Христовими Таїнствами, що є видимими знаками невидимої Божої благодаті, що спливає на наші душі і їх освячує.

І тут ми на вершку нашого питання! Яким чином ми в душі одержуємо надприродне життя в Бозі? Відповідь буде одна: силою Христової смерті і Його заслугою, силою Його Св. Тайн, в яких ці заслуги діють. Запитаємо: в який спосіб має людство Христа з волі самого Бога? Відповідь буде теж одна: через Марію, Христову Матір. Надприродне життя для мертвих душ прийшло в Христі через Марію.

Відтак Марія є духовною Матір'ю (мати — та, що дає життя!) всіх відроджених і відкуплених Христом душ, бо всім вона принесла Христом — своїм Сином духове надприродне життя. Життя для наших душ принесла в світ Марія, те життя прийшло в світ через Неї тим, що була Вона Матір'ю творця життя.

В подробицях подали ми цей нарис, щоб бачити логічно, що вислів "Марія є наша Мати" не є фантазією, а дійсністю, яка грунтується на історії буття і спасіння наших душ. Загальне материнство Марії є дійсне, правдиве, але постає воно тільки в іншому порядку існування, який ми звемо надприродним і яким живе наша душа.

Марія приймає гідність стати Божою Матір'ю свідомо і добровільно, своєю волею, як людина. "Я — Господня слуга, хай станеться мені згідно з твоїм словом", — сказала вона Архангелові-Посланцеві. З тексту, що описує момент Благовіщення, бачимо точно, що метою Ангела, попри саму вістку про Божий план воплочення, переважно було одержання згоди Ма-

рії стати Матір'ю Спасителя. Зразу ж після відповіді Марії, в якій була її згода, Св. Письмо пише коротко, без жодних додатків: "І Ангел від Неї відійшов". Згода Марії була дуже важливою.

Марія, даючи свою згоду стати Матір'ю Божого Слова, дала водночас згоду на всі наслідки цього Божого Материнства. А наслідки ці дуже широкі — від чисто особистих, як її безмежні материнські терпіння на вид Сина, що конає на хресті серед насміхів і прокльонів, до таких зрештою широких, як участь у справі спасіння людства, що й чинить її Матір'ю живих. В моменті Благовіщення Марія дає згоду стати Матір'ю Ісуса і водночас з тим духовою Матір'ю всіх відроджених в Ньому. В моменті, коли Христос вмирав на хресті і довершував свого великого чину з волі Отця, Він окремим актом визначив її нашою Матір'ю.

Ось Христовий заповіт на Хресті: "Як побачив Ісус Матір та учня, що стояв тут, якого любив, каже до Матері: Жоно, це твій син. Потім каже до учня: це мати твоя".

Отці Церкви і церковна традиція бачить в цьому моменті неначе офіційне передання нас всіх Марії. В тому моменті, коли довершувалось наше відкуплення, ми стали дійсними духовними дітьми Марії, а Вона — нашою духовною Матір'ю.

Звичайно, Апостоли-Євангелісти цілком особистих справ, до того ж ще таких, що є для них визначенням чи привілеєм, не нотують у своїх Євангеліях. Так, Матфей з вдячності згадує про своє покликання, але неначе приховує із скромності ту велику честь, що зробив йому Христос своєю присутністю в його домі на обіді. Св. Петро в Євангелії Марка, що писав з його проповіді, не згадує про свою верховну владу на ключі від цілої Церкви. Іван приховав своє ім'я і не розкриває особистих щасливих переживань свого покликання на Христового учня, хоч тямить і подає нам навіть годину, коли це сталося. Коли, отже, Іван розповідає про цей Христовий заповіт для нього, то в тоні Христа було щось більше, як цілковито особисте для Івана зарядження. Тому цей момент під хрестом вважається моментом початку нашого духовного дитинства у Марії. Іван був у ньому представником нас усіх.

Після свого Воскресіння каже Христос жінкам, які бігли до Його гробу: "Ідіть і повідомте братів моїх". Христос вказує цим на своїх учнів. Хто, отже, Христовий учень, той Христовий брат. Коли ми Христові духовні брати, то ми діти духовні Марії. Це підтверджує і Св. Павло, називаючи Христа "первородним між багатьма братами" (Рим. 8, 29). Христос — це перший брат між новими спасенними дітьми Марії у великій Його сім'ї.

У Отців Церкви часто віднайдемо такі вислови: Марія — Мати живих, Марія — друга Єва і Мати спасенного людства. В нашій східній літургії почуємо часто вислів: "Мати життя нашого". Св. Іриней каже: "Непослух Єви розв'язку знаходить в послусі Марії. Що зв'язала діва Єва своїм невірством, те розв'язала Діва Марія своєю вірою".

Вислів "Марія — Друга Єва" є дуже сильним в нашому питанні, якщо зважити на те, що перша Єва є дійсною Матір'ю по крові всіх людей. Марія, отже, є теж дійсною Матір'ю людей, які одержали через неї життя душ в порядку духовнім і надприроднім. Св. Єпіфаній (IV сторіччя) каже: "Маючи в своїм лоні того, хто дає життя і сам є життям, тим самим вона стала Матір'ю живих".

Про загальне материнство Марії говорить вже на початку п'ятого сторіччя Св. Августин: "Марія є матір'ю Христових членів, тобто нашою матір'ю, бо через її любов співділяла вона, так що вірні для Церкви родяться, що вірні членами Голови-Христа стають. По тілу вона є Матір'ю цього ж Голови".

Спасіння людства прийшло через Марію. Таке було зарядження Боже, хоч Господь міг вибрати інший спосіб та іншу дорогу для спасіння

людства. Вислів "через Марію" тому такий частий в молитвах і Богослужбах. Св. Кирило Олександрійський вживає його дуже часто: "Через Тебе голосили Апостоли народам спасіння, через Тебе по всій землі моляться і почитають чесний Хрест, Тобою проганяються демони і людина прямує до неба, Тобою всякий, хто блукає в суєвір'ю, приходить до правди, через Тебе ідуть вірні до Св. Хрещення і Тобою основується між народами Церква".

Вже цих міркувань і свідчень великих умів Церкви вистачило б. Марія є другою Євою, тобто духовною Матір'ю надприродного життя наших душ або нового Христового людства. Це Христове людство має ще одну назву — Церква. Церква ж, на думку Св. Апостола Павла, це — ми, ті неначе зернята пшениці, що творять містичний Христовий хліб. Всі ми разом в Христі творимо один таїнственний духовний або, як кажемо по-богословськи, містичний організм, який зветься містичним Христом, містичним Христовим тілом. Ним ми є всі разом в Христі. Головою цього організму (тіла), тієї спільноти охрещених є Христос, а ми — його членами. Христос поза своїм вічним буттям, як Єдиносущний Отцю, поза своїм життям на землі в історії тому дев'ятнадцять століть, як Богочоловік, живе ще й тим збірним дивним своїм організмом, що складається з нас, людей, яких Він постійно освячує і кормить соком однієї виноградної лози, якою є Він, а ми — Його віття.

Духовною Матір'ю того Містичного Христа не може бути ніхто інший, як Марія — дійсна Мати історичного Христа. Папа Пій XII закінчує свою Енцикліку про Церкву так: "Вона (Марія) те Містичне тіло — Церкву, що зродилось з пробитого Серця Спасителя, огортає тією самою теплою матірною любов'ю, з якою пригортала до своїх грудей і годувала малого Ісуса у Вертепі".

Іншими словами: християнство — це одна велика духовна сім'я, в якій ми стали Божими дітьми, взяли духа синівства і через нього маємо право кликати "Отче" (це означає, що звемо Бога Батьком). Як діти, ми також є і спадкоємці Божі і співспадкоємці Христові. Євангеліє і практичне життя перших християн пронизані тим родинним духом, що є теж Христовим бажанням у вислові "щоб всі були одно".

Чи є сім'я без матері? Чи була б сім'я без матері повною? Так і в тій Божій родині згідно з Божим планом мусить бути і є Мати-Марія.

В Україну Культ Марії-Богородиці прийшов водночас із християнством із Візантійського Сходу, в якому він після Ефеського Собору пройшов шумну історію швидкого розвитку і став майже центром побожності навіть і в політичному житті Візантії. Там культ Марії основувався на глибокому і опрацьованому Отцями догматичному підгрунті, на глибокому роздумуванні про правди Божі. Центром у цих роздумах виступає Марія як Богородиця, як Мати Божа.

Але в практичній побожності Візантія пішла далі. Марію стали згодом величати Володаркою Візантії, Владичицею небес, Провідницею в житті за допомогою благодатей свого Сина (Одігітрія), Пресвятою і Преблагословенною Істотою між людьми.

Від Марії, нашої Матері, маємо все: і наше життя душі, і корм для душі, і опіку, і зразок, і любов, і матірну журбу та захист, а подеколи і її матірні сльози. Не потрібно на це доказів, немає на це писаних документів. Вони написані там, на дні твоєї душі, у твоїх життєвих споминах, може із недавнього ще страшного минулого. Докази, що записані у кожного з нас без винятку, такі: коли в хвилини небезпек чи тяжких наших особистих трагедій наша доля висіла будь-коли в нашому житті на краю безодні, то там завжди діяло дві матері — наша рідна (вдома), яка молилася із сльозами, і наша друга — Мати Марія, що давала зарядження нашого ря-

тунку. Марії Матері нашій завдячуємо багато, їй завдячуємо, як і нашій рідній матері, всім! Що я віддам їй за все те, що від неї маю? Те, що добрий син, добра дитина своїй матері дає — серце! Серце щире, палке, чисте, повне любові.

*Культ Богородиці в Україні**

Культ Богоматері в Русі-Україні починається зразу ж з прийняттям християнства в 988 році за князя Володимира Великого. Історія нашого християнства — це водночас історія нашої набожності до Богоматері. Хоч до того часу в Києві за княгині Ольги була вже церква пророка Іллі (і мабуть й ще одна), проте про культ Богородиці нема виразних згадок у княжій літературі. Цей культ напевно був літургійний, бо візантійська літургія вплітає його у боговшанування.

До того ж, літургія була у Візантії, як потім і в Україні, вчителем Божих правд та історії спасіння своїми численними засобами, переважно іконами. У Візантії культ Богородиці стояв високо, бо це був терен перших христологічних єресей у IV—V і пізніших століттях. Водночас Візантія пережила кілька історичних рятунків від різних ворожих наступів, які загрожували її підвладністю. Царгород із-за тих рятунків став містом Марії. Ці рятунки (а Візантія та народ у це вірили) прийшли саме завдяки Марії. Про них урочисто і з вдячністю згадує візантійська літургія й по сьогоднішній день.

Ця вдячність і віра в опіку й поміч Марії перенеслась разом із літургією в Україну водночас з охрещенням її. Згодом богородичний культ в Україні набрав наших національних ознак. Спочатку він наслідував предків, але з часом Україна творить свій власний характер того культу предків. Марія, що є Володаркою Греції, Владичицею небес, у нас стає Матір'ю українських земель, українського краю, Матінкою милосердя (як у апокрифах "Хожденіє Марії по мукам"). Треба б з богословського боку, переважно на основі марійських пісень, бачити в нашім богородичнім культі містичний зв'язок дітей і Матері. Це є характерна риса нашого богородичного культу.

Таким чином, культ Марії в Україну прийшов через літургію та ікони, які український народ полюбив і держав у своїх хатах у великій кількості. Одна з ікон — Спасителя або частіше Богоматері — була в окремому куті, окремо оздоблена і творила немов би престіл в українській сім'ї, при якому відбувались всі найважливіші події з її життя.

Такий священний кут в українській хаті з іконою Богоматері називався "покуття" або "покуть". Це достеменно є дуже стара традиція, бо про неї знаходимо натяк ще в "Ізборнику Святослава 1076 року". Його автор нагадує, щоб іконам Христа, Богородиці і Святих з вірою слід віддавати честь: "Іконі Христовій і Пречистої Його Матері і всіх Святих його з вірою честь воздавай і якби до них самих з любов'ю в молитві говори".

Цуратись ікон, до чого намовляють нас різні секти, це щось протиісторичне й протилітургійне в нашій духовності і нашім християнстві. Наш історик І. Крип'якевич відзначає, що «в культі Пресвятої Діви Марії Русь зростала духовно і сталася дійсно "Святою Руссю"». Зауважимо, що це сьогодні присвоїла собі, як титул, Росія і навіть на міжнародному полі!

Першу ікону привезла в Україну з собою до Києва княжна Ганна, жінка Володимира. Сам він також привіз чимало ікон, якими оздоблював своє столичне місто. Літописець згадує факт перенесення ікон з Візантії й відзначає, що саме ті ікони усунули поганських ідолів. Митро-

* Параграф "Культ Богородиці в Україні" повністю відповідає однойменній статті автора, видрукуваній ним в часописі "Патріярхат" в травневому числі 1996 року.

полит Іларіон у своїм славнім "Слові" (1038) зауважує, що Київ був освячений іконами.

В Україні культ Богоматері прижився надто швидко і глибоко, бо натрапив на сприятливий грунт в українській душі. Україна зустріла християнство без супротиву. На заклик Володимира народ поспішив до хрещення. Цьому також сприяла поганська релігія Русі-України, яка була релігією людей, що жили на лоні природи, на багатій на різні плоди землі, яка їх годувала і обдаровувала щедро своїми дарами. Устрій української сім'ї був, як кажуть нам етнографи і етнопсихологи, скоріше матріархальним. Мати в сім'ї була у великій пошані, була основою, без якої сім'я не могла існувати.

Св. Володимир свій перший соборний храм в Києві, що звався "десятинним", посвятив Успінню Богоматері. Від цього факту дехто називає Київ "Десятинний Город Богородиці". Це був, кажуть, перший Богородичний храм на всю Слов'янщину. Марія — Мати Спасителя — була близька душі українця.

Важливу роль у поширенні культу Богоматері в XI столітті зіграв князь Ярослав Мудрий, якого літописець характеризує як "мужа блага і князя постника". Своїм актом 1037 року князь посвятив увесь свій народ і віддав під її опіку всю свою велику державу. Як пам'ятник цього, Ярослав після своєї перемоги над печенігами побудував на воротах укріплень Києва церкву Благовіщення Марії. Символіка цього є велемовна, коли пригадати, що в іконостасах церков Києва і України на так званих "царських вратах" є ікона Благовіщення, завдяки якому відбулось воплочення і Марія стала началом нашого спасіння, дверима до Божого Царства, яким є святилище з престолом у візантійськім і нашім обряді.

Київ, як і Візантія, теж зазнав кількох рятунків завдяки опіці Марії — "всеславної і скорої на допомогу християнам Пресвятій Богородиці", як це каже Митрополит Іларіон у своїм "Слові". Про це згадує й літописець. У відомій поемі про похід Ігоря на половців говориться, що князь Ігор після своєї втечі спішить насамперед до ікони Богоматері в Боричеві біля Києва, щоб подякувати цим їй за свій рятунок.

Вже за княжих часів Україна була засіяна іконами Богоматері по містах і містечках, дякуючи власним іконописцям, які виховувались в Києві. Перед іконами Богоматері народ гуртувався у своєму горі й щасті. Ікона стала для народу богородичним катехизмом. Іконі завдячує український народ свою віру і любов до богоматері. За прикладом князів в Україні будуються чисельні богородичні храми.

Досить згадати такі найважливіші славні богородичні храми як збудована Володимиром в 990 році Десятинна церква, посвячена Успінню, Мстиславом у Тмутаракані (за перемогу над князем Редедею), Ярославом — церква Благовіщення на Золотих Воротах у Києві, князем Святославом Всеволодовичем в Чернігові—Благовіщення. У Володимирі є церква Успіння (збудована Мстиславом Ізяславським), у Києві церква Пирогощі (Мстиславом Великим). В Переяславі надибуємо на храм Успіння (збудований за Володимира Мономаха 1098 р.). Є ще Богородичний княжий храм князя Ярослава Осьмомисла в Галичі, фундаменти якого відкопав археолог Ярослав Пастернак у 1937 році, Данилів собор у Холмі і церква Успіння у Львові. Також монастирі присвячуються Марії-Богородиці. Народ туди часто паломничає. Народ живе літургійним роком у своїм хліборобськім житті. Кожне богородичне свято — то нагода до прослави Богородиці.

Київська держава через різні політичні причини не збереглась. В XIII столітті важкого удару завдали їй монголо-татари. Почалась доба бездержавності, союзів з різними сусідами. Татарське лихоліття знищило надто багато княжих надбань. Проте воно не знищило богородичного

культу! Ті часи створили і залишили велику кількість марійських пісень, легенд, апокрифів й оповідань про опіку богородиці над українським народом та про її прикмети як Матері для терплячих.

Про цей цікавий феномен богородичних легенд влучно пише Анатоль Курдилик у простій своїй поезії про гостинність наших селян на Різдво:

Село. Колядка. Нічка синя.
Легенда ходить по хатках:
Як Богородиця для Сина
В селі просила молока...

Все це — народна творчість. З'являються численні чудотворні ікони Марії. Деякі ікони стають центрами релігійного і національного життя. В 1608 році Іван Вишенський, який боровся з Унією, йдучи за Ізборником Святослава, відзначає: "Іконноє поклоненіє сучтивістю почитайте и в доміх, идеже пребиваєте, образ Матере Божее с предвічним ее Младенцем на стінах в концю трапези вашея пригвоздіте".

В Києві, плекаючи традицію Ярослава Мудрого, культ Марії обстоювали братства з монастирською школою під проводом Петра Могили. Але Галичина (Західна Україна) таки веде перед у культі Богоматері. В століттях XIV—XVII три четверті всіх Марійських центрів припадає на Галичину — 30 місцевостей! Україна в почитанні ікон була вчителькою для Москви, про що Москва чомусь забуває!

Деякі славні українські ікони дістаються в тому часі нашим сусідам, зокрема Вишгородська — до Москви, Белзька — до Польщі (Ченстохова). Наші історики дали нам каталог біля 150 чудотворних українських ікон. Між ними найславніші: ікона Богородиці з Десятинної церкви, Печерська ікона Успіння Богородиці грецького походження, також інша Печерська ікона Пресвятої Діви Марії, звана "нерукотворною"; ікона у соборі Св. Софії в Києві, названа "нерушима стіна" (це запрестольна ікона цього храму); Чернігівська ікона з XI ст.; ікона Богоматері, перед якою молився і дякував за рятунок князь Ігор після своєї втечі з половецького полону; ікона Божої Матері XIII ст., звана "переможна", що знаходиться в костелі оо. Домініканців у Львові; Ченстоховська ікона з Белза (звідки перевезли її в 1382 році); ікона Почаївська з Почаївського Успенського монастиря, про яку вражаюче пише Т. Шевченко у поемі "Іржавець"; Зарваницька Подільська ікона Богоматері, що пережила прикре радянське лихоліття, бо ж була закопаною в цементовій скрині в землю і відкритою лише в дні волі; Теребовлянська ікона, яку перенесли до церкви св. Юра у Львові; Тернопільська-Гошівська (якої, однак, досі не знайдено), Жировицька, Унівська, Бережанська, ікони в Берегові, Хусті, Самборі, Крехові й інших містах, всі з яких навіть тяжко перераховувати.

Часи появи тих ікон були складні. Тоді українські землі переживали неволю, гніт, напади, грабунки, духовний занепад. Припинений був усякий культурний та релігійний ріст. Священство було недостатньо освіченим. Царгород нашою Церквою зовсім не займався і не давав їй духовного проводу. Народ залишився зі своїми парафіяльними церквами, Літургією і культом Богоматері, який здійснювався у Літургії. В Марії він вбачав свою єдину захисницю і опікунку. Саме тоді постала в Україні віра в окрему опіку і захист над народом, вираженням якої стало свято Покрови Марії.

Коли втікачі від всякого насилля і політичних небезпек збиралися на Дніпрових островах, то там з часом утворилося козацтво. Козаки організуються мілітарно і між своїми куренями будують церкву й посвячують її Покрову Марії з написом над святилищем, взятим з Літургії, з уст козака: "Молим, покрий нас чесним твоїм Покровом й ізбав нас від всякого зла".

Так постає третя доба культу Марії в козацькій Україні. За недовгий час релятивної волі й державності будуються церкви. Більше третини з

них є марійськими. Набирають слави з часів татарської неволі монастирі з чудотворними марійськими іконами (зокрема Почаїв), утворюються церковні братства, які вибирають своєю опікункою Марію (зокрема Львівське). Пишуться також і друкуються церковні народні пісні (серед них справжні перлини) на честь Марії. Збірники одержують назву "Богогласник". Марія оспівується як опікунка-покровителька, володарка України, як особа, що живе з народом, з ним терпить, народом піклується, над ним і над його недолею плаче. З тих часів маємо "плакучі" ікони. Такими славними плакучими іконами є ікона в селі Гребенне біля Львова, в Делешеві біля Городенки і в закарпатському селі Повч. Ці явища походять з часів, коли нашій Україні загрожували всілякі небезпеки (це стосується насамперед XVI і XVIII століть). Такі плакучі ікони були в Гошові, Крехові, Підгірцях, Тернополі. В поемі "Іржавець" Шевченко пише про ікону Богоматері: "Отам вона й далі плаче та за козаками...".

Це теж часи численних чуд при Богородичних іконах у церквах, де вони знаходяться.

Культ Марії в Показацькій Україні

У тій добі, яка почалась великим занепадом Церкви і духовності, маємо подію, що дала початок відродженню Церкви. Це — відома в історії Унія 1596 року — поворот великої частини нашого народу до вселенської єдності і злуки — реунії — з Римом. Її спочатку супроводить велика і гостра полеміка і навіть криваві сутички. З'являються і в сумнів ставляться різні догми християнської віри. Але при цьому про Марію і її культ ніхто не висловлює якихось слів закиду. Про походження Святого Духу від Отця і Сина під впливом візантійського богослов'я велась велика полеміка, але про Марію не було ніяких дискусій.

Догму про Непорочне Зачаття Богородиці проголошено у 1854 році. Особу Марії трактують усі полемісти з окремою увагою і пошаною, хоч і не була тоді Україна без впливів протестантизму. Марія все єднала нас! В часі роз'єднання, до якого довели і яке створили наші сусіди, Марія всіх єднала як "Мати руского краю", як це співалося в канті тих часів.

В гірких часах, коли "Русь нищила Русь", місцем, куди спішили наші предки в поберестейськім періоді, була місцевість Жировиці на Білорусі. Там жив у монастирі Йосафат Кунцевич і черпав при церкві Пречистої Діви Марії сил, натхнення й віри в перемогу правди, за яку невдовзі заплатив життям і тим додав Унії сил видержати велику кризу. Єпископ Суша — холмський Владика (1649—1687) — в одному із своїх творів пише про поміч Марії для долі з'єдинених таке: "Пресвята Діва неначе зійшла на поле бою для оборони з'єдинення". Ситуація справді була дуже критична, Унії загрожувала ліквідація. Численні прочани йдуть до Жировиць, кожного свята і неділі там збираються біля десяти тисяч людей. Це не були часи поїздів, автобусів чи літаків! Народ ішов пішки. І така кількість! Культ Марії помалу росте і розвивається у Католицькій нашій Церкві.

З'єднана Українська Церква піднесла культ Марії й оформила його новими богослужіннями, піснями, народною побожністю, пізнанням Марії, її прикмет і впливу на життя народу і виховання нових поколінь. Велика в тому заслуга монастирів, зокрема відновленого Чину св. Василія Великого. Творяться нові пісні з оригінальним змістом і мелодіями. Практикуються паломництва до Зарваниці, Гошова, Почаєва. Росте марійська духовна література, організуються Марійські Братства (Дружини) і Товариства ("Содали") серед молоді, з'являється практика щоденних марійських богослужень в місяці травні. Народ прив'язується до них масово. В католицькій частині України нові практики постають під західним впливом. І дивуватись з того чи критикувати це нема за що. Під російською займан-

щиною в православній частині України залишаються тільки традиційні літургійні практики культу Марії, зокрема за допомогою Акафисту Благовіщенню, Параклису та ікон Богородиці, які залишалися дуже популярними. Але у всьому тому не було динамізму, який так потрібний у виховній праці з Марією серед молоді.

Той процес організованого динамічного культу Марії триває і розвивається до Другої світової війни. Після неї приходить знову лихоліття, коли всі українські землі опинились під окупацією російського більшовизму. Українську Католицьку Церкву було ліквідовано й приєднано до Російської Православної, атеїзм почав свій нищівний наступ на релігійні вартості. Новостворений у Західній Україні марійський культ пішов у "катакомби" і частково зник. Відпустові місця замовкли, за винятком кількох православних, але зник їхній маніфестаційний всенародний характер. Загубились й пропали деякі чудотворні ікони, зникли марійські організації і товариства. Збереглась духовна опіка Марії у вірі народу. Народ передавав цю віру своїм новим поколінням.

Але культ Марії продовжувався в динамічний спосіб в українській еміграції. Покоління священиків, виховане на чужині, інтенсивно працювало, щоб народ жив у прадідний спосіб з Марією. Вояки, що брали участь у війні в різних арміях, зробили свято Покрови святом опіки Марії. Жовтень із-за цього майже став другим марійським місцем після травня. Появився спосіб вшанування Марії за допомогою "мандрівних ікон Богоматері" по поселеннях і їхніх громадах. Зросла марійська література, появились нові іконописці. На жаль, цього часу з'явилося також захоплення іконами латинського типу, зокрема паперово-друкованими. Наші традиційні втрачалися у пам'яті й виходили із вжитку. Новиною стали численні щорічні прощі до Лурду, Фатіми, інших Богородичних паломничих місць у країнах наших поселень, чим українці могли виступати з культом Богоматері на міжнародному полі. В Римі є наша чудотворна ікона — копія такої ікони з Жировиць. Вона — одинока на чужині з України. На жаль, сумувала вона на чужині без українських паломників.

З поверненням волі для України і її Церкви в 1990 р. почалась нова доба культу Богородиці в Україні з традиційною вдячністю за її історичні порятунки. Український народ належить до виняткових народів, що має таку сильну віру в історичну поміч Богоматері, її опіку і Покров, якій завдячує своїм існуванням на сході Європи. Все своє історичне буття він пов'язує з Матір'ю Спасителя.

Українська душа, що зустрілась з культом Марії і зразу собі його щиро прищепила з повною сердечністю, лишає осторонь глибокі догматичні розмірковування і захоплюється однією найбільшою рисою Марії — її Материнством. Марія в українській душі і в українській побожності є Матір'ю Божою, Матір'ю українського краю, Матір'ю українських земель, Матінкою.

Типовою рисою для хліборобських народів, які живуть мирним родинним життям, є т. зв. "матріархат". Мати — це життя родини. Без матері немає родини, вона — головна пружина родини. Мати — це та, яка рухає труди, радощі, смутки і трагедії родини. Доказ цього маємо в нашій народній творчості, нашій народній пісні.

Тому й материнство Марії — це улюблена і обрана прикмета в культі Марії в Україні. Українська душа бачить в Марії переважно цю найдорожчу і водночас найбільшу істоту — Матір, нею захоплюється, схиляє голову і в ній — Матері Спасителя — хоче бачити і бачить та відчуває свою духовну матір.

В нашому мистецтві, письменстві, народній пісні українська думка бачить Марію як істоту рідного середовища, навіть як члена нашого народу, що живе такими злиднями, радощами і смутками, що й плаче і терпить

гірку нашу долю, як Мати. Тому нам, українцям, вислів: "Марія — Мати Божа і Мати наша" постає найбільш близьким і має бути найбільш зрозумілим та дорогим. Сприймаємо його більше, ніж розумом, нашим серцем. Близька нам Марія, як Мати нашого краю, тим, що вела нас впродовж нашої історії, нас захищала, з нами, як Мати, і горювала, і раділа.

Нам завжди було добре з нею! Ми мали Матір і ніколи не були сиротами чи залишеними. На волі чи в неволі, тікаючи з рідних земель до хана, запорожці, як підкреслює Шевченко, брали з собою Матір Божу і більше нічого не взяли. В повній надії, що ми є сім'я могуча з Марією — Матір'ю нашою, йдемо шляхами наших терпінь і боротьби, визначених Господом.

З кн.: *Іван Музичка.* Християнство в житті особи і народу. Вибрані твори. — Київ, 1999.

Із взірців церковно-обрядової поезії
на прославу Богородиці — покровительки України

АКАФІСТ ПОКРОВУ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ

Кондак 1

Непереможній Владичиці на честь Її Покрову народ український співає цю подячну пісню. А Ти, що молишся за нас неустанно, охороняй від усякого лиха люд Твій, що кличе:

Радуйся, Покрове й Заступнице — Спасителько душ наших!

Ікос І

Ангельських хорів славою оточена, стоїть Цариця перед престолом Господа, з Богословом і Предтечею за грішний світ слізно Христа благаючи, апостоли ж із пророками та архієреями ликуючи, кличуть до Неї:

Радуйся, Всеблаженная Богородице, чиста Вседіво,
Радуйся, скорботних всесильна Заступнице,
Радуйся, світу спасення предивнеє,
Радуйся, вірних чудес окрасо,
Радуйся, пророцтва давнього здійснення,
Радуйся, апостолів славо пресвітлая,
Радуйся, мучеників непохитная мужносте,
Радуйся, похвало дівицтва найвища,
Радуйся, грішного людства Покрове,
Радуйся, глибино благодаті,
Радуйся, утвердження Церкви Христової,
Радуйся, Пресвятої Тройці Улюбленице,
Радуйся, Покрове й Заступнице —
Спасителько душ наших!

Кондак 6

Здійснилося пророцтво Твоє, о Пресвятая, всі роди всякчасно повсюди Тебе прославляють, ми ж, грішні, Премудрості Божій дивуючись, співаємо: "Алилуя!"

Ікос 6

Освітило Вкраїну ясне світло Христової Правди і ось уже, з ласки Господньої, більше як тисячу років, народ наш з вірою до Богородиці кличе:

Радуйся, наша Заступнице і Покровителько,
Радуйся, Мати святая землі Української,
Радуйся, певна над ворогами побідо,
Радуйся, в скорботах єдине прибіжище,
Радуйся, наших князів нездоланная сило,
Радуйся, молитовно до Тебе взива Україна,
Радуйся, Твоє бо ім'я у піснях прославляється,
Радуйся, ми з Твоїм Образом зло переможемо,
Радуйся, Запорізької Січі Покрово,
Радуйся, лицарів мужніх Опіко,
Радуйся, Опоро повстанців геройських,
Радуйся, Уповання народу знедоленого,
Радуйся, Покрове й Заступнице —
Спасителько душ наших!

Кондак 11

Пісня найкраща не оспіває сили Твого всемогутнього Покрову, Благодатная, хоч і по всій Вселенній лунають у Твою честь молитви, пісні та гімни, не в змозі вони гідно передати Твоєї предивної величі! Тож ми всю вдячність Богові, усю любов і захват вкладаємо у слово "Алилуя!"

Ікос 11

Світлопромінним світильником стала Богородиця для нашого краю, в усі часи виявляє свою Материнську опіку, по всій Україні ікони її чудотворної люд наш до єдності кличуть, і ми, православно Її прославляючи, кажемо:

Радуйся, Всесвітня Мати Спасителя нашого,
Радуйся, Благодатная Мати Христової Церкви,
Радуйся, Мати єдиная усіх народів,
Радуйся, Ти бо єдиного Бога для всіх породила!
Радуйся, в Україні повсюди прославлена,
Радуйся в Києві-граді, у Львові і Галичі,
Радуйся у Зарваниці, Одесі й Чернігові,
Радуйся в Уневі, Самборі і в Користинополі,
Радуйся, Почаєва славо предивная,
Радуйся, Гошева сило нечувана,
Радуйся, Покрово Іржавця і Крехова,
Радуйся, чудо Жидачева й Грушева,
Радуйся, Покрове й Заступнице —
Спасителько душ наших!

Кондак 12

Благодать дарував нам Тобою, Всенепорочная, Син і Творець Твій, чудом, як Лазар, піднялась з руїн наша Церква, миром сіє нам воля, Державу будуєм, разом з Тобою співаєм Христу: "Алилуя!"

Ікос 12

Оспівуючи Покров Твій, Тебе прославляєм, о Богородице Діво, і просим смиренно: спаси нас від бід, від гріхів хорони, моли Бога за Край наш, Державу, щоб всі ми співали Тобі:

Радуйся, Провіднице, Покрове й спасення душ наших,
Радуйся, бо Ти неустанно за світ молиш Бога,
Радуйся, Всехвальна, і просвіти наше серце осліплеє,
Радуйся, Всечесная, і з гріхів наші душі очисти,
Радуйся, бо у Тобі ми єдність здобудемо,
Радуйся, бо у Тобі Любов'ю збратаємось,
Радуйся, бо Ти нам Христову Науку прояснюєш,

Радуйся, бо ти вчиш нас прощати й молитися,
Радуйся, охороно і захисте Церкви єдиної,
Радуйся, непохитна опоро держави могутньої,
Радуйся, Покровителько війська хороброго,
Радуйся, Брамо Небесная Царства Христового,
Радуйся, Покрове й Заступнице —
Спасителько душ наших!

Кондак 13

О Всехвальна Мати, Ти покриваєш нас святим своїм Покровом! Прийми ж нинішнє моління наше, заступи нас і помилуй! Спаси край наш і людей, що славлять Бога, співаючи Алилуя!

МОЛИТВА

Заступнице нашого краю, Пресвятая Богородице! Радуйся, Ти бо своїм благоволінням вінчала Батьківщину нашу від давніх літ і посилаєш їй свою благодать! Не відійми від нас, Владичице, і нині милості Твоєї. Поглянь на потреби наші і поможи своїм заступництвом. Пресвятая Богородице, Покрове нашої землі, спаси нас![*]

Мирослав Марусин

ШЛЯХАМИ СВЯТИХ КИРИЛА І МЕФОДІЯ — АПОСТОЛІВ СЛОВ'ЯН

Для нас, сучасних людей, апостольство святих Кирила і Мефодія має значення промовистого екуменічного заклику. Це заклик, щоб відбудувати в мирній злагоді єдність, яка втратилась з великою шкодою для християн. Одна бо єдина Церква була встановлена Христом Господом, а нині ще багато християнських громад представляють себе людям як єдине правдиве наслідця Ісуса Христа. Щоправда, всі себе визнають учнями Ісуса Христа, але по-різному думають і різними прямують шляхами, немовби Христос сам розділився.

Папа Іван Павло II написав Енцикліку "Апостола Слов'ян", в якій показав, як то два брати, Кирило і Мефодій (візантійці), вміли стати Апостолами слов'ян в повному значенні того слова. В поведінці Апостолів бачимо передусім ту високу чесноту, що властива великим людям і будівничим церковного порядку. В них є тихий спосіб будування Церкви, в якому вони керуються поглядом на одну святу вселенську й апостольську Церкву.

Уже в їхні часи почали вимальовуватися відмінності між Константинополем і Римом, як привід для роз'єднання. Учителі слов'ян вибрались в околиці Великої Моравії, збагнувши все багатство традиції і того релігійного досвіду, що характеризував східне християнство і став особливим рефлексом богословського навчання та служіння Святої Літургії.

Хоч уже здавна в усіх тих Церквах, що були у межах Візантійської імперії, всі Богослужіння правилися по-грецьки, однак чимало помісних Церков Сходу — як, наприклад, грузинська і сірійська — зберегли власні традиції, і в Богослужіннях вживали мову свого народу. Слов'янські Апостоли про це добре знали.

[*] Вид-во "Свічадо", Трускавець, 1999. Текст подано скорочено. — Ред.

Отже, обидва Брати, свідомі давності і законності тих священних традицій, не боялися вживати в Літургії слов'янську мову, вчиняючи з неї успішне знаряддя, щоб ним передавати Божі правди тим, які розмовляли цією мовою. Вони ніяк не намагалися накидати зверхність грецької мови та візантійської культури, ані звичаїв чи поведінки більш поступового суспільства, в якому вони зростали і перебували у зв'язку із своїми рідними і дорогими. Святі Брати, спонукувані ідеалом об'єднування у Христі нових віруючих, до слов'янської мови достосували ті тексти, які збагатила і прикрасила візантійська Літургія. Пристосували відповідно до способу мислення та до звичаїв нових народів витончені й складні праці греко-римського права.

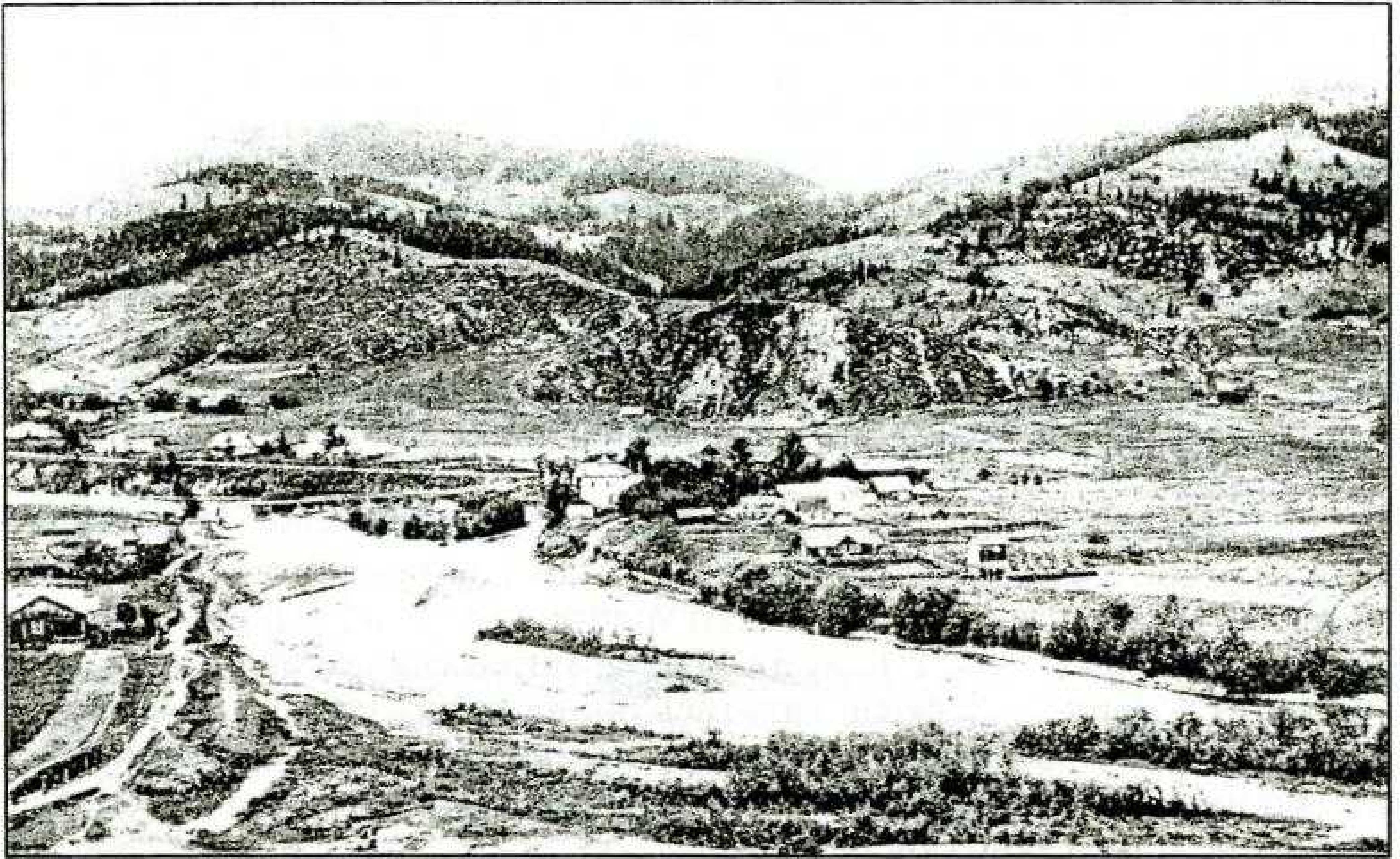
Відомо, що згідно з навчанням II Ватиканського Собору, "під екуменічним рухом розуміємо ту діяльність і ті починання, що зродилися і направляються до пожвавлення єдності християн, згідно з різними потребами Церкви і вимог часу". Тому аж ніяк не виглядає анахронізмом те, щоб на святих Кирила і Мефодія дивитись, як на дієвих предтеч екуменізму, адже вони бажали успішно усувати чи зменшувати будь-який дієвий поділ. Бо той поділ, який, на жаль, виник в історії Церкви і, на нещастя, далі триває, не тільки явно суперечить волі Христа, але є також і спокусою для світу. Тож наносить шкоду найсвятішій справі голошення Євангелії всьому створінню.

Хоча святі Брати розпочали свою місію за дорученням Константинополя, проте згодом певною мірою вони намагалися дістати підтвердження, звертаючись до Апостольського Престолу в Римі, до видимого осередку єдності Церкви. Вони, спонукувані почуттям універсальності Церкви, будували її як одну святу соборну й апостольську Церкву. Це виявляється у новій формі всієї їхньої поведінки. Можна сказати, що заклик Ісуса в його молитві — щоб усі були одно — представляє їхню місіонерську відзнаку, згідно із словами псалмоспівця: "Хваліте Господа всі народи, славте його всі люди!".

З преблагословенної ласки Господа нашого Ісуса Христа прийшли на Київські гори тисячу літ тому благовісники Христової Євангелії. Вони поставили там хрест — символ спасіння й надії — й охристили наших предків в ім'я Пресвятої Трійці — Отця, і Сина, і Святого Духа. Відбулась у Києві небувала подія: ріка Дніпро стала другим Йорданом. Силою і діянням Святого Духа освятилися води. Сама Свята Трійця осяяла річні струмені і зібраний там Божий народ. Розвіялась темрява поганства, світло Христове просвітило новоохрищений народ.

З того дня пливуть донині струмені води живої на голови синів і доньок українського народу у Тайні Хрищення. "А всі ми, діти св. Володимира й Ольги, є злучені з одною християнською родиною вселенської Церкви, одної святої, соборної й апостольської, що є одним і неподільним Таїнственним Христовим Тілом..." Власне тоді — як христилися наші батьки у благословенних Христових водах — Церква Божа була одна і неподільна, подібна до тієї Цариці в своїй красі й величі, про яку каже Псалмоспівець: "Стала Цариця праворуч тебе, в золоті ризи зодягнена і оздоблена".

В тисячну річницю Хрищення Русі-України ми дякували Господові за його благодать для нас і прославляли Бога за величні його діла та честь віддавали слузі його — великому князеві Київському св. Володимирові, що, як євангельський купець, шукав цінного каменя і знайшов його та прийняв істинну віру Христову. Тому величає його славний Митрополит київський Іларіон такими словами: "Славить похвальним голосом Римська країна Петра і Павла, через яких повірила в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія, Ефес і Патмос — Йоана Богослова; Індія — Тому, Єгипет — Марка. Всі країни і міста та люди шанують і славлять своїх учителів у вірі. Похва-

Там, де плине тихий Дністер.

лім і ми малими похвалами предивного нашого учителя і наставника, великого князя нашої землі Володимира, внука старого Ігоря, сина славного Святослава" ("Слово о законі і благодаті", 38, 5—12).

"Він скинув ризи старого чоловіка й стряс прах невірства та увійшов у святу купіль, народився з Духа і води. Він у Христа охристився і в Христа зодягнувся та став сином нетління, сином воскресіння, вічне ім'я прийняв від роду в рід: Василій, яким записався в книги життя, у вишнім городі, в нетліннім Єрусалимі" (*Там же*, 39, 13—21).

Іларіон порівнює князя Володимира до великого Константина і каже: "Він між греками та римлянами царство Богові віддав, а ти йому подібно на Русі. Бо як у них, так і в нас Христос царем називається. Він із матір'ю своєю Оленою приніс хрест з Єрусалима і по всьому світу розіслав, щоб віру утвердити, а ти з бабою твоєю Ольгою приніс хрест із нового Єрусалима, Константинограда, і, поставивши його на своїй землі, ти укріпив віру" (*Там же*, 44, 12—21).

А все це діялось під покровом Матері Відкупителя, Пресвятої і Преблагословенної Богородиці й Вседіви Марії. Син Володимира Ярослав передав славний город Київ, матір руських міст, величчю немов вінцем обведений — Святій, всеславній, скорій на поміч християнам, Пресвятій Богородиці, якій і церкву на великих воротах поставив на честь першого празника, святого Благовіщення, щоб привіт Архангела до Діви став привітом і для цього міста. Бо до неї сказав Ангел: "Радуйся, благодатна, Господь з тобою!".

На хрищенні Русі сам Дух святий поставив божественну основу для майбутнього життя як народу, так і кожного віруючого. Те хрищення є також знаком Христової перемоги життя над смертю, правди над неправдою, добра над злом, благодаті над гріхом, свободи над неволею. Бо ж суттю є дати людині вічність, Боже життя, безсмертність і блаженство Святих. На цій основі створюється "нове сотворення, нова земля і все нове". З хрищенням родиться нова людина, другий Адам і друга Єва, родиться новий закон і нова надія, а передусім нова заповідь — заповідь любові.

Ось тому хрищення має таку незміриму величину і вартість. Є воно основою християнського буття і підпорою християнської історії: в суспіль-

ному житті, національній культурі, традиції, громадському вихованні, включно до перетворення земської держави у "Божу батьківщину".

Вода хрищення з ріки Дніпра, наче та свята вода, яку у видінні бачив пророк Єзекиїл (Єз 47, 1—2), широко розлилась на всі чотири сторони світу, піднісши високо свій рівень, щоб дати життя одиницям і народам.

Коли ми, по десяти століттях, святкували велику подію Хрищення, то святкували її з віддалі та з досвідом століть. Ми є вже тридцяте і тридцять перше покоління, що носить християнське ім'я і знає, скільки наші батьки натерпілись імені Ісусового ради. А Боже Провидіння так вчинило, що любов і помічну руку подає нам у першу чергу великий Син польського народу Папа-слов'янин і брат наш з крові та кості, Святий Отець Іван Павло II. То він захотів сам започаткувати дев'ятницю років підготовки до Ювілею, і до цього закликав увесь християнський світ у часі Марійського року та сам зібрав святкування Ювілею до Собору св. Петра в Римі не тільки українців у діаспорі, але й народи усієї землі. Апостольська столиця завжди почувалася до обов'язку підтримувати тих віруючих українців, що хочуть назавжди залишитись вірними як Вселенському Римському Архієреєві, так і своєму обрядові й традиціям, й залишитись назавжди в злуці з Апостольським Престолом. Святий Отець папа Іван Павло II у своєму Посланні "Великий дар хрищення" так каже: "В цю надзвичайну історичну хвилину для нашої Церкви, випробуваній протягом останніх десятиріч великими супротивностями, бажаю ще раз підтвердити, що її католицький вимір, так як і її особливі властивості, заслуговують на всю пошану. Цього вимагає братня любов, цього вимагає апостольське покликання святих братів Кирила і Мефодія, які своїм прикладом пригадують про право кожного вірного бути пошанованим за зберігання власної традиції, обряду і тотожності народу, до якого належить.

Нехай же майбутнє — бажаємо цього з цілого серця — дасть радість бачити подолання непорозуміння та взаємні недовір'я, і визнане право кожної людини на власну самобутність та власне визнання віри. Приналежність до Католицької Церкви не повинна вважатись ніким як несумісна з добром власної земної батьківщини та зі спадщиною св. Володимира. Нехай же безліч ваших вірних зможуть втішатися справжньою свободою совісті та пошаною релігійних прав у прилюдному богопочитанні, згідно з різноманітними традиціями, у власному обряді та з власними пастирями" (ВДХ, 7—8).

Іван Ортинський

ВІЧНІ ВАРТОВІ УКРАЇНИ

Те, що ми, українці, про себе найбільше знаємо, є очевидністю, але світ про нас знає дуже мало. Не знають люди, що наш край такий гарний та що наш український народ такий безталанний. Не знають, що нас було дуже багато і дуже багато нас винищено, вивезено, зденаціоналізовано. Тільки якийсь випадок чи якесь нещастя винесе наше ім'я на шпальти світової преси, але й це незабаром зникає, не полишаючи по собі знаку.

Проте все не так сумно та безвихідно, як нам може видаватися. Є ті, хто говорить. Це не тільки каміння, що кричатиме, коли ми всі будемо мовчати. Ті, хто постає до споконвічного та безупинного проголошення української дійсності, захищаючи своїм священним заповітом правду про Україну — це не голос із мертвих та німих могил. Це биття живого серця

тих, хто, приєднавшись із чудозвучним мовчанням всемогутнього та всемилостивого Бога, не перестає існувати для України, не затихає жити з любов'ю до неї, не знемагає боротися за її славу.

Ми не можемо пропасти, бо ми не самі. Минуле України стає наявною присутністю, яка творить справжню Україну. З нами стоять непоборні живі та одержимі свідки. Вони, що ніколи не перейдуть, виринаючи неминучою запорукою українського буття. Вони, лицарські воїни самовідданої жертви задля любові своїх братів та сестер, одзиваються із своїх небесних хоромів. Вони кажуть нам не зневірятись, вказуючи на шлях незорого майбутнього. На них нам треба опертися, з ними нам дивитися уперед, з ними нам іти у звитяжний бій. Від Володимира Великого, рівноправного апостола, та від Св. Ольги, княгині України, — аж до богатирів наших днів. Але тривожить думу те, що ми прогайнуємо великий ювілей, бо нам його викрадуть. Вони, Небесна Україна, це ота сторожа, яка не дасть, аби українське ім'я було скривджене. Вони допоможуть нам, аби ми зміцнили розхитану віру, насамперед віру у свого Творця, віру у Його всесилу та справедливість, віру в Його милосердя, віру у свій народ і в здоров'я душі його й силу його.

Вони нам кажуть, щоб ми не шукали інших богів та не кланялися їм, а тільки доброю волею та щирим серцем шукали правди істинного Бога. Вони, Небесна Україна, нас запевняють, що ніхто не зможе відібрати нам віри у святого, могутнього та безсмертного Бога. І ніяка сила не зуміє перекреслити української дійсності з її тисячолітньою славою християнства.

Вони нас закликають іти слідом по отій чудесній стежці, яка, віддаючись проводу Божого Духа, дарує кожну хвилину свого життя Божественній людові та таким чином сповнює всі дні радістю, яка відкриватиме певність повного щастя в день нашого народження до вічності.

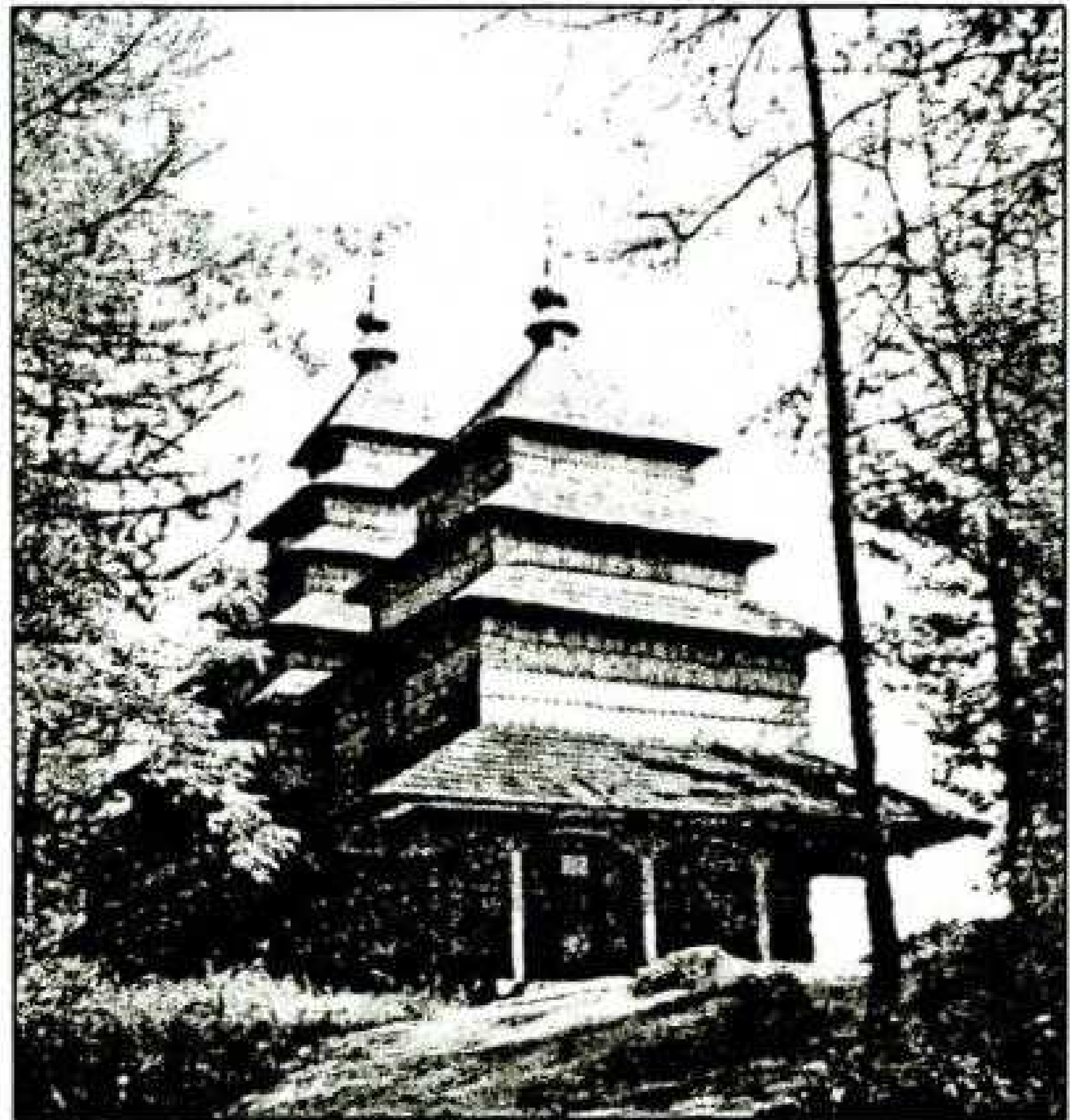
Вони не забувають нам пригадати, що ми в небі та на землі маємо велику заступницю любові та милосердя, нашу Благу, Прещедру поміччю Матір. Наші предки знали, що Вона нас ніколи не лишить. Вона, мати милосердного Спасителя, преслухняна раба Божої волі навчить нас дорогої смиренності створіння, щоб зійшла благодать любові: любові до Бога, до всього, що любить Бога.

Якщо так, то ми обгорнені непереможною надією, віримо, що стоїмо на порозі небувалого відродження. Над нашим народом, над цілою українською землею та зокрема над кожною українською душею пролунають Господні слова: "Встань і в силу зодягнись, Сіоне! Зодягнись в одежу твоєї величі, Ієрусалиме! Скинь ланцюги із шиї твоєї, невольнице, Сіонова дочко! Бо так говорить Господь!" (Іс. 52).

Неймовірно, як це наше життя, яким ми так дорожимо, влаштовується нами дивовижно безглуздо, незрозуміло. З усіх закамарків нашого існування виринають протиріччя. Ось за нами день, на який ми покладали стільки сподівань та яким ми хотіли втішитися, вже за нами, немов би його ніколи й не було. Ніч, у якій ми поринаємо, сплячи та марячи, перекреслює усе. Ранок приносить нові надії, нові задуми. Але й горе, яке нас так страшно тривожило, не полишає й сліду, уступаючи іншим коливанням наших переживань. Немов усе падає у безвість бездонної порожнечі. Оцю безцільну беззмістовність нашого життєвого досвіду супроводжує нудьга, яка постійно повторюється, чергуючись з відчуттям тривоги. Тільки клопітливе боріння за фізичне виживання найбільше тривожить нас, відвертаючи від дійсності.

Проте людина в своєму серці не здається, а сподівається та надіється на краще. Насправді світло правди віри появилось і над українською людиною, коли настав час; Господь, Сотворитель усього видимого та невидимого, що завжди веде до своєї мети, послав і нашому українському на-

родові людей, що стали послушним та податливим помостом Христової Благовісті...

Церква 1863 року з села Тисовець Сколівського району Львівської області. Нині — в Музеї народної архітектури і побуту у Львові.

Саме в липні ми торжественно відзначаємо пам'ять Св. Ольги та Св. Володимира Великого. Тому в цьому місяці особливо належить як слід подумати, ким були для нас оці дві великі постаті на світанку нашої історії, справжньої історії українського духа. Саме на прикладах життя Св. Ольги та Св. Володимира унаочнюється, чим є християнство. Приналежність до Христа перетворює людину. Вона чинить з неї нову людину, нове створіння. Так, як читаємо в посланні Св. Апостола Павла до Ефесян: "Отже, кажу й у Господі вас закликаю, щоб ви більше не поводились, як поводяться погани, що ходять у марноті свого ума... та ви не так Христа вивчили, як це про Нього чули й були навчилися у Ньому, як то воно справді є в Ісусі. А саме: вам треба позбутися, за вашим попереднім життям Старої Людини, яку розтлівають звабливі пристрасті, а відновитися духом вашого розуму й одягнутися в Нову Людину, створену на подобу Божу, в справедливості і в святості правди" (4, 17—24). А в листі до Колосян читаємо: "Умертвлюйте, отже, ваші земні члени: розпусту, нечистоту, пристрасті, лиху пожадливість, зажерливість, що є ідолопоклонством. Ви самі нещодавно поводилися так само, коли жили в тому. Тепер же відкиньте і ви все те геть від себе: гнів, лють, злобу, наклеп, сороміцькі слова з ваших уст. Не говоріть неправди одне одному, бо ви з себе скинули стару людину з її ділами і одягнулися у нову, що відновлюється до досконалого спізнання, відповідно до образу свого творця... Вдягніться, отже, як обранці Божі, святі і любі, у серце співчутливе, доброту, смиренність, лагідність, довготерпеливість, терплячи один одного, прощаючи одне одному взаємно, коли б хтось мав на когось скаргу. Так, як колись Господь простив вам, чиніть і ви так само. А понад усе будьте в любові, що є зв'язок досконалості" (3, 5—14).

Як із оповідань історії знаємо, були як Св. Ольга, так і Св. Володимир людьми, які поводились звичаєм поган, жорстоко, самовільно та свавільно. Коли, однак, зустріли правду, якої шукали, та коли пройняло їх світло Христового слова, вони всіма силами свого життя повернули на новий шлях, вони стали правдиво новими людьми, що шукають висоти, де Христос перебуває. Суттю їхнього життя стала боротьба проти світу темряви та проти духів злоби. Підперезавши правдою ребра свої, вдягнувшись у броню справедливості, вони взули ноги, щоб проповідувати Євангеліє в миру (до Ефн. 6, 14—15).

Радість, яку їм подарено, вони передали іншим, усьому українському народові. Св. Володимир та Св. Ольга стали великими апостолами, ми вважаємо їх за засновників нової України. Коли сьогодні ми збентежені, розгублені та знесилені шукаємо натхнення, наснаги та надії, то нам вертати в ті давні часи нашого народу, де ми зустрінемо настанову наших великих предків.

Прив'язання до нашого східного українського обряду, до нашої Української Церкви, або, як у нас колись казали, до нашої грецької чи руської

віри, стало в житті нашого народу невід'ємною рисою. Воно виявилося таким вагомим чинником, що перетворилося у великій мірі на джерело української самобутності, надаючи нашому народові оригінального характеру, свого національного обличчя. Незважаючи на те, що іноді воно спрямовувало наших людей до небезпечних берегів, ставлячи існування українського народу в згубні ситуації, під знак питання, та все ж таки наше українське благочестя врятувало, та й надалі рятує та захищає українське буття. Правду кажучи, це не тільки любов до свого рідного, до якого ми призвичаїлись, у якому ми виросли, та яке стало душею наших докорінних почуттів. Наш обряд, який ми піднесли до нашого українського єства, спів, який ми пройняли мистецькою українською душею, наша молитва, в яку ми влили щире українське серце, позначені невимовною красою, перед якою ніхто не встоїть, яка наповнює усіх захопленим подивом. Це скаже нам кожен чужинець, який мав нагоду брати участь в українській Літургії. Це і повинно кожного з нас ще більше пригорнути до Української Церкви, роблячи її осередком нашого життя, аби оцим своїм рідним словом єднатися із тим, від кого сходить оце добре даяння та всякий звершений дар. Та аби отак боротьбу за нашу земну батьківщину перетворити у змаг за небесну. Якщо, отже, ми в нашому національному лихоліттi все ж таки втішаємось привілеєм цієї ласки, якою є наша українська віра, то нам ніяк не випадає зосереджуватись лише на зовнішностях нашого обряду. Є щось набагато важливіше в нашій українській вірі, що ставить її понад великою чисельністю релігійних віросповідань, ба навіть і християнських. Не є нашим наміром висловити будь-які упередження до євангельських протестантських чи сектантських спільнот та громад. Вони теж моляться до Бога, іноді з великою побожністю; вони теж визнають Христа як спасителя людства. Але зайдіть до їхніх церков. Не кажемо, що вони світять пусткою, бо це сьогодні буває і між нами. Але чи не вражає вас щось інше? Там бракує чогось, що є суттєве для нас, християн, без чого ми дійсно відчуваємо себе опущеними, осамітненими, сумними, розгубленими, безрадісними. Правда, там на престолі — свічка та відкрите св. Письмо. Це гарно. Бог говорить нам через своє св. Слово. Свічка освічує нас його зверненням до нас. Але там немає іншого світла, яке блиматиме біля кивоту. Там-бо немає кивоту, або, якщо є, то він порожній. У цих святинях немає Ісуса Євхаристійного, серце якого б'ється з любові до нас. Немає того Христа, який хоче правдиво, уособлений в хлібі та вині, бути містичним способом поміж нами, для нас, для нашого життя, для доріг до нашого щастя. Правдива християнська душа відчуває там відсутність Євхаристійного Таїнства, бо вона настійно та насущно потребує Бога любові; без постійного пов'язання з ним вона губиться, падає, нівечиться.

Проте присутність Христа Богочоловіка в Пресвятій Євхаристії — це велике таїнство, яке вимагає від нас глибокої віри. Питання: вірити чи не вірити? Якщо вірити, то вірити послідовно, аж до останніх висновків — це виклик, який ставить перед нами сьогодні Христос, очікуючи терпеливо та лагідно нашої відповіді.

Христос, який закликає нас до такого раптового рішення, не полишає нас самих. Він нам дає свою матір, аби вона нами заопікувалась, ведучи нас, захищаючи нас, помагаючи нам. У наших церквах віднайдемо ми ікону нашої Небесної матері, Пресвятої Богородиці. Наше серце спрагнене когось, хто нас ніколи не заведе, що завжди знайде слово потіхи, на яке жде наше життя, що в будь-якій нужді та небезпеці з'явиться як наш ощасливлюючий порятунок. Що краще, як Серце Божої Матері, яке є і Матір'ю українського люду. Оте серце поведе нас до серця усього буття, що всьому дає існування, шлях та призначення, до Божого Милосердя. Воно поведе нас до світу, в якому освітить нас світло сенсу. Матір

Божа стане й матір'ю нашої віри. Тоді й нам відкриються глибини Божого слова, почитання якого знаходить свій особливий вияв і в нашому літургічному Богослужінні.

Поминувши оцю вагому обставину, яка нас відділяє, чи краще, якою нас історія, політика та ворожі затії відділили від наших братів, ми прагнемо єдності та об'єднання в одній Вселенській Христовій Церкві. Наша віра в цих основних колонах, якими є Пресвята Євхаристія та набожність до Пресвятої Богородиці, сходиться. Чи нам не виходити з цього суттєвого положення, аби нове тисячоліття християнства на Україні розпочати рішучим об'єднуючим братерським обіймом? Кроки до цієї грандіозної події, на яку вже століттями чекає наша Батьківщина, повинні робити всі. Як на верхах, так і знизу. Мабуть, ми внизу можемо більше учинити, аніж верхівка. Для цього треба насамперед визволитись від закостенілості в безглуздому фанатизмі та від упертості упереджень. Слід глядіти розсудливо на дійсність, шукаючи правди та добра для українських душ. Доконче треба зусиль усіх, аби зблизитись взаємно у всіх виявах нашого релігійного, церковного та національного життя. Не полишаючи жодної нагоди, не відкладаючи на пізніше! Розв'язка наших церковних та релігійних проблем настає тепер. Бог нам у своїй щедрості дарує цей момент, аби ми віднайшли себе, віднаходячи Його. Проте найважливіше — це оживити в нас віру в дійсність Ісуса поміж нами у таємничій присутності св. Євхаристії та обновитись почитанням Пресвятої Богородиці, як нас наші батьки научили.

З добірки творів українських поетів про святу Богородицю — покровительку України*

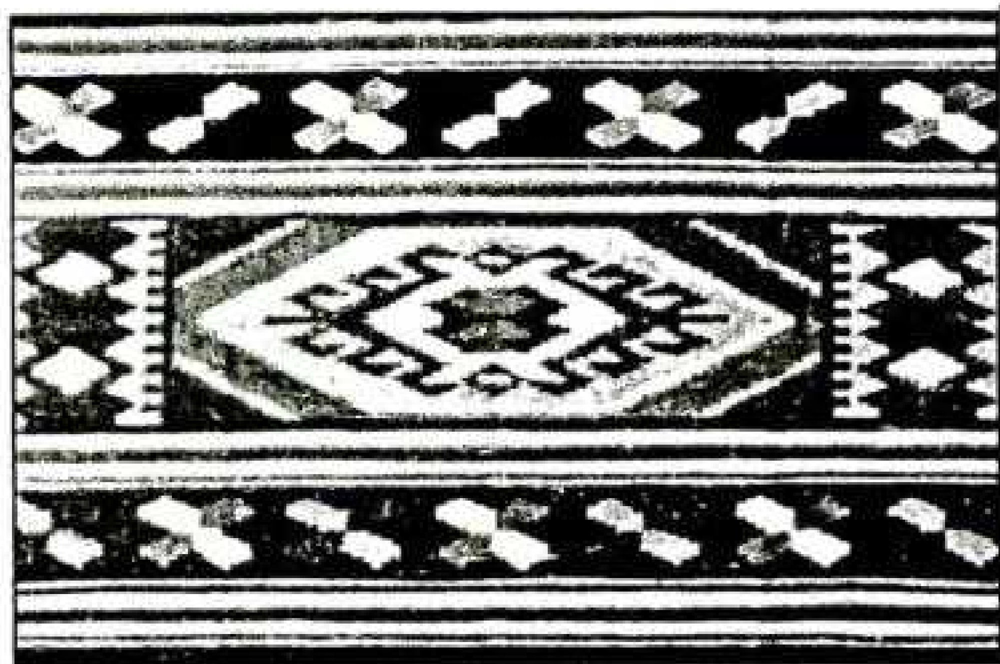
ПРЕЧИСТА ДІВО!

Пречиста Діво, — о наша Мати!
Всі ми приходим Тебе вітати,
Бо нині свято в нашій родині:
У кожнім домі, в кожній хатині!..
Тож ми не вмієм гаразд молитись,
Але молитви будемо вчитись!
У кожну пору: вночі і в днину
Славитимемо Тебе Єдину!
За те, що світ нам у очі дала,
За те, що в душу любов послала...
Тому лиш правду будем любити —
За батька й неньку Тебе молити.
За батька, неньку, за всю родину,
За весь народ наш, за Україну.
Будемо вчитись Тебе шукати —
Молитись, вчитись і працювати!
О дай малим нам правді служити,
Рости у правді і в згоді жити.
Дай нам для себе щастя здобути —
Твою опіку усюди чути.
Щоб всі росли ми розумні й дужі,
Щоб ясні й чисті були в нас душі!
Щоб ласка Твоя на нас спливала —
Щоб Україна хосен з нас мала!

Микола МАТІЇВ-МЕЛЬНИК

* Продовження добірки див. на стор. 47, 112, 122, 133.

Наука і сучасність

Нінель Гасанова-Тарковська

ВІДРОДЖЕННЯ СВЯТИНІ — СОБОРУ УСПІННЯ БОЖОЇ МАТЕРІ У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ

(До проблеми реконструкції художньо-просторового вирішення інтер'єра)

Нещодавно увесь християнський світ святково і піднесено зустрів 2000-у річницю народження Христа. Це свято в Україні пройшло під гаслами відродження нашої держави, віри, культури. Відтворення архітектурних пам'яток культового зодчества стало частиною державної культурної програми. І сьогодні ми вже бачимо друге народження Михайлівського Золотоверхого собору, церкви Пирогощі, Успенського собору в Києві, за яким ще й досі зберігається первісна назва — Велика церква Успіння Божої Матері, що була збудована в Києво-Печерській лаврі на честь Матері Господа нашого Ісуса Христа (у 1073—1077 рр.). Ренесанс нашої духовності творить уся Україна. На чолі цієї великої творчої і надто відповідальної роботи стоять тисячі освічених талановитих і сумлінних фахівців різної професійної орієнтації. Реконструкцію цих та інших об'єктів здійснили "Київпроект", Львівський інститут "Укрпроектзахідреставрація" та Київський "Укрпроектреставрація".

Науковими і проектними роботами керує державний інститут "Укрпроектреставрація". Головний архітектор проекту архітектурного комплексу Успенського собору О. О. Граужис, живописні роботи в інтер'єрі очолив Р. І. Могитич. Авторами концепції художнього оформлення фасаду і виконаних ікон у главках є С. М. Баяндін та Ю. О. Гузенко.

Дослідження, присвячені історії будівництва Успенського собору, написані І. В. Моргилевським, В. А. Богусевичем, М. В. Холостенко, Ю. С. Асеєвим, П. А. Раппопортом, Б. О. Рибаковим, М. К. Каргером, Н. В. Закревським, Д. В. Айналовим, С. К. Килессо, Г. Н. Логвином та багатьма іншими, свідчать про детальне вивчення історичного матеріалу щодо пластичної форми саме архітектурної споруди. На жаль, в цих дослідженнях обмаль історичних описів внутрішнього простору, його художньо-образного вирішення, що дуже ускладнює творчо-пошукову роботу по відродженню інтер'єра Великої церкви.

Тому доводиться майже по крихтах збирати історичні відомості, щоб "написати портрет з уяви" нашої Святині. Не претендуючи на вичерпність матеріалу, спробуємо наблизитися до художньої правди інтер'єра і зосередити увагу на його останньому "бароковому вбранні", в якому він прожив до вибуху 3-го жовтня 1941 року...

Про всі перебудови і добудови Великої церкви дають уявлення гравюри у книжках лаврської друкарні. Взагалі, доля церкви дуже трагічна, як і трагічним було її багатостраждальне життя. Коротко нагадаю. У 1230-у ро-

ці стався землетрус. Собор розступився на чотири частини. Впали склепіння і південна стіна. Незабаром у 1240 р. татари улусу хана Батия зруйнували "верх до полуцерква по окна низпровергша"(1). У 1416 році собор знов був зруйнований військами хана Едигея і відновлювався у 1470—1471 рр. князем Симеоном Олельковичем. В ніч з 21 на 22 квітня страшна пожежа знищила усі дерев'яні споруди. Відбудований після пожежі у 1718 р. собор вже мав вигляд типової барокової споруди. Всі приділи і каплиці, прибудовані в XVI—XVIII сторіччях, були надбудовані і об'єднані (3).

Усі фасади, крім східного, були розділені на два поверхи декоративним, розвиненим у висоту, карнизом. Другий поверх вінчався системою гарних барокових фронтонів з різьбленням по білому тиньку. У тій же техніці були виконані обрамлення віконних прорізів і порталів, а фриз по периметру прикрашали круглі полив'яні керамічні розетки. Над пілястрами у верхній частині також були розміщені гарні полив'яні рельєфи із зображенням янголів. Особливо витонченим було різьблення по тиньку на гранчастих апсидах східного фасаду, де рослинний орнамент нагадує казкове мереживо з виноградної лози, квітів барвінку і троянд (2).

Перебудова собору здійснювалася за проектом архітектора Ф. Васильєва майстром А. Каладіним. Декоративні фронтони на фасадах виконані народними майстрами С. Д. Ковніром і Ю. О. Белінським.

Із тих же гравюрних зображень дізнаємося, що з 1471 р. і по 1654 р. архітектурний образ споруди не змінювався, незважаючи на капітальні ремонти, що проводилися Єлисеєм Плетенецьким і Петром Могилою, про що свідчить малюнок Успенської церкви на титульній сторінці "Акафіста" 1654 р.

Та слід підкреслити, що Велика церква була значно перебудована між 1654 і 1661 роками, що бачимо у зображенні на гравюрі "Патерика", виданого у 1661 р. У такому вигляді будівля залишалася до 1669 р., про що свідчить малюнок на титульному листі до книги: "Мир с богом человеку". Наступні великі перебудови відбувалися в останній чверті XVIII сторіччя, що засвідчує "Акафіст" 1677 р. Без будь-яких особливих змін собор зберігся до початку XVIII сторіччя. Після пожежі 1718 року собор отримав новий архітектурний образ, витриманий у формах українського бароко. Під час останнього капітального ремонту у 1890 р., незважаючи на протест громадськості Києва, були знищені усі існуючі розписи. Наприкінці XIX сторіччя собор знов ремонтувався, але свій бароковий образ повністю зберіг.

Таким чином, наші сучасники стають свідками десятого народження Святої церкви Успіння Божої Матері на початку третього тисячоліття.

Воістину дивна невмируща ця церква свята!

Історія інтер'єрів розділяє трагічну і загадкову долю споруди, бо вони зазнали більшого горя, ніж сам собор. Адже собор будували п'ять років (1073—1078), а художнє рішення і оздоблення внутрішнього простору тривало довгий час по тому і було закінчене лише 1089 р. Мозаїки і фрескові розписи виконували майстри, запрошені з Царграда, а смальту для мозаїк виготовляли на території Печерського монастиря в спеціальних майстернях (5). Співавтором грецьких майстрів "Патерик" називає легендарного давньоруського художника Алімпія і його помічника Григорія. Алімпій був талановитим іконописцем, ще при житті він був дуже популярний, його ім'я вимовлялося з повагою... (12).

За свідченням "Патерика", Успенську церкву будували грецькі майстри: "Чотири вельми багаті мужі з Візантії привезли гроші і мощі святих. До будівництва церкви спричинився ще й багатий варяг Шимон, що прийшов до Києва не сам, а з цілим родом — 3000 душ робітників і священиків своїх"(19).

Отже, можемо припустити, що Успенська церква за ідеєю і по суті була першим провісником візантійсько-романських стильових елементів культури і мистецтва в українських землях.

Велика церква була збудована за велінням божим і за участю настоятелів Печерської лаври преподобних Антонія і Феодосія та Великого князя Київського — Святослава (2).

Організація внутрішнього простору церкви відповідала багатьом вимогам: була достатньо вільною і вміщала багато віруючих, була зручною для проведення літургії, розмежовувала місця священиків і пастви, надавала особливе місце під вівтар і, нарешті, заключала в собі ту символіку, якою було пройняте в усіх деталях церковне християнське мистецтво. Головними формами її візантійського живопису були мозаїки, фрески, ікони. Стиль візантійського мистецтва строгий і канонічний. Саме Візантія виробила усі "прообрази", "архетипи", заснувала постійні іконографічні схеми, від яких не дозволено відступати при зображенні священних сюжетів. Саме ці схеми були використані і в Церкві Успіння Божої Матері. Оскільки у Візантії все духовне життя було під контролем держави, цілком природно, що і діяльність російських художників також строго контролювалася (4).

Слід наголосити, що мозаїки з церкви Успіння були яскравими взірцями візантійського стилю. Саме тут у художньому просторі інтер'єра панувала строго визначена послідовність розташування сюжетів, що ілюстрували головні догмати християнства. За цією системою в куполі (або конхі абсиди) розміщалося велике поясне зображення Христа-Пантократора, в абсиді — фігура богоматері типу Оранти: по боках від неї фігури архангелів, нижче — апостоли, на парусах — євангелісти, на стовпах благовіщення, на стінах трансепту — сцени з життя Христа і Марії, на західній стіні — Страшний суд. Ця канонічна система була дуже продумана і з великим художнім смаком зв'язана з архітектурою церкви, з системою архітектурних членувань. В техніці мозаїки було виконано декілька невеличких настільних ікон. Внутрішні стіни Успенського собору були прикрашені мозаїчними зображеннями, про що розповідає М. К. Каргер (8, 9). Бічні нави прикрашали фрескові розписи. В центральній наві, в тому числі і під хорами, були чудові портретні зображення давньоруських князів, литовських та українських гетьманів, які були ктиторами Печерської лаври. В головній апсиді на стінах — пророки в молитві, а над горним місцем — мозаїчне зображення Тайної вечері. Ісус Христос та дванадцять апостолів за божественною трапезою у золотих вінцях.

У плані й об'ємі будівлі — тип шестистовпного тринавного храму простої хрестовокупольної системи. Високі склепіння архітектурного хреста підкреслювали роль об'єму будівлі. В плані чітко виділений нартекс, над ним розміщені хори із зовнішніми сходами. Церква не мала башт і обхідних галерей. Приміщення освітлювалося через вікна на фасаді, розподілені потужними лопатками і прикрашені стриманим декором з цегли, як у Софійському соборі. І все-таки архітектурно-художній образ Успенської церкви стає дещо іншим, своїм, не чужинським...

Наприкінці XV сторіччя в Успенському соборі було встановлено перший іконостас. За часів руйнації й відродження церкви відбувалися еволюційні зрушення і в стилістиці художнього рішення іконостасу.

Із короткого опису у щоденнику подорожей по Україні Павло Алепський писав: "У другій половині XVII ст. — це одна з найкращих церков під оглядом архітектури, величавості висоти й розмірів. Всередині церкви відгороджені місця навхрест, а в заглибленнях два кліроси. Вівтар дуже великий і гарний, всередині чотири стовпи, різьблені, розмальовані й позолочені так, що нічим не різняться від золотих: над ними рід бані, *а іконостас ставлять наново з чудовими дорогоцінними іконами*. Усі стіни й дерев'яні час-

тини, як ті ж аналої, що на них ставлять книги, також прикрашені різьбою і позолотою. Над головною навою хори, загороджені балюстрадою" (19).

На хорах знаходилася широко відома лаврська бібліотека. У верхні приділи входи були влаштовані зовні з обох боків Царських Врат.

Центральною художньо-композиційною домінантою інтер'єра був величний п'ятиярусний і п'ятичастинний іконостас. Між першим та другим ярусами розміщувався пишний антаблемент, а інші яруси розділялися неповними карнізами та поясами. Нижній ярус прикрашали виті колони, а верхні яруси — пілястри. Іконостас був різьблений з грушового дерева, пишно позолочений у стилі бароко. Розташований у головному об'ємі центральної нави, він був вражаюче красивим. Усі 5 частин складнів іконостасу, розгорнуті по горизонталі, закривали всю східну частину собору.

Композиція іконостасу складалася з канонічних святкових чинів, які у вигляді могутнього трикутника здіймалися майже до самого підкупольного простору. Ікони розміщалися широкими горизонтальними смугами. Центральний — дієсусний чин — мав зображення Ісуса Христа на троні, а ліворуч і праворуч від нього — зображення Марії в колі святих мучеників, звернених до Христа Спасителя. У двох верхніх ярусах Святкового чину — зображення Богоматері та пророків, народження Христа. Трошки нижче, на рівні Царських Врат, по обидва боки від них — Благовіщення з євангелістами і ікона Успіння Божої Матері Богородиці святої. Остання ланка — це ктиторський чин, прикрашена замовними "парсунними" портретами благодійників церкви. Нижній ярус відокремлювався від верхніх чудовими різьбленими колонками, розподіленими на декілька кіотів (15).

До складу композиції іконостасу входило 64 ікони. Із них 42 мали срібні та визолочені ризи, деякі з них у нижньому та верхньому ярусі були інкрустовані коштовним камінням. Верхні 22 ікони прикрашені срібними вінцями. Серед ікон, написаних Яковом Голинським на кошти гетьмана І. Скоропадського, найдорожчою реліквією була ікона XII ст. — Успіння Божої Матері. Це саме "вона прибула до Києва із Влахернського храму Візантії на знак благословіння забудови Великої церкви, які закладали грецькі майстри" (7).

Ця невелика за розміром ікона, написана на кипарисній дощці, була шириною 9 і висотою 6,5 вершки. На ній зображена "почившая на одре Божья Матерь: перед одромь стоящее Евангеліе; при главе и ногахь по пяти Апостолов, изь коихь Петр при главе с кадиломь, а Павел с левой стороны, припадающий к мощам ее. При середине одра сь левой же стороны Спаситель, держащий в пеленах душу ея, а около главы его приникающие крылатые два ангела, держащие в руках убрусы" (12).

За час свого довгого історичного життя поступово ця ікона набувала рис дорогоцінної реліквії не тільки через її теологічне трактування, але й за коштовне оздоблення. На початку XVIII ст. ікона перетворилася на цінний скарб, синтез ювелірного та декоративного мистецтва. Сам образ Успіння Божої Матері, окрім обличчя та рук, був вкритий ризою з золота, прикрашений сотнею діамантів та іншим коштовним камінням. Вставлений у срібне коло "Тондо", що мало 15 вершків упоперек і було оздоблене накладними золотими зірками. На цьому випуклому колі були зображені два янголи, що наче підтримують ікону, а над нею Бог Отець, нижче у небі Дух Святий у вигляді голуба. В нижній частині ікони велика кількість золотих та срібних підвісок. Сам щит прикрашений дорогоцінним камінням, а по боках обкладений вичеканеними голівками "путті". Ця чарівна ікона була розташована над Царськими Вратами (7).

Іконостас робив відомий російський різьб'яр Григорій Петров.

Цей унікальний художній твір виконано в стилі українського бароко, що відповідало смакам замовників і тенденції часу.

Центральне місце в іконостасі належало Царським Вратам, які мали сумну історичну долю. Відомо, що перші срібні Царські Врата прорізні з позолотою, влаштовані на кошти родини графа С. Б. Шереметьєва, загинули під час пожежі 1718 р. Після того через деякий час із залишків врятованого срібла за малюнками першого майстра Царські Врата були відновлені й стали окрасою церкви. Іще одні Царські Врата виготовляв у техніці карбування український майстер Михайло Юревич з синами, а золоті ризи для ікон — Іван Равич, Григорій Проценко і Самсон Стрельбицький (14).

В час чергової відбудови Успенського собору активізувалася діяльність лаврської іконописної школи, яка готувала майстрів живопису і гравюри.

Одразу ж після закінчення реставраційно-будівельних робіт у 1729 р. учні лаврської іконописної майстерні під керівництвом талановитого українського художника Стефана Любенченка виконали в соборі настінні розписи на біблейські теми, окремі сцени із Євангеліє, а також намалювали сцени із життя святих і Апокаліпсису. Нам відомо, що Любенченко після закінчення Києво-Могилянського колегіуму довгий час жив та навчався живопису в Польщі, а також в Італії. Після повернення до Києва художнику доручили відповідальну роботу по розпису Успенського собору. Немає сумніву, що розписи в інтер'єрі собору були виконані на вищому художньому рівні відповідно до європейського (16). Про характер стінопису можна судити з фотокопій із зображеннями царів Михайла Федоровича, Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, Петра Першого і Богдана Хмельницького і Івана Мазепи. Одне з провідних місць в композиції собору належало "парсунному" ктиторському портрету. Це була єдина церква, де в такій кількості і якості були представлені портретні зображення прославлених можновладців Київської Руси-України. Більшість портретів виконував славетний гравер Олесь Тарасевич з Кракова, який під ім'ям ченця Антонія з Києво-Печерської лаври заснував церковну художню школу, де працював разом з братом (16).

Розповідаючи про оздоблення внутрішнього простору Великої церкви, не можна не згадати десяти престолів, що були справжніми художніми витворами мистецтва. Престоли Великої церкви — це особливо освячені столи, на яких відбувається ритуал-таїнство Євхаристії (Святого причастя). Кожний із столів було обкладено золотими, срібними або бронзовими листами з карбованим малюнком. На цегляну основу спеціальним чином кріпилися оздоблювальні пластини в залежності від чинності престолу. Головний — в ім'я Пресвятої Богородиці — суцільно облицьований золотими листами; бічні: Святого Михаїла Архангела, Святого Іоанна Богослова, Трьох святителів, Святого архідиякона Стефана, Святого Іоанна Предтечі — срібні; на хорах: Святого Андрія Первозваного, Преображення Господня, Преподобного Антонія Печерського, Преподобного Феодосія Печерського — бронзовими та мідними листами.

Головний престол знаходився у вівтарі. У нижньому ярусі запрестольної (вівтарної) стіни на позолочених дерев'яних дошках були написані на повний зріст фігури усіх святителів церкви. Звернений у вівтар тильний бік іконостасу прикрашали зображення з Нового завіту.

Жертовник головного вівтаря за стародавнім церковним каноном знаходився в окремому приділі ліворуч від головного вівтаря. У 1771 р. жертовник був оздоблений визолоченими дошками, а зверху на ньому стояв золотий хрест на срібній підставці.

Праворуч від Царських Врат стояв позолочений аналой, на якому в золотій рамі розміщалася мозаїчна ікона Христа Спасителя у терновому вінці (подарунок церкві від графині О. О. Орлової-Чесменської). Ліворуч від Царських Врат стояв такий же аналой з живописною іконою святого Іосифа-обручника Пресвятої діви Марії — оздобленою діамантами, рубінами та іншим коштовним камінням.

За своїм функціональним призначенням Велика церква одночасно була і першим християнським некрополем Київської Русі — місцем поховань князівства. Відомо, що 1636 р. Петро Могила переніс православну святиню — главу Святого Рівноапостольного князя Володимира до Успенського собору. Вона зберігалася у срібній раці, праворуч від іконостасу. Ліворуч, також у срібній раці, знаходилися мощі першого митрополита Київського Преподобного Феодосія Печерського. У 1825 р. у північно-західному куті було встановлено срібну раку мощей усіх Печерських угодників. За ракою в глибокій ніші був алебастровий надгробок князя К. І. Острозького, виконаний у 1579 р. Скульптура князя викарбувана з рожевого мармуру у вигляді конаючого лицаря в труні, яку підтримують леви. Після пожежі 1718 р. похованню було надано нового архітектурного образу у формах бароко. Привертав увагу й інший надгробок — фельдмаршала Румянцева-Задунайського, споруджений архітектором Тома де Томоно і скульптором Іваном Мартосом у 1805 р. Скульптор зобразив фельдмаршала у вигляді античного героя, зодягнутого в "тогу" і з лавровим вінком на голові. Кожного вражали не тільки блискуче виконані розписи на стінах, пишний іконостас, але й кафедри. В середній частині храму, поруч з правим кліросом, влаштована різьблена з темного дерева проповідницька кафедра архимандрита Києво-Печерської лаври; біля лівого кліросу — витонченої краси різьблена проповідницька кафедра.

У південно-західному куті розташовано ризницю для зберігання культових речей богослужіння. Особливо вражали церковні речі: ризи, саккоси, плащаниці, пелени, воздухи, покрови, хоругви, гаптовані перлами сударі та шиті золотом фелони, стихарі, єпітрахілі, різноманітні ширинки, покровиці та інші види художнього шитва та гаптування, що були окрасою інтер'єра. Перлиною Лаврської Великої церкви була бібліотека, розташована на хорах у північно-західному куті, де зберігалися коштовні історичні фоліанти, церковні книги, грамоти та інші документи.

У 1893—1896 рр. Успенський собор був знову розписаний в новому академічному стилі гуртом художників під керівництвом В. Верещагіна (збігається з прізвищем художника-баталіста В. Верещагіна), А. Лакова і І. Попова. Наприкінці XIX сторіччя Успенський собор було знову оновлено, відремонтовано. Отож, як бачимо, доля Великої Успенської церкви за всіх часів хвилювала усіх державних керманичів, саме тому над утриманням її на репрезантативному рівні працювали безупинно. Тож не дивно, що і тепер ми повинні зазирнути в давнину, щоб знов відродити нашу національну святиню. Тому художники й архітектори в першу чергу повинні звернутися не лише до історичних джерел, а й зазирнути у "храм своєї душі", щоб передати на стіні усі найкращі почуття — віри, надії, любові. Нововідроджена Велика Церква Успіння Божої Матері буде плодом взаємодії реальних історичних документів і плідної фантазії митців, причетних до її відбудови.

Київ

1. *Айналов Д. В., Редин Е. К.* Древние памятники искусства Киева. — Харьков, 1899.
2. *Антонин.* Киево-Подольская Успенская церковь. — Киев, 1891.
3. *Асеев Ю. С.* Архітектура Київської Русі. — К.: Будівельник, 1969.
4. *Асеев Ю. С.* Архитектура Древнего Киева. — Киев: Будівельник, 1982.
5. *Богусевич В. А.* Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве. Краткие сообщения института археологии АН УССР. — Киев, 1954. — С. 14—20.
6. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — Киев, 1898, т. 1. — С. 2.
7. *Закревский Н.* Описание Киева, — 2-е изд., т. 1 и 2. — М., 1868.
8. *Каргер М. К.* К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве // Тр. Всероссийской академии художеств. — Л.; М., 1947, т. I. — С. 15—50.
9. *Килессо С. К.* Киево-Печерская лавра. — М.: Искусство, 1975.

10. *Мезенцева Т. Г.* Київ (фотоальбом). Короткий огляд архітектурних пам'ятників і ансамблів. — К.: Будівельник, 1977.
11. *Логвин Г. Н.* Початковий період давньоруської архітектури // Мистецтво і сучасність. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 110—128.
12. Патерик Киево-Печерского монастыря. — СПб., 1911.
13. *Рыбаков Б. А.* Первые века русской истории. — М.: Госполитиздат, 1950.
14. *Холостенко М. В.* Успенский собор Печерского монастыря // Стародавній Київ. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 107—170.
15. *Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Л.* Киев: "Архитектурно-исторический очерк". — К.: Будівельник, 1982.
16. "Церква Богородиці в Києві". Міжнародний фонд "Відродження", Національний музей Історії України; видавництво "Артек", 1996.
17. Создание Великой Успенской церкви. Изд. Киево-Печерской лавры, 1908 г.
18. Библия. Издание Московской Патриархии. — Москва, 1988.

Відродження Храму на честь Богородиці — покровительки Києва і всієї Соборної України

Великий ювілей — 2000-річчя Різдва Христового в Україні ознаменований завершенням відбудови Успенського собору Києво-Печерської лаври. Знову засяяв золотоверхий сріблясто-білостінний красень-собор, перлина православ'я, національна святиня України. 24 серпня в день Незалежності України на святковому богослужінні відбулося урочисте освячення собору. Цієї події довгі роки із затамованим хвилюванням чекали мільйони людей. Це було воістину наче друге народження всенародної святині. Хвилююче враження від богослужіння підсилювала велично-урочиста краса храму, відбудованого на такому високому мистецькому рівні і за такий нечувано короткий час. З радістю і вдячністю тисячі людей висловлювали своє захоплення подвижницькою творчою працею всіх, хто брав колись участь у проектуванні і побудові, а нині — у відбудові славного на весь світ і в той же час наділеного такою трагічною долею собору.

Як відомо, Києво-Печерська лавра протягом століть славилася своєю друкарнею, приміщення якої красується поруч із собором. Після революції вона була перетворена на друкарню Академії наук України. Найкращі книги довоєнного часу, які відіграли вирішальну роль у відродженні української культури, були видані саме тут. Розповідають, що саме тут іноді диктував свої праці безпосередньо складачам книг академік Михайло Грушевський. Тут він підписував до друку часопис, який був красою і гордістю української періодики, — журнал "Україна".

В 1925—1941 роках ця друкарня випускала журнали "Етнографічний вісник", "Народна творчість", "Український фольклор" — попередників "Народної творчості та етнографії". З нагоди ювілею цього часопису варто згадати один промовистий факт. Перший номер "Етнографічного вісника" вийшов на початку 1925 року. А в цей час друкарня Академії наук завдяки надзвичайно високому авторитету тодішніх вчених видала складну для публікації книжку — молитовник українською мовою. Це в тодішніх умовах був дуже сміливий виклик тоталітарному режиму. А водночас це була підтримка українській національній церкві. На жаль, 1926 року Києво-Печерська лавра як релігійний центр перестала існувати. Щодо згаданого молитовника, то він цікавий не лише для істориків церкви в Україні, а й для народознавців, фольклористів, мовознавців. Книга містила прекрасні переклади церковно-обрядових текстів, які колись народ протягом століть мусив вивчати високостильною, урочистою, але часто малозрозумілою мовою. Книга містила ряд зразків народних кантів, псальм, колядок і т. д.

В короткій передмові до цього видання висловлювалося побажання, щоб з-над українських нив золотистої пшениці, і з-під блакитного неба України полинуло до Всевишнього українське молитовне слово. В цих рядках символічно була виражена та ж заповітна ідея, що її несли в собі кольори національного прапора України.

Відбудова так тісно пов'язаного з життям українського народу храму, сподіваємось, буде запорукою відродження помісної церкви всієї Соборної України, в якій всі богослужіння здійснюватимуться національною мовою корінного населення, як це сталося в XX столітті в більшості країн світу, де є християнські громади.

Олександр Реєнт

ВИЗНАЧНИЙ ІСТОРИК, ДОСЛІДНИК І ОРГАНІЗАТОР ЗБЕРЕЖЕННЯ Й ВІДБУДОВИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

(До 85-річчя академіка Національної академії наук України Петра Тронька)

Небагато знайдеться сьогодні в Україні людей, які б пройшли такий довгий, сповнений напруженої мирної й ратної праці, тривог і сподівань, шлях, і так багато зробили й роблять для своєї Вітчизни, як Петро Тимофійович Тронько. Мало й таких, хто б не чув про цю людину — дивовижну своєю відкритістю, великим багатством душі, глибокою відданістю народу, з колиски якого він вийшов.

Петро Тимофійович народився 12 липня 1915 року у родині Тимофія Федоровича та Явдохи Олексіївни Троньків у с. Забродах Богодухівського повіту на Харківщині. Крім нього, в сім'ї було ще двоє менших дітей — Дмитро і Ганна. Лиха доля не оминула цей дім, як і багато інших у важкі 20-ті роки. Від тифу помер Тимофій Федорович, і турботи про родину лягли на матір та старшого сина, який навчався у школі, потім — у технікумі, а влітку випасав громадську худобу, працював на сезонних сільськогосподарських роботах. Не шукав легкого хліба і надалі. Наприкінці 1932 року він став робітником шахти в Дзержинську, що в Донбасі.

Але потяг до знань брав своє, і юнак поступив на вчительські курси, по закінченні яких протягом 1933—1934 років працював учителем суспільствознавства й української мови у неповній середній школі с. Кленового. Читаємо сторінки довоєнної діяльності П. Тронька: помічник директора з виховної роботи механізаторських кадрів с. Кленове Богодухівського району; помічник директора Лебединської школи сільськогосподарського учнівства з виховної роботи, Харківська область; курсант військової школи морських пілотів, Краснодарський край; заступник директора, директор Лебединського дитячого будинку.

Молода, енергійна натура шукала гідного застосування своїх сил, і Петро Тимофійович знайшов себе в активній громадській роботі. Ще в с. Кленовому він обирався депутатом сільської ради, делегатом районного з'їзду рад Богодухівщини, секретарем сільської і заводської комсомольської організацій. Брав участь у ліквідації неписьменності, а голодного 1933-го року допомагав односельцям і учням школи вижити. У 1937 році став кандидатом у члени партії, а через півтора року — членом ВКП(б). На початку 1939 року спілчани обрали його секретарем Сумського обкому ЛКСМУ.

Після возз'єднання Західної України з УРСР у вересні 1939 року П. Тронько в числі перших відбув у тривале відрядження — налагоджувати нове життя на землях, що поверталися в лоно Великої України. Брав участь у роботі Народних Зборів Західної України як депутат від Назовізівського округу (Надвірнянський повіт Станіславського воєводства).

У жовтні 1939 року ЦК ЛКСМУ затвердив П. Тронька уповноваженим ЦК комсомолу з роботи серед молоді західних областей України, а через два місяці — першим секретарем Станіславського обкому ЛКСМУ. Представляючи як делегат XII з'їзду ЛКСМУ комсомол Станіславщини (1940 р.), обраний до складу ЦК республіканської Спілки молоді.

А потім була війна... Страшне, приголомшуюче лихо випало на долю народу, який у минулому не раз ставав жертвою агресора. Та цього разу йшлося про життя чи смерть цілої нації, яку нацисти прагнули перетворити на "унтерменшів" — нижчу расу слуг і підневільних безправних рабів. І

тут згодилася військова спеціальність Петра Тимофійовича. З перших днів війни — у діючій армії. У складі військ Південно-Західного, Сталінградського, Південного та 4-го Українського фронтів пройшов важкими дорогами війни, брав участь в обороні Києва й Сталінграда, визволенні Ростова-на-Дону, Донбасу. Двічі був контужений.

Ніхто й ніколи не чув від нього про власний героїзм і ратну звитягу. Та про це промовляють бойові нагороди: ордени Червоної Зірки, Вітчизняної війни I ступеня, Б. Хмельницького III ступеня, медалі "За бойові заслуги", "За оборону Києва", "За оборону Сталінграда", "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні" I ступеня, ювілейні медалі прикрашають кітель майора авіації у відставці П. Тронька.

У жовтні 1943 року, за рішенням керівництва країни, П. Тронько в числі інших командирів і політпрацівників, що мали довоєнний досвід роботи в державних, партійних, комсомольських органах, був відкликаний з діючої армії й затверджений першим секретарем Київського обласного та міського комітетів ЛКСМУ.

1946 рік позначений переводом на посаду другого секретаря ЦК ЛКСМУ. Петро Тимофійович поряд з навчанням у вищій партійній школі ВКП(б) закінчує екстерном у 1948 році історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Того ж року він був зарахований до аспірантури Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б). Захоплення наукою, постійний потяг до знань згодом допомогли йому стати вченим із світовим ім'ям.

У березні 1961 року П. Тронька призначено заступником Голови Ради Міністрів УРСР. Всі 17 років перебування на цій високій посаді він присвятив турботам про розвиток середньої, професійно-технічної, вищої освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту. Саме на той час припадає справжній сплеск в Україні народної самодіяльної творчості, поява нових форм організації дозвілля, фізичного виховання й оздоровлення. Глибокою пошаною до світочів української культури, вірою у невичерпні можливості національних талантів позначені заходи з відзначення ювілейних дат, пов'язаних з іменами Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Г. Сковороди.

Не в останню чергу завдяки зусиллям П. Тронька здобутки української культури, промисловості, сільського господарства, спорту стали відомі всьому світу. Очолюючи делегації на різних міжнародних форумах, він багато зробив для піднесення авторитету України в очах зарубіжної громадськості.

Незважаючи на велику завантаженість, Петро Тимофійович не полишає наукових досліджень. 1968 року він захистив докторську дисертацію "Український народ у боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни". Протягом 50—70-х років написав цілу низку монографій, зокрема "Безсмертя юних", "В боях за Вітчизну" (1941—1945 рр.)", "Подвиг твоїх батьків: народна сила незборима", був членом редколегії кількох фундаментальних праць, у тому числі таких, як "Історія Української РСР" у 8-ми томах, 10 книгах, "Історія Києва" та ін.

Та найбільше Петро Тимофійович може пишатися виданням — "Історія міст і сіл Української РСР" у 26-ти томах — "батьком" якого його вважають з повним правом.

У квітні 1978 року П. Тронька обрано академіком АН УРСР, згодом — віце-президентом. Потяг до наукової роботи переміг і тому він перейшов до Академії наук України.

Підготовка багатотомника "Історія міст і сіл Української РСР", вивчення й популяризація історико-культурної спадщини, поява по всіх куточках республіки етнографічних та історико-краєзнавчих музеїв стали ознакою розвитку історичного краєзнавства. Враховуючи потребу в орга-

Академік Петро Тронько.
Фото 1986 року.

нізації науково-методичного забезпечення цієї важливої галузі знань, Президія АН УРСР у березні 1979 року прийняла постанову про створення в Інституті історії відділу історико-краєнавчих досліджень.

Постановою Президії АН УРСР від 4 листопада 1982 року на відділ покладено наукове забезпечення Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР по українській РСР, складання словників, участь у підготовці й апробація матеріалів, підготовлених обласними редколегіями. За редакцією П. Тронька вийшов каталог-довідник "Пам'ятки історії й культури УРСР", а також довідник і про пам'ятки Великої Вітчизняної війни "Навічно в пам'яті народній". Ці видання поклали початок розробці теми — "Науково-методичні основи дослідження пам'ятників історії і культури", що закладали підгрунтя для підготовки "Зводу пам'яток історії та культури України". У червні 1999 року побачила світ перша книга першого тому цього унікального видання.

Багато зроблено Петром Тимофійовичем для популяризації історичних знань про рідний край на посаді редактора журналів "Пам'ятки України" (1975—1985 рр.) і "Краєзнавство" (з 1992 р. і донині).

З 1992 року він очолив також Головну редколегію багатотомної серії книг "Реабілітовані історією". Повернення доброго імені безвинним жертвам тоталітаризму, відновлення історичної правди П. Тронько вважає одним з головних своїх обов'язків.

Як один з найбільш авторитетних істориків України, П. Тронько багато робить для зміцнення міжнародних наукових зв'язків. А як нелегко бу-

Указ Президента України
Про присвоєння звання Герой України

За визначні особисті заслуги перед Україною у розвитку науки, відродженні та збереженні історико-культурної спадщини українського народу постановляю:

Присвоїти звання Герой України з врученням ордена Держави завідувачу відділу Інституту історії НАН України, голові Всеукраїнської спілки краєзнавців, доктору історичних наук, академіку НАН України
Троньку Петру Тимофійовичу, м. Київ

м. Київ
7 липня 2000 року
№ 864/2000

Президент України
Л. КУЧМА

ло "пробивати" ідею створення Музею народної архітектури і побуту України! Тепер один з найбільших музейних комплексів Європи вабить своєю неповторною красою тисячі киян і гостей столиці.

Щоб відтворити і залишити в пам'яті нащадків дійсні масштаби війни, участі народу України в ній, гірких втрат і збитків, було вирішено спорудити комплекс "Музей Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.". І в цій справі своє вагоме слово сказали керівники й активісти Товариства. Петро Тимофійович був комісаром будівництва, за що отримав Почесну грамоту Президії Верховної Ради УРСР, а з фондів ВТОПІК на спорудження музею було перераховано 10 млн крб.

А скільки списів було зламано довкола відтворення історичного обличчя столиці! У кожного, хто хоч раз відвідав Києво-Печерську лавру, поряд зі світлим почуттям залишався якийсь сум від того, що її перлина — Успенський собор — так і залишається зруйнованим. Роки напруженої праці, розмови з урядовцями і керівниками міста врешті-решт зрушили справу з місця. Разом з Олесем Гончарем й архітектором Олесем Силиним Петро Тимофійович у 1994 році підготували на ім'я Президента України Л. Кучми доповідну записку, на підставі якої вийшов президентський Указ "Про заходи щодо відтворення пам'яток історії та культури". На виконання цього розпорядження у січні 1996 року уряд затвердив перелік першочергових заходів з відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенського собору. Петро Тимофійович очолив комісію з відтворення видатних пам'яток при Президії Верховної Ради України та Всеукраїнський фонд відтворення історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара.

Справжній патріот міста, П. Тронько включався в усі справи, які торкалися збереження його багатої історичної спадщини. Не випадково мешканці столиці тричі обирали його депутатом Київської міської ради. Коли мова зайшла про повернення першому навчальному закладу України — Києво-Могилянській академії — його первісного призначення, академік П. Тронько переконливо довів керівництву Міністерства оборони СРСР і Головного політичного управління радянської армії необхідність відселення з цього комплексу Вищого військово-морського політичного училища.

Подвижницька праця П. Тронька відзначена численними нагородами, в тому числі орденами Леніна, Жовтневої Революції, чотирма орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, За заслуги III ступеня, Богдана Хмельницького II та III ступеня, а також двома Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР. Він лауреат Державної премії СРСР у галузі науки і техніки 1976 року, премії Ленінського комсомолу 1984 року, республіканської премії ім. Миколи Островського 1987 року,

почесний громадянин Богодухова, Лебедина, Переяслава-Хмельницького, Канева, почесний професор Дніпропетровської гірничої національної академії, Подільського та Кіровоградського пединститутів, почесний доктор Дніпропетровського і Харківського державних університетів.

Петро Тимофійович ніколи не кидав обіцянки на вітер і, як міг, намагався доводити почату справу до завершення. От і нині академік робить усе, аби урядова постанова, яку він ініціював у 1967 році, набула реальних обрисів і на острові Велика Хортиця, зрештою, було зведено меморіальний комплекс Запорозького козацтва.

Академік Петро Тронько є радником Президента України з питань історико-культурної спадщини, головою Комісії з відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України.

Не шукаючи легких шляхів, він продовжує гідно служити науці і своєму народові, з глибини якого вийшов і який дав йому путівку у велике життя.

м. Київ

СОФІЯ

В заморожений ранок-світанок
із хрусткою тривогою слів
повертаюсь обличчям до рани –
кров'ю фресок спливаючих стін.
Нагота у звучному беззвуччі,
бородатий сповзається смерк,
цупко цокає молот каблучний
по камінному відблиску сфер.
Руді нутрощі в смертному струпі,
блеклі очі повзуть доокіл.
В синім жасі підійняті руки
в найсвятішої з зоряних Дів.
Свята, величня, всемогутня,
коли й Тебе пійняв цей жах,
то як нам бути, нам як бути
на цих наблиснених ножах
стрімкого часу, що шалено
потік кривавий завертів?
І враз втиснулось сьогодення
на хвилю у минулий спів,
де натовп тихий і святковий,
і дзвонемир, і дзвонеслав,
і Сонця ризи пурпурові
на благословлячих устах...
Молюсь Тобі, Стражденна Діво,
візьми мене із суєти
в свою відвертість онімілу,
дай тілу силу піднести...
Стіна сягнула непорушна –
і завершився мій прихід,
і синім сяєвом оглушена
росту й малію коло ніг
Святої Мудрості... Учора
пливе крізь мене, як вода,
і спрагле слово згустком чорним
з грудей виносить: нам біда,
бо ми лишились на обміллі,
бо не для нас небесний дзвін,
і не для нас хоругви білі
і храми світлі та нові...
Пророки роду – патріярхи
приносять стіл на "суд іде!"
Ми поза віком й поза царством,
що в руслі вічності пливе.
Із завтра душі доокола
крізь мене йдуть і по мені
не цупко-цокітно, а з болем,
як по непевній трясині.
І сяють лики велемовно:
благословен наш храм – наш дім.

Ірина КАЛИНЕЦЬ

З історії науки, культури та побуту

В цьому розділі подаємо матеріали, приурочені до ювілею журналу — 75-річчя його заснування. Читач матиме можливість ознайомитися тут з працями вчених, які входили до Етнографічної комісії ВУАН і очолювали роботу редакції журналу в перші десятиліття його існування — Андрія Лободи, Віктора Петрова, Максима Рильського. Їх статті, на наш погляд, певною мірою проливають світло на історію народознавчих періодичних видань в Україні.

Як своєрідні пояснення і доповнення до праць вчених старшого покоління подаємо також статті їх послідовників, які обговорюють ті ж проблеми, але вже із врахуванням нових фактів і теорій. — Ред.

Академік ***АНДРІЙ ЛОБОДА***

Андрій Митрофанович Лобода (26.06.1871—01.01.1931) — дійсний член УАН (з 1922 р.) та НТШ; член-кор. РАН (з 1924). У 1923—1925 — віце-президент УАН. Народився в м. Свенцянах на Віленщині (Швенчоніс, Литва). 1890 р. закінчив Катеринославську гімназію, 1894 — слов'яно-руське відділення історико-філологічного факультету університету ім. св. Володимира (учень проф. П. Владимирова, Н. Дашкевича, Т. Флоринського); 1895—1897 — професорський стипендіат цього ж університету; 1898 р. — приват-доцент; з 1904 — екстраординарний, а з 1917 — ординарний проф. по кафедрі рос. мови й літерат., пізніше — зав. каф. рос. літерат. КІНО; 1925—1930 рр. очолював Етнографічно-фольклорну комісію АН УРСР, брав участь у роботі ряду рос. та укр. наук. тов-в. Опублікував бл. 100 наук. праць з етнографії, фольклору, літературознавства, мовознавства, краєзнавства та педагогіки, зокрема: "Банович Страхиня" (1894), "Білоруська народна поезія і російський билинний епос" (1895), "Російський богатирський епос" (К., 1896), "Російські билини про сватання" (1904; магістер. дис.), "Польсько-російські паралелі" (1904), "Лекції з народної словесності" (1909), "Шекспіризм в Росії" (1914; доктор. дис.; неопублік.), "П. Куліш — етнограф" (1919) тощо. Редактор журн. "Етнографічний вісник" (1925—1930). Прихильник історичного, частково міграційно-порівняльного методів дослідження. Противник міфологічної школи [4: 222—223]. До тих, що зберегли свою наукову цінність, належить і його стаття "Родина славян" (переклад О. С. Стрижака).

Андрій Лобода

*БАТЬКІВЩИНА СЛОВ'ЯН**

Літописна легенда

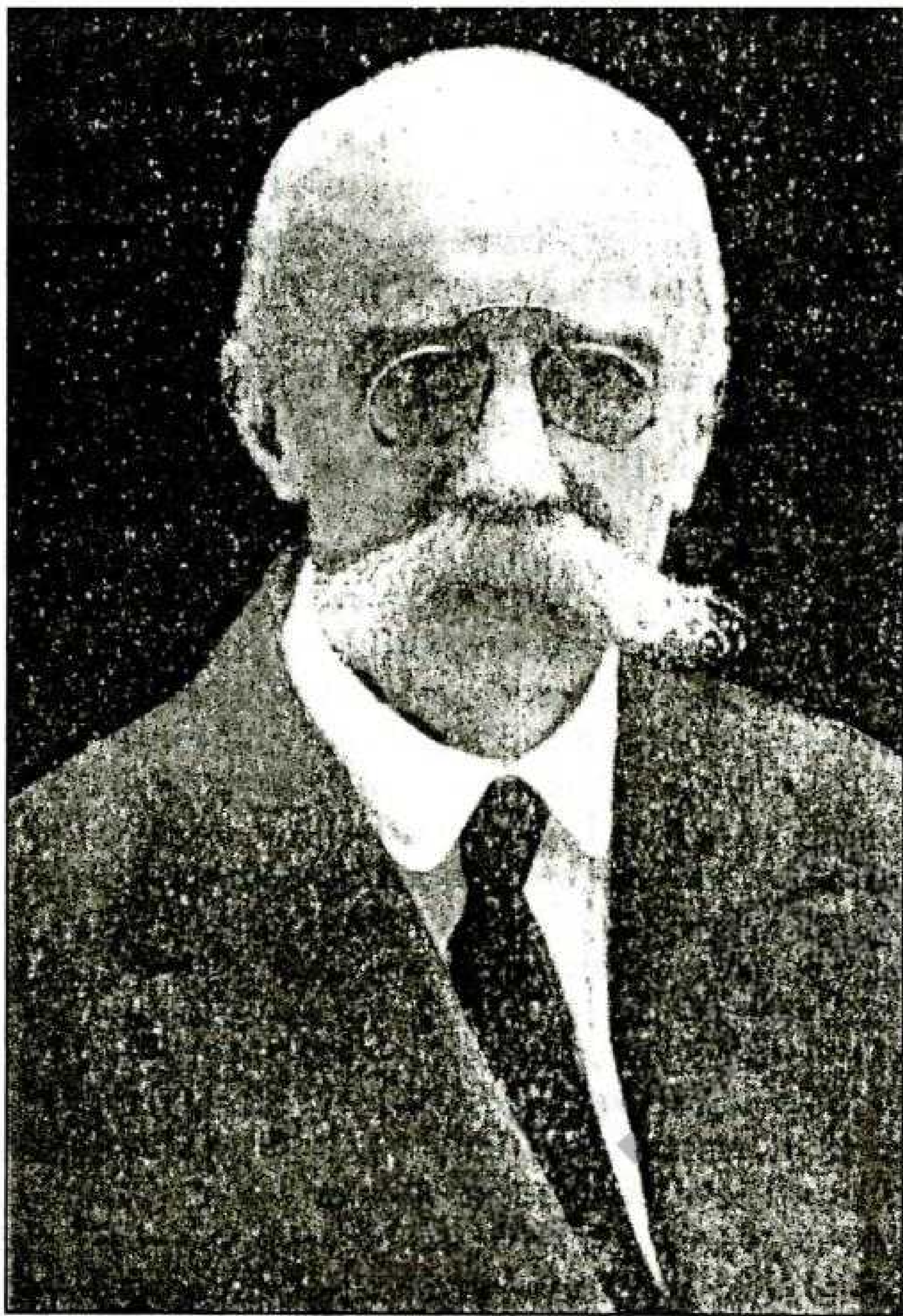
"По мнозѣхъ же временѣхъ сѣлѣ суть Словени по Дунаеви, кдѣ есть нынѣ Угорьская земля и Болгарьская. И отъ тѣхъ Словенъ розидошася по земьли и прозвашася имены своими, кдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ. Яко пришедше сѣдоша на рецѣ имянемъ Морава, и прозвашеся Морава, а друзѣи Чесѣ нарекошася. А се ти же Словѣне: Хорвати Бѣлии, Серпь и Хорутане. Волохомъ бо нашедшемъ на Словены на Дунаискые и сѣдшимъ внихъ, и насиляющимъ имъ, Словѣни же ови пришедше и сѣдоша на Вислѣ, и прозвашася Ляховѣ, а отъ тѣхъ Ляховъ прозвашеся Поляне, Ляховѣ, друзии Лютичи, инии Мазовшане, а инии Поморяне. Такоже и тѣ Словѣне пришедше сѣдоша по Днепру и нарѣкошася Поляне, а друзии Древляне, зане сѣдоша въ лѣсѣхъ; а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарикошася Дреговичи; и инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася Полочане, речькы ради, яже втечетъ въ Двину, именемъ Полота, отъ сея прозвашася Полочанѣ. Словѣне же сѣдоша около озера Илмеря и прозвашася своимъ именемъ и сдѣлаша городъ и нарекоша Новъгородъ; а друзии сѣдоша на Деснѣ и по Семи, и по Сулѣ, и нарекошася Сѣвера. И тако разидеся Словенескъ языкъ, тѣмьже и прозвашася Словеньская грамота".

Це сказання нашого початкового літопису про походження слов'янського народу є одним з найдавніших свідчень первинного поселення слов'ян у Європі й подальшого їхнього розселення. Як перша свідома спроба наших предків розібратися в своєму походженні й взаємостосунках, це сказання дуже цінне й цікаве. Очевидно, ще в глибокій давнині літописця, як і інших людей того часу, вже захоплювали питання про те, що таке слов'яни взагалі й руси зокрема, звідки вони з'явилися й т. ін. Але не менш цікаво й важливо визначити, наскільки, дійсно, точними й правдивими були свідчення в нашого літописця. Річ у тому, що стародавні вісті в багатьох випадках є малонадійним джерелом: давні свідки не завжди були очевидцями описуваних подій, часто писали відповідно до чуток, переказів про події, які відбувалися за багато століть до них, при тому інколи вставляли в свої розповіді власні довільні міркування, здогади, довірливо повторювали домисли інших письменників, — словом, далеко не завжди користувалися матеріалом достовірним і погано турбувалися про критичну його перевірку. Тому вказівка літописця на басейн середнього й нижнього Дунаю, як на колиску слов'ян у Європі, могла бути прийнятною лиш у тому випадку, коли б знайшла собі підтвердження серед інших свідчень.

Дунай у слов'янській поезії та історії

Деякі з них, на перший погляд, ніби перебувають у повній відповідності з тим, що міститься в цитованому сказанні. Так, насамперед свідчення цього сказання не можна назвати випадковим, єдиним, що йде врозріз з усіма іншими свідченнями; та ж указівка на Дунай, як на місце первинного поселення слов'ян у Європі, повторюється й у нашому літопису при згадці про появу на Дунаї болгар, угрів і в розповіді про діяльність Мефодія в Паннонії; те ж саме знаходимо в багатьох польських хроністів. Потім, коли починається історія слов'ян, щільні їхні поселення й перші держави виявляються саме біля середнього й нижнього Дунаю, нібито

*Література: *Шафарик.* "Славянские древности" (1832); *Л. Нидерле.* "Славянские древности" (чеськ. мовою); проф. *Погодин* "Славянские передвижения" (1902 г.).

Академік Андрій Лобода.
Фото 1925 року.

тут і було ядро слов'янського народу. Нарешті, саме ім'я "Дунай" і ріка Дунай дуже часто зустрічаються в народній словесності різних слов'янських племен, навіть таких, які в історичний час жили далеко від Дунаю. "Тихий", "славний" Дунай в уявленні слов'ян інколи є якоюсь ідеальною рікою, служить синонімом ріки взагалі, ім'я його переноситься й на інші ріки, а таке опоетизування буває звичайно в тому випадку, коли предмет відігравав видатну роль у житті народу. З ним пов'язані найдорожчі спогади, що знову ніби вказує на те, що колись усі слов'яни жили на берегах Дунаю, і ця ріка для них була тим же, чим Інд став для індусів. Якщо взяти до уваги ці міркування, то можна було б цілком повірити літописцю й умістити первинне розселення слов'ян на Дунаї. До найостаннішого часу величезна більшість учених так і думала, і це переконання наводилося в багатьох книгах, доки достатньо не були освітлені інші свідчення.

Кельтське походження слова Дунай

Так, напр., виявилося, що саме слово Дунай, очевидно, настільки чисто слов'янське, навіть таке, що звучить по-слов'янському, — зовсім не слов'янське слово. Наукові дослідження встановили, що слово "Дунай" — кельтське, запозичене в кельтів германцями й від останніх уже в германській формі перейшло до слов'янської мови. Отже, на Дунаї спочатку жили кельти, потім германці й, нарешті, пізніше всіх сюди потрапили

слов'яни й запозичили від своїх попередників назву ріки. Відбулося це в VI ст. по Р. Х., як твердять одні, чи ще до Р. Х., як гадають інші, але в усякому випадку слов'яни на Дунаї не були корінними поселенцями, а прийшли сюди з інших місць Європи, що підтверджується й показаннями стародавніх греко-римських письменників, за якими слов'яни перебувають не на Дунаї, а далі за Карпатами до Балтійського моря, приблизно в басейні Вісли. Так визначили місце проживання слов'ян, або венедів, сарматів, як тоді прозивали слов'ян*, письменники, котрі жили в першому й другому століттях по Р. Х. Це були Пліній, Тацит, Птолемей (в оригіналі *Птоломей. — О. С.*)** . Правда, й вони писали відповідно до чуток, шукали географічних свідчень у давніших авторів; їм було тяжко, звичайно, розмістити незнайомі для них племена в невідомій місцевості, але все ж таки це були сучасники.

Птолемей був останнім із стародавніх географів. Після значної перерви, коли бракувало будь-яких відомостей про країни, населені слов'янами, починають з'являтися вже вісті письменників, германських і візантійських.

Ми щойно бачили, як стародавні греко-римські письменники поселяли слов'ян північніше Карпат. Виникає питання, де вміщують слов'ян письменники другого ряду?

Місце слов'ян за Йорданом

За розповідями історика готів Йордана, який творив у VI ст., численне плем'я венедів живе розкинувшись від витоків Вісли на величезному просторі біля північних схилів гір, які вінчають Дакію подібно до корони, тобто Карпат. Хоч імена цих племен змінюються залежно від роду й місця проживання, однак, головним чином, вони називаються слов'янами (sclavini) й антами (antes) ***. Слов'яни живуть від міста Нового й озера, яке зветься Мурсійським, до ріки Дністра й на північ від Вісли. Міста в них замінюються болотами й лісами. Що ж до антів, найсильнішого серед слов'ян племені, то вони живуть у тому місці, де Чорне море робить закрут від Дністра до Дніпра. Не можна з точністю вказати, де лежало вказане Йорданом місто Нове й озеро Мурсійське. Але це й не дуже важливо. В усякому випадку, за змістом наведених указівок, ясно, що місцем зосере-

*Ім'я венедів дане було слов'янам германцями й від останніх перейшло до інших народів. Сарматами ж слов'ян інколи називали, змішуючи з іншими, справжніми, сарматами, які жили значно південніше їх.

** Плінієві (+ 79 р. по Р. Х.) область, зайнята "сарматами венедами", за його термінологією, уявлялася десь біля теперішнього Балтійського моря, біля затоки Коданської, ріки Вістули й заток Киліпенської та Лагнської (Sinus Cylipenus, sinus Lagnus); ріка Вістула — це Вісла; Коданська затока — Данцизька затока (суч. Гданська; в оригіналі "Данцингскій заливъ"), куди впадає Вісла, і саме ім'я "Коданська" (Godanus), можливо, збереглось у назві Данцига, по-польському Гданськ (Gdańsk), скорочено із Къданскъ (? — *О. С.*); інші дві затоки відповідають Щецинській затоці (в оригіналі "Штетинскому заливу") біля впадіння Одера й Любецькій. Тацит (близько 100 р. по Р. Х.) згадує про венедів, закінчуючи огляд т. зв. "Великою Германією" до Вісли; отже, венеди, за його уявленням, мешкали десь біля Вісли й поза нею, далі на північний схід і схід. Знаменитий александрійський учений географ середини II ст. по Р. Х. Птолемей вважав їх однією з найчисельніших народностей у межах Європейської Сарматії і відвів їм перше місце в переліку народів, які займали цю країну; помістив же він їх також біля Балтійського моря, але тільки на схід від нижньої Вісли; прилегла частина Балтійського моря, або, за Птолемеєм, Сарматського, носить на карті Птолемея назву Венедської затоки.

*** Цей поділ слов'ян на власне слов'ян та антів знаходимо й у візантійських письменників VI—VII ст. За словами Прокопія, Маврикія, узи найтіснішої спорідненості з'єднують тих та інших, навіть ім'я вони носили раніше однакове, у них одна й та сама мова, однакові вдачі. Уперше ім'я слов'ян з'являється на початку VI ст. у вірші єпископа Мартина, в якому перераховуються назви народів, що пізнали істинного Бога.

дження племені венедів були схили Карпат, повернуті на північ, від Вісли до Дністра включно, хоч загалом увесь терен, відведений венедам, значно ширший від територій, намічених у Плінія, Тацита, Птолемея. У цих розбіжностях багато чого пояснюється неточністю вказівок усіх названих письменників; але не підлягає сумніву також і те, що межі слов'янських земель не завжди були суворо визначеними й неминуче повинні були змінюватися залежно то від пересувань сусідніх народів, то від природного зростання самих слов'ян і тих чи інших перетасовок у різноплемінному їхньому населенні.

Візантійські письменники

Навпаки, візантійські письменники VI ст. (напр., Прокопій, імператор Маврикій) про закарпатську батьківщину слов'ян не згадують і, наводячи дуже багато відомостей про слов'ян, говорять про них, як про наддунайських жителів. Але звідси можна зробити лиш той висновок, що в VI ст. слов'яни були на Дунаї; і якщо візантійці писали тільки про наддунайських слов'ян, то поступали вони так із тієї простої причини, що останні були їхніми сусідами, воювали з ними і взагалі постійно нагадували про себе. Але той факт, що раніше на цьому порубіжжі Римська імперія не страждала від слов'янських полчищ, указує, що слов'яни тоді тут і не складали більш або менш густих поселень.

Неспроможність думки про найдавніше населення слов'ян на Дунаї

Одним словом, первинні, найдавніші вісті про слов'ян, не лише не підтверджують показань літопису, але навіть прямо спростовують їх. Те ж саме виявляється й при розгляді свідчень іншого роду, а саме географічних назв. Помічено, що коли народ займає якусь країну й там зустрічає населення, то він запозичає у нього назви річок, озер, урочищ, міст, селищ: досить згадати такі не слов'янські імена, як Москва, Волга, Ока, щоб переконатися в сказаному. Якщо ж народ споконвічно сидить на відомому місці, то він, звичайно, дає назви своєї мови. Таким чином, за географічною номенклатурою (тобто назвами) можна судити про найдавніше населення країни. Найчистішу слов'янську номенклатуру знаходимо не в Угорщині й не біля Дунаю, а на північ від Карпат, на схід до Дніпра, в сучасному Поділлі, Волині, Галичині й Польщі. Назви північних допливів Прип'яті — переважно литовського походження, так що тут, очевидно, жили литовці. І слов'янська батьківщина північніше Прип'яті не йшла. Південний же її кордон збігався приблизно з південною межею теперішньої Київської губернії, навіть переходив у Подільську губернію і по ній, приблизно вздовж 49° півн. широти, досягав Карпат, південно-західної межі слов'янського світу (до 23° східн. довготи від Гринвича). Тут він стикався зі світом кельтським, сліди якого збереглися в назвах деяких карпатських річок, підіймався Сяном на північ і від Вісли тягнувся на захід, до Варти й Одера. Ця область, де наявність слов'янського населення доводиться й знахідками археологічних розкопок, також за самим характером своїм цілком відповідає тому уявленню про батьківщину слов'ян, яке можна скласти за свідченням їхньої мови. Як відомо, тепер слов'янські мови й наріччя помітно відрізняються одна від одної, й однакові предмети в них далеко не завжди однаково позначаються; але є в них і такі позначення, які більш або менш схожі в усіх слов'ян; це залишки тієї доби, коли всі слов'яни жили разом на своїй батьківщині й говорили до певної міри одноманітною мовою. Підбираючи ці т. зв. спільнослов'янські слова, ми можемо скласти собі деяке уявлення про те, в колі яких понять, серед яких умов жили наші предки в ті віддалені часи, коли для них ще не наступила пора роз'єднан-

ня й відособлення. Зокрема, можна зробити висновок, що слов'яни жили не на крайній півночі, а в помірному поясі, не де-небудь в азійських або східноєвропейських степах, тому що рослинність цих останніх не носить спільнослов'янських назв, за винятком тих, які відомі не лише у степах, а й на інших рівнинах; їхня країна рясніла пагорбами, горами, болотами й була дуже лісистою. Таким цей край є й дотепер. Народ, який займав таку велику територію, був, без сумніву, народом досить численним, що підтверджується, наприклад, і свідченнями Птолемея, Йордана, а отже, він вільно міг виставляти ті полчища, які перетворили Дунай на слов'янську ріку й проникли далеко на південь Балканського півострова. На цих нових місцях слов'янам довелося вступити в ближчі стосунки з Візантією й Заходом і волею чи неволею багато в чому навчитися в них; уперта боротьба з ними й ознайомлення з їхньою організацією, культурою стало свого роду школою для наддунайських слов'ян, чому останні в своєму розвитку могли піти швидше від інших слов'ян, які жили в місцях порівняно віддалених, глухих, могли раніше виступити на арену історичного життя й стати культурним центром для всього слов'янства. Там же, на Дунаї, завдяки Кирилові й Мефодію, запалала зоря нового життя для всього слов'янського світу, і береги Дунаю дістали ореол духовного центру, звідки християнство та освіта поширилися в усіх напрямах, як колись самі слов'яни "розидошася по земьли и прозвашася имены своими". За таких обставин треба було небагато, щоб в уявленні народу купіль слов'янства стала і його колискою.

Олексій Стрижак

СУЧАСНІ НАУКОВІ ТЕОРІЇ ПРО БАТЬКІВЩИНУ СЛОВ'ЯН

Одна з найбільших у Європі груп споріднених народів (разом бл. 300 млн чол.), об'єднаних походженням, тереном, культурою, а найбільш, — взаємоблизькістю мов, належних до індоєвропейської (аріоєвропейської, у німців — індогерманської) сім'ї. Живуть на всіх континентах, а переважно в Східній і Центральній Європі, як і в азійській частині СНД, творячи парості: східно- (**білоруси, росіяни, українці**), західно- (**кашуби, лужичани, поляки, словаки, чехи**) та південнослов'янську (**болгари, боснійці-мусульмани, македонці, серби, словенці, хорвати, чорногорці**) і, будучи нащадками споконвічних жителів не тільки згаданих частин Європи, а можливо, й південного та західного її компонентів, мають пам'ятки матеріальної культури (кулясті амфори, шнурова кераміка та ін.), датовані принаймні межею III—II тис. до н. е. [9: 373; 10: 486; 20: 8]. А сьогодні є одним з найголовніших факторів євразійської геополітики. Розпад Варшавського блоку, Радянського союзу, Югославської і Чехословацької федерацій спричинився не тільки до соціально-економічних, але й до ідейно-політичних та етно-мовних потрясінь. Крах великодержавної імперії на одній шостій частині світу — це крах ідей "світової революції", за якою ховалася ідея світової імперії на чолі з московськими шовіністами, московсько-більшовицьким комунізмом у формі суцільного Гулагу, крах фальшивої політики "дружби народів" і їх "сліянія" в один "великий радянський народ" під керівництвом "великоросів". Однак політика Великої Росії, Великої Німеччини, які зіткнулися у Великій Вітчизняній війні, Великої Сербії, що призвела до розпаду Югославії, не нова. Вона має величезну історію етнодержавних претензій одна до одної, винародовлень сусідів, етноцидів тощо, бо "більший меншого тусає та ще й б'є"

(Л. Глібов), як це ми бачимо на одному з великодержавних фронтів. Склалися слов'яни на порівняно великім терені з племен високих, міцних, русоволосих брахіцефалів [2: 285—287], що в своєму розвитку пройшли стадії "прото-" (за Б. Рибаковим, к. III — поч. II тис. до н. е.), "пра-" (його ж: із серед. II тис. до н. е.; за З. Голомбом, — з 1000 р. до н. е.; прихідьки на Середній Дніпро (до Києва) і на Волинь з **Верхнього Дону** [25: 328, 330]) і, власне, слов'ян. За В. Бараном, крім **верхньодвінської**, є ще понад 10 концепцій локалізації батьківщини слов'ян, зведених до 4-х найдискутованіших груп, насамперед, **дунайської** літописця Нестора, розвинутої в **карпато-дунайську** П. Шафариком, підтриману М. Грушевським, С. Соловйовим, В. Ключевським, І. Ляпушкіним, М. Брайчевським (до гідронімів-славізмів бас. Дунаю відніс П. Шафарик: **Черну, Патіссус, Пельсо, Бистриций, Берзовію, Грануа, Волку** [23: 11]), а ще А. Удальцовим ("заперечуючи" прихід слов'ян з Дунаю в північно-східне Підкарпаття, де виник згодом союз племен на чолі з **дулебами-волинянами** і почалося в VII—VIII ст. відселення в напрямі до оз. Ільмень (?), він оприлюднює аргументи на користь існування в перших ст. н. е. в Наддунайщині гідронімів-славізмів типу вже частково вже згаданих **Пельсо ("плесо")**, **Балатон** (пор. **болото**), **Берзовія** (рим. пос. на р. **Брзава** в Банаті; той же корінь, що й у слові **борзий**), **Черна** поблизу Залізних воріт тощо [22: 17]), Х. Бірнбаумом і відроджена на новій основі О. Трубачовим, за яким: відгомін давнього життя слов'ян на Дунаї є й вимагає студій: а) у зв'язку з пошуками і.-є. батьківщини поблизу Дунаю й Балкан (Й. Налепа на Середньому Дунаї локалізує прабатьківщину індоєвропейців з протослов'янською секцією в ній, відносячи це до перед IV тис. до н. е.); б) локалізацією праслов'янщини там же, в центрі і.-є. розселення з його кельто-іллiро-італіко-слов'янськими зв'язками; в) повідомленням "Повісті временних літ" про навалу **волохів** на **дунайських слов'ян** і частковий відхід останніх на північ, на Віслу (кельти в серед. 1-го тис. до н. е., дійсно, витіснили слов'ян з Наддунайщини, дійшовши до меж Західної України); г) фольклорною популярністю **Дунаю** серед слов'ян, зокрема східних, які в часи своєї фіксованої історії не жили на Середньому Дунаї; д) появою на північнослов'янському терені таких балканонад'ядранізмів, як **далмати, Ліціцікавіки** (пор. **Ліка**), **Дукля** та ін.; е) тим, що польські й серболужицькі землі заселялися слов'янами з півдня; є) традиційною демографічною ситуацією в Паннонії, як джерелом пізнішої дунайсько-балканської "реконкісти" тощо. Із середньодунайських районів у цьому плані викликають інтерес не тільки Паннонія (центр ряду фонетичних інновацій) на захід від Дніпра, але й Надтисся — на схід від Дунаю. Висновок: Східна Славія й Польща — периферії; батьківщина слов'ян міститься південніше Карпат [24: 3—8; 25: 329—339]. На цьому тлі інші 3 концепції здаються варіантами однієї, що вмотивовано продовжує Дунайську теорію, зокрема: **вісло-одерська** (Ю. Костжевського, М. Рудницького, Я. Лера-Сплавінського, В. Манчака, підтримана теренево-культурально І. Русановою та В. Сєдовим); **вісло-дніпрянська** (Л. Нідерле, розвинута Я. Ростафінським, М. Фасмером, О. Шахматовим, В. Петровим, В. Бараном, Ф. Філіним: тут верхня межа дезінтеграції спільнослов'янщини — VII—VIII ст. н. е. [25: 329]); **дніпро-одерська** (Б. Рибакова, П. Третьякова, М. Артамонова, В. Генселя; іншими до II тис. до н. е. на всьому просторі одночасно не сприймається). Можна ще назвати **дніпрянську** (К. Машинський, Х. Бірнбаум, З. Голомб [25: 330]), **східноєвропейську** (К. Годловський [25: 332]); забуті **західнодвінсько-нижньoніманську** О. Шахматова, **ірано-прибалтійську** О. Соболевського, **середньоазійську** та ін. Дискусійним вважається широко афішований зв'язок у I тис. до н. е. диференційованих груп слов'ян із лужицькою й поморськопідклошовою культурами, але "дуже переконливим" — поділ слов'ян на "культурні" (очевидно, були й "не-

культурні"; може, ліпше **культуральні**) групи — колочинську, пеньківську, празько-корчацьку (V ст., Україна в суміжжі з Білорусією й Росією — джерело правобережно-райковецької й лівобічних — волинцівської та роменської як попередників Київської держави, де **склавини** — учасники українотенезу), дзедзицьку (VI ст. Середня й Північна Польща), іменьківську (V—VII ст. Саратовське Поволжя) зі спільною підосновою. Дніпро-дністрянські носії цих культур I—V ст. є предками українців, а їхній регіон — компонентом слов'янської прабатьківщини, де жили й групи германців, балтів, іранців, фракійців [20: 6—10]. За Б. Горнунгом, Ф. Шпехтом, К. Штегманом-Прицвальдом, В. Пізані, А. Шерером та ін., слов'яни входили не до північно-західної слов'яно-балто-германської групи індоєвропейців, а до індоірано-греко-вірмено-тохаро-анатолійської, підтриманої рядом литуаністів (без гетерогенності "першобалтів"). П. Третьяков і Ю. Кухаренко заперечують для III—II ст. до н. е. — III—IV ст. н. е. як ізольованість слов'ян від "балтів", так і непрохідність боліт Полісся [пор., однак, щораз поновлюване "Геродотове море"; 12: 9—10]. Є думка, що предки слов'ян і литовців (без мігрантів курсом Німан—Прусія — при-Балтика) складали індоєвропейську групу, яка під тиском германців (і кельтів?), поборюючи опір "туранців", освоювала терен до р. Оки, однієї з фінських меж, та протобулгарських Волги з Камою. За К. Бестужевим-Рюміним, П. Шафариком та ін., важливим краєм розселення праслов'ян було Підкарпаття, аргументоване сагами чехів та поляків. За С. Пеняком, перші слов'яни тут з'явилися в 1-й пол. 1-го тис. н. е.; Й. Удольф лиш веде їх через Карпати, північніше яких (між Татрами / Закопаним і Буковиною) й містилася сама батьківщина; точніше, "1-а з них" — поправляє О. Трубачов [25: 328—337].

Етимологія етноніма **слов'яни** темна. На думку М. Марра, Н. Державіна, А. Удальцова, С. Толстова, форму **с(к)лави / -ени** утворено від скіфського автоніма **сколоти: сколо- > скла-**, а суфікси (?) "змінилися" [21: 13; 27: 10] (за розкопами В. Петрова, слов'яни, дійсно, осідали на скіфських городищах). За І. Бодуеном-де-Куртене, етнофоронім (назва окремого носія відповідних етнічних ознак) **слов'янин** — витвір давніх римлян, власників рабів з іменами на **-слав(-а;** типу **Стані-слав-а, Яро-слав-а** й под. вихідців з майбутньої Західної Славії), звідки лат. узагальнення **S(c)lavus** "слов'янин" / "раб". Його контактно й книжно-літературно позичили ін. племена, resp., слов'яни (коротке **а > о**, звідки суфіговані: **словянинъ, словенецъ, словинецъ, словакъ... словѣнескъ...**; рос. **славянинъ** із **словянинъ / -енинъ**) [5: 316]. За А. Брюкнером, аналізоване ім'я виникло з польськ. **słowien** "льон, що повільно зріє", англ. **slow** "повільний", гот. **slavan** "мовчати", а врешті, — "повільний нелюдим-мовчальник"; за Я. Отрембським, — із **slou- / slov-** "свій", у мн. "свої (люди)" [16: 274]. Інші (М. Артамонов) цю назву вели з і.-є. кореня в сенсі "людина"; мовляв, пор. д.-полаб. "**славак**" / "**цлавак**" і рос. **человек** [22: 17, див. ще: 27: 12—13]; за Я. Розвадовським, М. Будимиром і М. Фасмером, суф. — **ěnin-** (-anin) є рисою відтопонімних утворів. Тож **Slov-ěn-e** — від незафіксованого (?) гідроніма типу **Slova / -je, Slava / -je** й означає "люди з-над ріки / озера з ім'ям на Slov- / Slav-" < і.-є. *kleu- / *kleu-d- "текти, плинути, промивати, чистити"; пор. лат. cluere "очищати", лит. šlavu' / šlu'oju / šlu'oti "чистити, замітати", гот. hlutrs (u довге) "чистий", гр. κλύζω "купати в хвилях, мити, чистити"; не сюди епітет Дніпра **Словутичь**, ім'я допливу р. Вазузи — **Слуя**, серб. і хорват. р. **Славница** тощо. Тут **слов'ян** мислять як "люд з-над річок / озер"; паралель: лит. руронім (назва села) Šlave'nai з-над р. Šlave (**е довге**) [18: 29, 26: 664—666]. Оскільки модифікований етнонім (**словаки, словени, -ці, -інці**) найчастіше простежується на периферії (10: 487), а в слов'янських писаних джерелах з IX ст. панує форма **Словене** / Slověne, прикметник slovenьskъ, с.-лат. Sclaveni, с.-гр. Σθλαυηνοι, вжи-

та літописцем до всього слов'янства (пор.: "Бѣ... единъ языкъ **словѣнескъ**"), її пов'язують із **слово** (протиставляючи назві **німці** — народноетимологічна процедура?). За О. Трубачовим, **славяне** — "ті, що говорять ясно" ("свої", "наші"). Заперечується первинність (порівняно із **слов'янами**) етноніма **венеди**, іншомовн., локального (?), периферійно-західного; як і ототожнення слов'ян східних, західних і південних — продукту тривалої й непрямолінійної еволюції — з 3-ма іменами слов'ян у Йордана. "Ні **венеди**, ні **анти** не були самоназвами слов'ян, цю функцію могла виконувати... назва **слов'яни** [в оригіналі *славяне. — О. С.*] (**склавени, склавіни** у візанто-римській літературі)... Лиш на цьому шляху можна усвідомити... штучність... етимологій типу **слов'яни** — "мешканці вологих долин" [24: 8—9]. Це її (пор. К. Птолемеєве **суовени**) вживали як в іранській (калька **ставани** "**славні**, похвальні" — "**слов'яни**"), так і в геродото-еллінській (**г-енети**) та кельтській (?; **в-енети / -ди**) формах. Приваблюють як протетичні **г-/в-**, так і варіації — **ент-/-енд-**, співвідносні з **-анд-/-ант-**, що в **анти** "кінцеві, **крайні**" (пор. **українці**). **Венедами** звали і карпато-вісло-балтські, і ранньоадріатичні племена **Венеції**, що, можливо, — аргумент на користь (за)дунайської теорії походження "першослов'ян", що сягали (?) Атлантики: "Передові пости слов'янства на заході в Арморицi (Бретані) [йдеться про Птолемеєвих **венедів/венетів** Галлії. — *О. С.*] вимагають ще точніших досліджень," — писав історик-романтик. Ім'я **венедів** тісно зв'язане з Прибалтикою: **венд-/вінд-** знане в летто-латищів; як **вінділії-вандали** — у східних германців (пізніше). Тож **венд-** є спільним формантом **германо(?)-слов'яно-балтів.** Гесіод (VII ст. до н. е.), Геродот (серед. V), Скілак (IV) знали біля гирла Еридану (?) **енетів**-бурштинників — культура скринькових поховань Помор'я (підкорила носіїв лужицької культури, поширивши на них етнонім "в-енети" і зробивши його загальнослов'янським [22: 17]). Вимальовується сектор слов'яноміграцій (часто, водою): від **Балтики: Вісла — Карпати — Дунай — Задунайщина** (Мезія, Греція, Архіпелаг, **Середземномор'я**), **Одра — Лаба, Рейн — Атлантика, Новгород — Русь** [1: 196—197]. За І. Заїчкіним і І. Почкаєвим, протослов'яни (германці-руїнники **трипілля**?; В. Петров) — **шнуровики**, орачі-скотарі, що в серед. III—II тис. до н. е. жили між Дніпром, Карпатами, Одрою й Балтикою. А в 2-й пол. I тис. до н. е. — 1-й пол. I тис. н. е. — лісостепові носії тілопальної культури полів поховань (плужники 2-ї пол. періоду й круговерти-гончарі-черняхівці (відділили ремесло від ріллі, започаткували розвал родо-племінного ладу та етно-диференціацію "протолужичан" і наддніпрянців к. бронзи—раннього заліза, засновників слов'ян заходу й сходу III—II ст. до н. е. — IV—V ст. н. е.), або одро-вісло-верхньодністрянські **пшеворці** [7: 8—9]. За археo-, антропо- й "філологічними" матеріалами, рання Славія — це бас. верхн. Одри, верхньо-середньої Вісли й район на схід від них (край **венедів** та ін. **індо-** й неіндогерманців; корінь, що й у форманті **-енд-/-ент-, -анд-/-ант-**), верхньодунайсько-волино-карпато-балтійський (всупереч слов'янам) контактний з "різномаєтними" балтами, германцями, кельтами, іллірійцями, фракійцями, скіфами (NB: слов'яни серед. I тис. до н. е. мігрують до Прип'яті й Дніпра, а скіфи в к. VI ст. до н. е. — навпаки, на захід, сягаючи середн. Одри, — пор. золото Феттерсфельде, — та суч. Угорщини), а ще різномовними сарматами, а між них і **(рокс)аланами.** У **неврах** (нечітко атрибутованих "милоградцях") Геродота бачили слов'ян незнаної культури, потім (а дехто й досі) — балтів, а віднедавна, за етнонімно-людинознавчими рисами — кельтів (О. Трубачов). У IX—VII ст. до н. е. одні слов'яни мігрували з Верхнього Надвісля в Надбужжя Західне, на Волинь і далі на схід чи північ (пор. "втечу" неврів від "**зміїв**" до Литви-Будинії, а ще кельто-балтський "злиттєвий" антагонізм: **галли—галінди**), а інші — з-над Балтики на середню Віслу. У VI ст. до н. е. слов'яни "контактують" з германцями-північнянами, а в V — з кельта-

ми-південцями, напр., у Північній Чехії (пор. **бойське** II—I ст. до н. е. г-ще Страдонице біля Бероуна на південний захід від Праги, з металосуперпромисловістю, золотими й срібними грішми, яким передували гальські й македонські зразки [11: 160—165]). Тож навряд чи вдасться повністю відірвати укр. **бойків** від чеських кельто-**боїв**, а укр. (ятевий) **ікавізм** — від чеського та кельтського, хоч і пов'язувати цілком останній зі слов'янським передчасно. Що ж до праслов'ян, з якими на сході в'яжуть чорноліську, висоцьку, підгірцівську та ін. культури I тис. до н. е. (бас. Дніпра, Дністра й Західного Бугу), то на заході їх знають, зокрема Пліній, Тацит і К. Птолемей, як **венедів** "Європейської Сарматії" [за Л. Нідерле, в германо-кельто-іллíро-фрако-ірано-балтському кільці; 13: 117; 7: 8—10; 8: 970], між північними відрогами Карпат (**Венедські** гори) й Балтикою (**Венедська** затока), а пізніше — ще й у контактах з ромеями, албанцями, гунами, аварами, уграми тощо. У к. I ст. слов'яни відомі (тому ж Тацитові) ще й між **бастарнами** та **феннами** (фіннами) на схід від Вісли, а за Пейтингеровими таблицями **венедо-сармати** сусідять не лиш із бастарнами, а й з **гетами** та **даками** Карпат і Нижнього Дунаю. Аж до 20-х рр. VI ст. слов'ян не згадують у зв'язку з Великим переселенням народів: містилися обіч траси переселень, з'явившись на ній як 3-йменний об'єкт греко-римської історіографії у творах Йордана 551 р. (**Antes, Sclaveni, Veneti**), Прокопія Кесарійського 551—554 рр. і (псевдо) імператора Маврикія к. VI ст. ("Ανται, "Αντεσ, Σκλαβηνοι). 1-ше ім'я цієї трійки є своєрідним провісником санскрито-української "безперервності" [пор.: "зближення "Ανται з д.-інд. anta- "кінець, **край**", бездоганне фонетично, а також семантично... **анти** справді займали південно-східний **край** слов'янства, відомий... під назвою **Україна**", — пише О. Трубачов; 14: 55], 2-е — як знак "рабсько"-слов'янської долі (пор. лат. **Sclavini** / англ. **the Slaves** "слов'яни" і, відповідно, **sclavus** / **skave** "раб, невільник"), а 3-є — виявом їхньої європейськості [**Veneti;** подібно "звуть німці... лужицьких сербів (**Wenden**), південних словінців (?)(**Winden, windische** Shrache). Фінни (суомі, ести та ін.)... **руських** слов'ян: venaja (**а** довге. — *О. С.*), venää, venä (t)". [До речі, фінськ. компонент "**-вене**" Б. Рибаков бачить в етнонімі **словене**; 27: 12]. "Можливо, — пише О. Селищев, — ... назва "венети" вийшла з кельт. середовища: ...vindos — "світлі" (пор. гальськ. vindus, vinda, ірландськ. find)"; 15:4], — а, можливо, додамо, й ні. Ряд слов'яноплемінних союзів виник у надрах загальнослов'янської етноєдності: за однією з теорій — над самим ***Славою, Славутою, Словутичем** (чи не завдячують своїм ім'ям **слов'яни** саме йому? Відомо лиш, що в II ст. н. е. це вже досить модифікована форма **суовени** (< *Słověne), яка дуже нагадує **надсянсько-українську**, ліквідовану (?) операцією "Вісла" 1945—1946 рр. Назва "с(к)лавенського" ("словацького" теж) угруповання в канонізованому різновиді ширилася як на ільменських **словен**, так і на **словен**-ядранців (пор. суфігованому **словенці**), ім'я яких зазнало відомих деформацій у мові елліно-латинського оточення (на межі V — VI ст. анти, венди і склавини, з'єднавшись з ін. сусідами проти **рабовласників** Візантії, до VI ст. займають Наддунайщину імперії, а в VI, освоївши Дакію й Паннонію, сягають передальпійських Баварії та Австрії; між VI і VII селяться в Одро-Лабському межиріччі, творять на лівобіччі Лаби **Вендланд**; а перетнувши ~ 577 р. Дунай і в серед. VII ст. зайнявши Мезію, Фракію, Македонію, більшу частину Греції, Далмацію, Істрію й потрапивши до Малої Азії, зачинають "південнославів"). Ще в VI ст. на півдні з'являються як знак соціо-політичних організацій т. зв. "**С(к)лав(ин)ії**", яких було кілька: "**Сім родів (племен)**" на Балканах, **Берзитія** у берзитів, **Драгувитія** у драгувитів; **Са́мо** в Моравії, Словаччині, Чехії, Лужиці, частково в Хорватії й Словенії, де термін **слов'яни** був не лише спільним, а й головним і найуживанішим, що виразилося й у ставленні ін. народів до його носіїв, напр. у назвах ранньослов'янськ. об'єднань VII—IX ст. За

Г. Літавріним, термін "С(к)лавинія" мав візант. "вчене" походження: як утвір за моделлю "Скіфія", "Сарматія", "Аравія" й под., уперше згаданий на поч. VII ст. архієпископом Фессалонік Іоанном у кн. "Чудеса св. Дмитра" в оповіді про осаду міста слов'янами й аварами к. VI ст. Для цього походу авар-хаган зібрав "все нечестие **Славинний**". 1-им сенсом терміну (здебільша в мн.) був "ареал розселення слов'ян", другим — "їхня політ. організація" [18: 29]. У VII—IX ст. геть оформляються слов'янські держави: 681 р. — Перше **Болгарське** царство; в 2-й пол. VIII — 1-й пол. IX ст. — кн-ва **сербів, хорватів** і **словенців;** у IX ст. — кн-ва, згодом "каганати" й "королівства" **східних слов'ян** з центрами в Старій Ладозі, Новгороді, Києві (**Русь**) тощо; у IX — на поч. X ст. — **Велика Моравія** з Моравії, Чехії, Лужиць, Словаччини, шматків Паннонії, Словенії та Малої Польщі (863 р. тут творять слов'яномовноцерковний ритуал і писемність на **глаголичній** основі Константин / Кирило й Мефодій); у IX ст. — держава **Давньопольська.** Продовж VII— VIII ст. "руси" "имуть" центр і північ Сходу Європи. А в IX—X ст. "соборна" **Славія** — терен від Балтики й Північно-Східної Європи до Середземн. моря й від Волги до Лаби [10: 487].

У IX ст. склалася Київська Русь, яку, крім угро-фіннів, балтів і "туранців", населяли: **словени** (бас. оз. **Ільмень** і р. Волхов); **кривичі** (водозбір верхів'їв Західної Двіни, Дніпра й Волги з філією **полочан** над р. **Полотою**); **дреговичі** / книжне "**Дряговичи**" (мешканці пінських та прип'ятсько-березинських боліт, або "**дрягв**"), **радимичі** (кн. "**Родимичи**"; за літописом, — між Дніпром, Сожжю й Десною; в основі **Радим**, що "від ляхів"), **сіверяни** [спершу **сівери** над Дніпром, Десною, Сулою, Сеймом і **Сіверським** Дінцем; мали тезків у Польщі й на Балканах (район **Преслава**; пор. **Переяслав < *Per- + -clav-** над лівобережноукр. Альтою); можливо, протиставлення "**південцям**" Дніпро-Дунайсько-Припонтійського степу, **уличам** і **тиверцям** (> назва м. **Ківерці** на Рівненщині), повз яких "слав'яни" мали пройти в майбутню Болгарію до орди Аспаруха], **поляни** (**поляниця**, що первинно "**полювала**" над Дніпром від Прип'яті й до Росі; пор.: західні **поляни,** предки суч. **поляків**), **деревляни** [в літописах частіше **древляни** як семантична контроверза **полянам**, а можливо, й один з проміжних етапів мандрівки на південь неповноголосся; ареал: бас. Прип'яті, Горині, Случі й Тетерева; сюди ж **Деревська** земля, пор.: **Деревська** п'ятина Новгородщини й **Древанія / "Древ'янія"** (аванпост неповноголосся?) в полабів], **волиняни, бужани, дуліби** (на **Волині**, по **Бугу**; пор.: ще **дудлеби** в кол. Чехії), **(білі) хорвати** (піонерська етимологія в'яже їх із **Карпатами; хорватів** знають і в давній Чехії, на схід від р. Їзери та південніше Крконош, на Русі, в Греції і, ясно, в **Хорватії**), **в'ятичі** (Надоччя з Московією), літописно, від "**В'ятка**", що прийшов, як і Радим, "від **ляхів**" [6: 2—46; 7: 10], тобто **лехітів**. На базі племен першо-Русі склалися **українці**, в етно-, resp. катойконімії (сукупності назв жителів поселень) котрих, як у дзеркалі, відбилася вся історія, географія і мова народу, зокрема його епізодично-територіальне перебування у складі Хозарії, Угорщини, Золотої Орди, Кримського ханства, Литви, Туреччини, Молдови, Польщі, Росії, Австрії, Чехословаччини, Німеччини, Румунії, СРСР, Словаччини, України. Скрізь наш народ терпів і терпить (!) іноземний гніт, а насамперед винародовлення (фактор національний, соціальний, економічний, психологічний), іноді не вміючи постояти сам за себе. Найстрашнішою була фашистська окупація, наслідки якої ми ще довго будемо знати. Нелегкою була доля й інших підлеглих та "бездержавних" народів. Як і ми, вони зазнали русифікації, мадяризації, полонізації, румунізації, отуречення, онімечення, ословачення і т. ін. За джерелом, виданим нещодавно в Москві, в українській мові (стаття "Украинцы") розрізняються наріччя: північне (волинсько-, правобережно- й лівобережнополіські говори), південно-за-

хідне (волинсько-подільські, галицько-буковинські, карпатські, наддністрянські говори) й південно-східне (наддніпрянські й східнополтавські говори). А де наші слобожани, донеччани, чорноморці? Серед віруючих у ньому перш за все відзначаються належні до Української православної церкви (**Московського** патріархату). "У(краинцы), — сказано тут, — имеют в своем составе карпатские (**бойки, гуцулы, лемки**) и полесские (**литвины, полищуки**) этнографич. группы... Наряду с этнонимами, употреблявшимися первоначально по отношению к юго-вост. их группе, — "**украинцы**", "**козаки**", "**козацкий народ**", "**руськи**" (?). В 16 — нач. 18 вв. в официальных документах России у(краинцы) Среднего Поднепровья и Слобожанщины часто назывались "**черкасами**", позже, в дореволюц. время — "**малороссиянами**", "**малороссами**" или "**южнороссами**" [10: 568—570]. Однак українські етноніми тут згадуються чомусь і в статті "Русские", де сказано: "...По мнению ряда исследователей, потомки древнейшего коренного рус. нас. Карпатской Руси, частично Киев. Руси (самоназв. **русины**, т. е. "**сын Руси**" (?! — *О. С.*); **русичи** (вжито раз тільки в "Слові о полку Ігоревім". — *О. С.*), **руснаки, карпатороссы, угророссы, русские галичане, угрские** (? — *О. С.*) **русины, галицкие русины, буковинские русины**, др. назв. — **рутены)** — жит. осн. историч. регионов совр. Зап. Украины (Прикарпатской Руси и Закарпатской Руси...), которые, несмотря на многовековое существование в составе разл. гос-в (особенно Австро-Венгрии), **оторванность** (? — *О. С.*) от России, сохранили рус. этнич. самосознание, рус. язык и православную веру" [10: 449]. Солідне джерело допустилося ряду грубих помилок (пор.: "тіпонім" "**угрские** русини"; плюратив **русины,** пояснюваний шизофренічним сингулятивом "**сын Руси**"; "**русский язык**", що не має нічого спільного з **руською мовою**, яка зустрічала його носіїв... бодай не згадувати. Православ'я предки українців дістали з Києва, а не з Москви. А про яку "оторванность" русинів від Росії (до XVII—XVIII ст. Московія) може йтися, якщо вони до неї ніколи не належали? Напр., Закарпаття до приходу угрів входило до Київської, а не Московської Русі, якої просто не існувало, а після 2-ї Світової війни — до УРСР, а не РРФСР.

Сенсацією XX ст. стало інтерв'ю нач. Новгородської археологічної експедиції МУ та Інституту археології РАН акад. В. Яніна, який, підсумовуючи наслідки розкопок у столиці ільменських **словен**, дійшов, разом з акад. А. Залізняком, висновку, що в "грамотах XI—XII століть більше суттєвих розходжень між мовою Києва й Новгорода, ніж у XIV— XV... **Поляки** виявляються **кривичам, новогородським словенам, в'ятичам** за походженням **рідними** братами, а київські **поляни — двоюрідними.** Відбувся не розпад і занепад єдиної народності Київської Русі, а, навпаки, йшов процес взаємного зближення (**різних** народностей. — *О. С.*)... хоч поєднувальні шви так і не заросли..." (газ. "Известия" 11.06.1988). А відомий у Москві неологізм пояснювався народом: "**малорос**, тому що **мало рос**". Крім згаданих, назвемо ще: роксолани (> *русани?; за О. Трубачовим) / русини-українці, русофіли, русотяпи; нова пара: **русифікатори** "ті, що **русифікують**" і **русифікати** — "зрусифіковані" (з молдавської); сіврюки, *басаврюки (за М. Гоголем; пор.: савари); дуліби / дулеби (сюди ж, гадають, і "дурепи"?; р > л, б > п); **козаки** (< ***козари?**; пор.: **козарлюга** "козак-велетень"); **запоріжці** (не "запорожці"; фонетичний закон: о > і в закритому складі; аналоги: **дінці** — не "донці", **Дін** — не "Дон", **махнівці** — не "махновці", та ж модель, що й у словах: **петлюрівці, богданівці, бандерівці**); на українському ґрунті виникли ще: **черкащани, січовики, низовики, гетьманці, слобожани, богогардівці, задунайці, буджаки, (кубанці-) чорноморці, пластуни, городовики, реєстрівці** (не "реєстровці"), **катеринославці** (не "єкатеринославці)". На російській основі викристалізувалися: **хохли** (носії почесної козацької відзнаки "оселедця"; від рос. **хохол** "чуб"). Українців або їхніх предків ще прозвали: **австріяками** (бо служили в **австрійській**

армії), **басарабами** (походили з **Бессарабії**), **батюками** (вживали в своєму діалекті літературне **батько**), **берестейцями / брещаками** (мешканці **Берестя / Бреста**), **бойчуками** (пор. етнонім X ст. **бойї**), **буковинцями** (з **Буковини**), **волинянами / -яками** (з **Волині**), **галичанами / "гальонами"** (?; з **Галичини**), **гуцуляками** ("опришки"), **десняками** (з-над **Десни**), **дядьками** (селяни-східняки вживали слово **дядько**, що відповідало південно-західному **вуйко / "вуйки"** й **стрий**), **западенцями** ("суржиконім" з рос. "**западники**"), **Іванами** (протиставлення "**Фрицям**"), каганцями (?; чернігівців), карпатянами, **киянами** (дехто вважав, що цей літописний термін є витвором буржуазних націоналістів), **лемаками** (за частку **лем** "лиш"), лісовиками (д(е)ревляни?; пор. ще дерев'янки — козаки Дерев'янківського куреня **Запорізької** Січі, — не "Запорозької"), **ополянами** (жителі **Опілля**), підгірцями / підгорянами, **пінчуками** ("мешканці **Пінщини**"), **подолянами / -яками, пряшівцями** ("українці-русини Східної Словаччини з центром у м. **Пряшів**"), райками (з тур. "підлеглі"), **рівненцями** ("жителі м. **Рівного**"), **січославцями** ("мешканці м. Січослава, як за гетьмана П. Скоропадського називали м. Катеринослав, суч. Дніпропетровськ), степовиками, **холмщаками** ("жителі **Холмщини,** округи з центром у м. **Холмі**"), (білими) хорватами (д.-укр. плем'я), "чорнобильцями", **юками** (від англ. **Ukraine** "Україна"). Північніше живуть **білоруси**, нащадки **дреговичів, кривичів, радимичів**; їхній ареал ділять на 6 історико-етнографічних районів: Поозер'я (північ), Подніпров'я (схід), Центр, Понімання (північний захід), Східне й Західне Полісся; самоназва **беларус(ц)ы** від назви **Белая Русь** в XIV—XVI ст. вживаної щодо Вітебщини й північно-східної Могилівщини на противагу **Чорній Русі** — західній Мінщині, Вітебщині, Гродненщині (без Берестейщини); вони ж **литвини / ляцвіны** як кол. підлеглі Вел. кн-ву **Литовському; русини; руські / "православні"**, або **поляки / "католики"** — за належністю до конфесій; **поліщуки / полешуки** — варіанти спільної назви українців і білорусів **Полісся**; "**тутейші**", тобто "місцеві"; пробували відновити архаїзми **ятвяги / ятвезь** і **кривичі**; зазнали полонізації з боку Речі Посполитої та геноциду — німецького під час 2-ї Світової війни. На північ і схід від українців і білорусів живуть **росіяни**, самоназва **русские**; укр. **руські, великороси**, просторічне **москалі**, рідше **кацапи / *хацапети (?)**; поділяються на північних ("от бассейна Волхова... до Мезени и верховьев Вятки и Камы") і південних ("от бас. Десны... до правого притока Волги Суры... от Оки... до Хопра и ср. течения Дона"), які, разом з носіями проміжних говорів, "обладают единым рус. самосознанием". Із субетносів Росії виділяють: **поморів** ("на берегах Белого и Баренцева **морей...** и выходцев из севернорус. и отчасти центральнорус. областей, **ассимилировав** нек-рые местные группы **финно-угорского, саамского** и **ненецкого** происхождения"); **полехів** ("возможно, жители **полесья**, т. е... поселений **лесистых** и болотистых мест, в бас. Десны и Сейма"; є спроби виводити їх із Поволжя), **горюнів** ("в Сумской обл. Украины"), **саянів** ("бывшие монастырские крестьяне" Курської обл., пов'язані з білорусами й литовцями), **цуканів** (т. с. Воронезької обл.), **руської мещори** ("возникшей, возможно, в результате **ассимиляции** славянами... **фин.** населения" півночі Рязанщини й Тамбовщини, частково відселеного до Пензенськ. й Саратовськ. обл.), **козаків** ("от бас. Хопра до бас. Кубани и Терека — гл. обр. бывшая обл. войска Донского, вост. часть Новороссии, Кубанская, Терская обл. и др.", пов'язані з Україною), **бухтарминців / каменщиків** [окаючі нащадки засланців на "рр. **Бухтарма** и Уймон на Алтае... в горах ("в **камнях**")"], **поляків** (акаючі "потомки старообрядцев, переселенных... (на Алтай. — *О. С.*) во 2-й пол. 18 в. после раздела **Польши**"; вони ж "семейские" в Бурятії і Читинській обл.: депортувалися **сім'ями**), **русько-устинців** ("с. **Русское Устье** на Индигирке"), **марковців** ("с. **Марковка** в устье Анадыря"), **якутян** ("жители ямщицких селений по р. Лене"), **камчадалів** (росіяни **Камчатки**), **колимчан**

(“на р. **Колыма**”), затундрених “**крестьян**” (“на рр. **Дудинка** и **Хатанга**”), **уральців** (“потомки казаков-старообрядцев, переселенных в 18 в. с **Яика** (суч. р. **Урал**. — *О. С.*) после разгрома пугачевского восстания”) [10: 448—451], **козаків**-дінців, лінійців, терців, гребенців тощо. На захід від східних слов’ян і на північ та північний схід від чеських, словацьких і лужицьких у VIII—X ст. мешкали племена, пізніше відомі як **поляни / -яки,** зокрема: обабіч Варти, власне **поляни** [в к. X — поч. XI ст. мали державу на чолі з Мешком I (960—992) і Болеславом Хоробрим (992—1025); тут **-y / -ы** вимовляють як **-yi: dobryi; у** й **і** збігаються в **і / у** зближається з **і**]; на сході — **малополяни** (район Кракова—Сандомира зветься **Малою Польщею** / Małopolska, на відміну від **Великої Польщі** / Wielkopolska; мм. Гнєзно, Крушвиця, Познань); **поляни** на сході межувала з **мазов’янами**, або **мазовшанами,** пізніш **мазурами** (бас. нижн. Пилиці й середн. Вісли: від Скрви до Вепра; південна межа — Свенто-Кржизькі гори; діал. особливість — **мазуріння: syja, zyto, carny** в **мазовецьких, малопольських, силезьких** говорах; на **Підляшші** відсутнє **у > і: syn, ryba**; пор. українці-**підляшани.** Без мазуріння — Великопольща з Куявами, **Хелминсько**-Добжинський край, Вармія, частково південь Силезії, Мальборзька й Любавська обл.; суміжжя з Білоруссю та **Україною;** пор. українці-**холмщаки**), **вісляни** — предки **малополян** (верх Вісли з лівими: Нідою, Нідицею, Каменною, Дунайцем, Рабою, **Скавою**, нижн. і середн. Вислоком, нижн. Сяном і Вепром; пор.: гора **Скавика** / Щекавиця в Києві, Новосанковський Колодязь у бас. Ворскли, с. Веприк на Полтавщині тощо); **слензани** “сілезці”, бас. р. **Ślęza** (від герм. етноніма **силінги**; суч. Lohe) і гора Ślęz (тепер Sobótka). У “Повісті временних літ”: “СловѢне... сѢдоша на ВислѢ и прозъвашася **Ляхове**, а отъ тѢхъ Ляховъ... **Поляне**; Ляхове друзии **Лутичи**, ини Мазовъшане, ини **Поморяне**”, “Ляхове... къ **морю** Варяжскому” (Балтика); за О. Селищевим, літописець з’єднав **полян, поморян** і **лютичів** в одну **ляську** групу за державною належністю. Північніше **вислян** (бас. верхн. Варти) — **серадзяни (sieradzanie “серажани”)**, а на північний схід — **ленчицяни (łenczycanie “лучичани”** (!); біля Бзури й Вісли), нижче Віслою — **куяв’яни** (від Кола до верхів’я Нотеці; é > і: śvíca; говори близькі до **хелминсько**-добжинських). Північніше, за Нотеццю, в **Крайні** та в Борах, поляки межують з **поморянами (кашубами / словінцями)**; на заході (бас. Гвізди, Бобри й Одри) — зі східними **лужичанами;** південно-західніше витоків Гвізди до Одри (Ольша, Остравиця) — з **чехо-моравинами**; на півдні — з Карпатами (у XII— XIII, XV—XVI ст. селилися **малополяни**, перейшли на Ораву й у Спиш, кол. український); на північному сході — з **прусами, литвою, ятвягами**; на сході й північному сході — зі **східними слов’янами** (яких довго відділяли **литовці**, а південніше — незаселені (заселені **чехами?**) краї, чим пояснюють відсутність глибиннопереxідних білорусько- й укр.-польських говорів). Довоєнна **польсько-українська** межа: **Списька Магура** (пор. **Спиш**), Карпатським Підгір’ям до Грибова, Горлиці, Жмиг(о)рода, **Дуклі** (є на Поділлі й над Ядраном), Риманова, майже до Сяніка, потім р. Сяном, відтинаючи Перемишль до УРСР. Міжмовні зв’язки були слабкими й у зоні **Сянік** (укр. південь) — Сейни (білор. північ); сильніші на ділянках: 1) **Віслок — Сян —** верхн. **Вепр** (укр. сліди: **šyja, žyto, čarny**; посилення наголосу; наближення **у** = ы до е; без носових голосних у фіналі; h зам. g: bohater, **hołota** (пор. укр. “Думу про козака **Голоту**”); u нескладове [дужка знизу] зам. v перед приголосним: łauka; **-y** в наз. відм. мн.: chłopy, dobry ludzi); 2) білор. сліди на Підляшші (?) й у районі Сувалок [15: 271—275]. Між нижн. Одрою й Віслою — **поморяни (кашуби, словінці),** межуючи на півдні з **полянами** (р. Нотець), на заході — з **полаб’янами** (2-а пол. XI — поч. XII ст., за **ободритського** кн. Індриха; + 1119 р.) за **Польської** держави, звідки в **кашубщині** чимало **полонізмів.** Північніше Нотеці **польщизна**, взагалі, поглинула цю

мову. З к. XII до XX ст. **полаби** й **поморяни / поморські словінці,** звойовані німцями, тотально **онімечувалися. Кашуби** й **словінці,** нащадки **поморян,** збереглися лиш лівобіч Нижн. Вісли. На Столпщині, західніше **словінців,** у кількох нп живуть **кабатки.** Кашубія ділиться на 2 діал. групи — півн. (на північному сході говір **биляків / bëlacë**, а на півн. заході, біля Гарденського й Лебського озер, — група **словінців**) і південну, відділену лінією: Сопоти—Цечаво—Ковалево—Вишецин—Кантршин [15: 276, 382—387]. **Поляки** в XIII—XIV ст. онімечувались (Нижня Силезія, Помор'я, Мазурія, Західна Великопольща); в XIV—XV ст. — об'єднували свої землі; у Речі Посполитій (утвір 1569 р. **Люблінської** унії з Вел. кн-вом Литовським) — консолідацію нації, ускладнену її дільбою 1772, 1793 і 1795 рр. Росії з Австрією та Прусією; в к. XVIII—XIX ст. — повстання 1794, 1830—1831, 1846, 1848, 1863—1864. Ще в XIX ст. існували діалектно-етнографічні групи: **великополян** (сюди ж **куяв'яни**), **ленчицян** і **серадзян** (захід), **малополян (гуралі,** краков'яни і **сандомирці**; південь**), слензан**, або **слензаків "силезців"** у Силезії (**ляхи; силезькі гуралі** та ін.); **мазурів (курпи).** Окреме місце посідають **кашуби.** По 2-ій Світовій війні 1939—1945 рр. возз'єднано польські північні й західні землі. Із захід. Великопольщі, частки Силезії, Помор'я й Мазурії виїхали **німці**, заміщені **поляками** [10: 421—423]. Одним з істор. рухів слов'ян з Карпато-Надвісляння був, за О. Селищевим, (південно-)західний: до Одри, Лаби, за Судети, до **Чеського** лісу (Шумави) та північних приток Дунаю — **Морави**, Вагу, Грону. Праслов'яни окциденту — польські, **кашубські** (поморські, словінські), **полабські** [з-над **Лаби**], серболужицькі (/сорбські, верхні й нижні), чеські (**/чехо-моравські)** і словацькі — використавши відхід **бастарнів, скірів (і гіррів?)** між III і V ст. до н. е. з-над Балтики через Віслу курсом зюд-ост, а в II ст. н. е. **гутонів / готів** (?; з IV ст. до н. е. тримали лівобіччя нижн. Вісли) — майже тим же курсом — у Дакію, resp., до Дніпра й Понта Евксинського, звідки їх гуни ~ 375 р. витурили на (зюд-)вест (аналогічний "вестерн" вибрали собі й східногерманці-**свеви / -би** (Suevi / -bi, Σουα'βοι), **(вандали-)бургунди** (на Дніпровому низу є гідронім з основою **Бургунд-,** пояснюваний як "тюркізм"), **вар(и)ни** (пор.: літописн. **Варин** на лівобічній "ОукраинЗ"), **ругії** (є "**рузька**" концепція **Русі**), **лемовії, силінги (з Силезії), герули, гепіди** (Надвісля — Трансильванія / Семиграддя — схід Угорщини VI ст.) — дістають потамоніми (назви рік) **Гавола, Віндава, Ślęza**, оронім (ім'я гори) **Ślęz**, етноніми **руяни < Rugiani /Rugii; варини < Varini** на р. **Варнаві** (Мекленбург) та ін., сягнувши в VI ст. середн. Лаби, Сали, гір Шумави, а в X—XI — мм. Кіля, Неумюнстера, Гамбурга, Магдебурга, рр. Єцелі, Ільмови / **Ilmenau** (лівобічне Полаб'я; пор.: новгородське оз. **Ільмень**), "землі" Тюрингії (між Лабою, Бодою, Салою та **Ор(ав)ою, —** р. **Орява / -ава** є в Карпатті, — Унструтою, верхн. **Майном, —** відомим як спробами його в'язання з польсько-східнослов'янськ. **Менами / Мінами**, так і допливами Радницею, Бадницею, Пегницею, Резатом, Набоєм, Резентом, Хубом, Ільцем) і за Дунаєм — Верхн. Баварії й Австрії, місця стику лехітів і чехітів з "праюгами" [19: 19—20]. На південний схід від поляків по рр. Вагу, Нітрі й Грону ~ в VI ст. осіли, згодом асимілювавши **кельтів, германців** та **аварів, Slověne** (з XV ст. самоназва **Slovasi "словаки"**; один **Slovak, а** довге; країна **Slovensko** "Словаччина"; на поч. XIV ст. **словаками** звали ще "над'ядранців" **Хорватії**). Імовірно, південь Словаччини в VII ст. входив до 1-ї західнослов'янськ. держави Само; а на поч. IX ст., вздовж Вагу й **Нітри, —** до 1-го племінного кн-ва словацьких предків **Нітранського / Прибини;** ~ 833 р. — до **Моравського** кн-ва (ядра пізнішої **Великої Моравії;** розпалася в к. IX ст. під угорським тиском); перед XII ст. — до Угорщини (з XVI ст., за османської окупації, — Slavonia й Slovakei), після 1526 — Австрії, з 1867 — Австро-Угорщини, 1918—1993 — Чехословаччини (по 1-й Світовій війні держава, що охоплює Чехію, Моравію, частку Сілезії, Словаччину й т. зв. "Підкарпатську Русь",

або Карпатську Україну, суч. Закарпатську обл.; 520 тис. **українців**, з яких частина в жупах Спиській, Шариській, Земплинській, Абауйській (?) та Ужгородській **ословачилася**). З 1993 самостійна Словацька Республіка [10: 488—489]. **Прачехи** вийшли десь із-побіля праукраїнців і хорватів у перші ст. н. е.; перетнули Карпати, Судети, зайняли суч. Моравію, області за Шумавою (**Чеський Ліс**) і в Баварії, а на півдні у VIII—IX ст. сягали оз. **Блатенського**, а до того — **Чехії** (**Ćechy**, звідки **Ćeśi** "чехи", — та ж модель, що й у назвах **Uhŕy** "Угорщина" > Uhri "угри", **Bavoŕy** "Баварія" > Bavori "бавари") й сіли обіч **лучан**, — як, до речі, звуть і мешканців укр. м. **Луцька,** — а південніше — поряд з **дудлебами,** ім'я котрих має д.-укр. відповідника у формі **дулеби** / дуліби як звався 1 із племінних союзів, він же **бужани,** потім волиняни (на **Волині** зі "столицею" в **Луцьку**). Як північно-західні **українці,** нащадки дулібів (жертв аварів / обрів, що дійшли перед **хорватами** до **Далмації**), так і спадкоємці **дудлебів — чехи,** — а ще **хорвати,** — мають у своїх мовах на місці кол. **ě (Ѣ)** "ятя" голосний **і**; пор. чеські **bida, bily, vira, hnizdo, snih, chlib**, а ще однакові слова **aby, ale, ani, budova, čekati, doba, hanba, misto** "місце", **pochovati, rada, ruch, též** та ін.; аналогічну "граматику" маємо й південніше, в нижн. Паннонії, над р. **Мурою**, в **Хорватії**). До 2-ї Світової війни на Волині (Україна) було ~ 30 000 чехів і ряд чеських поселень. По середній **Огр(ж)і** (чи не сюди укр. **Оржиця?**), крім **лучан,** жили, далі на схід, **седличани,** а біля гирла — **літомержці ("лютомеричі").** Між Лабою й Сазавою — **зличани.** Відомі ще **дечани, пшовани, хебани** й **гломачі.** Одне з моравських племен спричинилося до появи **ганаків** (уздовж р. **Гани**). Із суч. **чехів** 1991 р. "виділилися" **моравани** й **сілезці.** Існують діалектні групи: **чеська, ляська, середньо-** й **східноморавська.** Слов'яни в Чехії переважають з VI—VII ст., асимілювавши **кельтів і германців.** У IX ст. Чехія (лат. **Богемія**) входила до Великої Моравії, прийнявши християнство з Візантії; в к. IX — на поч. X ст. виникло Чеське / **Празьке** кн-во, що приєднало Моравію. З 2-ї пол. XII ст. Чехія в складі Священної Римської імперії. Її онімечення, серед іншого, викликало в 1-й пол. XV ст. гуситський рух. З 1526 р. вона під владою **германізаторів** Габсбургів. У к. XVIII — 1-й пол. XIX ст. — "чехізація". З розпадом Австро-Угорщини 1918 р. утворилася держава чехів і словаків, що 1993 р. розпалася на Чехію й Словаччину. У Чехії виділяють обл. групи: **гораків, моравських словаків, моравських валахів** і **ганаків.** Є етнографічна група **ходів** [10: 619—621; 15: 27, 276]. У VIII—X ст. північно-західніше **чехітів** жили **серболужичани**, родичі межирічан Сали, Спреви / Шпре(е), Бобри з Гвіздою, рухаючись на захід уздовж Везера з Веррою й Фульдою, Рейну з Майном, Дунаю з Альтмюлем і Нобою та межуючи з чехами й **полабами** (північ), поляками (схід), німцями (захід), які з VIII—X ст.онімечують край. Ділилися на **сербів** (Surbi, Siurbi, Surabi, Sorabi; в IX ст. мали князя Милидуха, забитого 806 р. Карлом Великим) — між Салою й Мульдою; слово **серби** пізніш поширилось на **долеменців, нішан, лужичан** і **мільчан**), **доле- / делемінців** (Dolemincі, Dalaminici, **Dalmatae** — між Каменицею з Мульдою, Лабою до Стрели / Strehla, Ползницею й Крушними горами; пор. **далматинці над Ядраном**), **нішан** (Niseni / -ani — обабіч Лаби), **мільчан** (Milczane, Milzane / -ene — між Гвіздою й Лабою; пізніша Верхня Лужиця / Hornja Łužica), **лужичан** (Lusici, Lunzici — північніше; за межею: Загані на Бобрі—Мужаков—Бобрк—Ролани—Виков—Белгора на Лабі; на півночі сягали Дубна, — пор. укр. Дубно, — Копейника й Пршибора; на сході — нижн. Бобри та Одри, — від гирла Бобри до Вуриці / Auritz біля Франкфурта; Нижня Лужиця / Dolna Łužica). Згодом етнонім **лужичан / (Нижньої) Лужиці** перейшов на **мільчан (< *měnъčan-?).** До 2-ї Світової війни **серболужичан** у верхів'ях Шпре(е / Спреви), в тодішн. саксонській (центр — м. Будишин, нім. Bautzen) і пруській (м. Хотебуз, нім. Kottbus) **Лузаціях** (Lausitz) було ~ 150 000 (тепер ~ 100 000) чол.; межові поселення: Згорелець (нім.

Görlitz), Каменц, Лубньов, Жаров (Sorau). Суч. **лужичани** (вони ж **сорби, венди, лужицькі серби;** самоназви — **серб'я, сербські люд**) живуть на сході Німеччини в бас. верхньо-середн. Шпре(е; Котбуський і Дрезденський окр.); мають 2 групи говорів і 2 літ. мови — верхньо- й нижньолужицьку; лютерани й **католики (Будишин**, Віттіхенау, район Каменця). Є нащадками полабських слов'ян: **сербів, мільчан** (у них у XV ст. сформувалась обл. **Верхня Лужиця / Будишинська** земля), нішан, гломачів, **лужичан** (тут у XV ст. склалася **Нижня Лужиця,** суч. центр Котбус; істор. обл. Шпревальд) та ін., онімечених; з XIV ст. у складі Чеського королівства, 1526 — Габсбурзької імперії, 1635 — Саксонії, 1815 — поділені між Прусією (Нижня Лужиця й частина Верхньої з м. Ґьорліц) і Саксонією (Верхня Лужиця з Будишиним). Користуються культурною автономією [10: 295—296:3; 287—293; 5: 316—332; 7: 8; 15: 221—224]. Північніше лужичан і західніше поморян на середньо-нижній Лабі й нижн. Одрі жили **полаби — "венди"**, зокрема **ободрити (О- / Abotriti, Obodriti),** або **бодричі** (між нижн. Лаби, Ельди й Варни), та їхні союзники: **варн(ав)и, вагри, полаб'яни,** можливо, **древ'яни** (лівобіччя нижн. Лаби), а далі на схід — **лютичі** (Lutici; пор.: с. Лютенька на Полтавщині), або **велети (Vilti, Wilzi / -ulzi)** у складі: **хижин (Chizzini, Kyssini), ч(е)резпенян (Czirzepene, Czirzipani, Scircipene), доленців (Tolenci), ретарів / ратарів (Redari, Retharii, Retheri;** центр м. **Ретра**), споріднених з ними **море- / морячан (Morezini, Moritzani), гаволян (Hevelli), брезан (Brizani), укрів / укрян (Ucr(an)i).** Окремо острів'яни **Рю- / Ругена,** або **Руяна.** Їх усіх з к. VIII ст. атакує імперія Карла Великого, а в X ст. й перемагає. Лиш **ободритському** князеві Готшалку (1043—1066) вдалося тимчасово об'єднати своє плем'я з частиною лютичів, а його сину Індриху (+1119) — ще й із західними поморянами. Сильною була й держава рюгенського / ранського князя Крута (1066—1105). Але в XII ст. на їхньому місці виникли **німецькі** графства: **Гольштинське, Рацебурзьке, Данієнберзьке, Шверинське,** маркграфство **Бранденбурзьке**, кн-ва (уряд слов'янський) **Мекленбурзьке** й **Ранське.** Тепер лиш назви свідчать про кол. там слов'ян, напр., на **Магдебуржщині** (пор. **магдебурзьке** право): **Belin, Briest, Dolnitze, Drozdove, Gaddov, Gore, Gorne, Lip(k)e, Popelitz, Potgorize, Rybove, Tornov, Werben; Belitz (< Bělica), Brisen (< Brězno), Dobberitz (< Dobrica), Goliz (< Golica), Korit (< Koryto), Rostoke (< Rostoka), Sclauventin (< Słavęetin!)** та ін. [15: 419—420].

Виникнення "південнославів" в'яжуть з їхньою "появою" на Балканах і над Адріатикою, характерною пам'ятками раннього палеоліту (с. Крапина й у **Віндії < *Vend-; Хорватія**), **традиціями** іллірійців (к. II тис. до н. е.), що ділилися на: **лабурнів** (Примор'я), **далматів** (північ **Далмації;** пор. **далмати / долемінці** на Полаб'ї), **доклеатів** (південь Далмації, пор. **Дуклі** в Карпатах і на Поділлі), **плереїв** (поряд з **доклеатами**), **істрів** (> **істріоти / -яни** в **Істрії;** пор. **Істр** "нижн. Дунай"), **колапіанів** і **варціанів** (Словенія), **дарданів, яподів** тощо. Поряд **фракійці / траки**, а ~ 400 р. до н. е. — **кельти,** прийшлі **з Галлії** (пор. **Галичина**) й "**Венеціанської**" Італії (пор. **венеди / венети Ареморики**, лехітського **Примор'я** й склавино-**антської "Венедії"**); на поч. IV ст. до н. е. — **греки** надмор'я й островів (**Ісса > Віс, Фарос > Хвар, Трагуріон > Трогір, Салона > Солін, Коркіра Малайна > Корчула;** а, може, й: **Брач, Крк, Ластово, Лошинь, Сусак, Млет, Паг, Раб, Црес;** типово **укр.** риси: протетичне **В-, Ф- > Хв-, -гур- > -гір-, -лон- > -лін-, -кір- > -чул-?**) Ядрану; 229 р. до н. е. — **римляни** (в провінції **Іллірик,** поділеній згодом на **Далмацію, Паннонію** й **Дарданію**; розпад **Римської** імперії 395 р. лишив цю провінцію за **Римом**, звідки в ній сліди античності, латинь, **неороманська / далматинська** мова, **рагузинський** та ін. діалекти. Велике переселення народів IV— VI ст. веде сюди **германців, аварів, гуннів;** у VI ст. — **візантійців**; у 20—30-і рр. VII ст. — **хорватів** (спершу на рр. Цетина, Раша, у горах **Велебіт Лібурнії** й Далмації; потім

Одарченко П. О. — один із найстаріших українських фольклористів, колишній співробітник журналу "Народна творчість та етнографія" (редакції "Етнографічного вісника" в 1929— 30 рр.), видатний вчений української діаспори; працював, зокрема, у Парламентській бібліотеці США, живе у Вашінгтоні.

Народився 1904 року в с. Римарівці на Полтавщині. Закінчив Ніжинський педінститут, був репресований, в роки війни виїхав за кордон. Дійсний член Вільної Академії наук у США і НТШ. За останні роки в Україні опубліковано сім його книг і ряд статей, зокрема в журналі "Народна творчість та етнографія". В цьому часописі (№ 4, 1998) опублікована також добірка матеріалів з нагоди 95-річчя П. Одарченка

на середн. Драві й у Кварнерській затоці Нижн. Паннонії та Примор'я). У XI—X ст. фіксуються **хорватські** князі, християнізація (Рим поряд), вживання субетноніма **гудускані** (пор. **гуди** "готи"?), ширення (в Ліку, Істрію тощо) **чекавщини**, а **кайкавщини** — в західні обл. й **Славонію** (кол. **Славинія;** від Драви до Куни), що в XI ст. сепарує... під **угрів**, які 1102 р. окупують більшість хорватських земель, а 1105 — далматинські міста й острови. В Угорщині виникає "Королівство Хорватія, Славонія й Далмація", з яких найбільш омадярюється **Славонія**, а Далмація, будучи між 1409—1797 рр. (без автономного з 1358 р. в Угорському королівстві м. **Дубровника**) у складі **Венеціанської** республіки, рероманізується та "реілліризується". У XV ст., зайнявши Грецію, Болгарію, Сербію, Боснію та ін. країни, **турки** атакують **Хорватію**, подолавши її майже цілком у к. XVI ст. й викликавши грандіозні міграції люду. Її північ у серед. того ж ст., **онімечуючи,** займають Габсбурги. Розгром турків 1593 р. дозволив **хорватам** згодом почати боротьбу з "внутрішніми" турками та лиш 1847 р. проголосити **хорватщину** офіційною в **Хорватії** й Славонії, а державну латинь у Примор'ї тоді ще міняли на мадярщину, і тільки 1868 р. **хорватщина** стає мовою-офіціозом хорватської автономії, у Далмації ж такої функції вона набуде аж 1909 р. До речі, "до поч. XIX ст. **єдиної** літературної

мови сербів і хорватів... **не існувало**"; боротьба за її створення "пов'язана з рухом хорватського ілліризму" [19: 3—23, 36, 37, 144]. 1914 р. **серб** Гаврило Принцип, прихильник ідеї **Великої Сербії,** убив її противника ерцгерцога Австро-Угорщини Франца Фердинанда, розв'язавши 1-у Світову війну. А 5.8.1918 представники Хорватії, Словенії, Рієки, Далмації, Істрії, Трієста, Карніоли, Штирії, Каринтії, Меджумур'я, Боснії і Герцеговини, Банату, Бачки й Баран'ї заснували Нацраду словенців, хорватів і сербів, ЦК якої прийняв пропозицію Сербської Асамблеї про створення королівства сербів, хорватів і словенців, проголошеного 1.12.1918 й перейменованого 1929 на Югославію, розчленовану націю 1941 р. й відновлену 1945 комуністами, що теж потерпіли крах: з 1991 р. Хорватія вільна, хоч і бідна. **Хорвати** (термін "сербо-хорвати" скасовано), носії діалектонімів **штокавці, чакавці, кайкавці**, поділяються на субетноси: **без- / біз- / баз'яки** (пор. фрак. bessi, кельт. Bessius і под.), **загорці, меджумурці** (між рр. **Мурою** й Дравою), **пригорці, славонці, фучки, чичі, бодули, брачани** (спершу "з о-ва **Брач**"), **личани** (мешканці **Лики**), **влахи-морлаки** ("чорновдягнені волохи", самоназва **словінці;** пор. **валахи** серед **чехо-моравів** і **словінці** — поміж кашубів), **бун'євці (-(і)євці / далматинці)**, шокці (**бошняці** "вихідці з **Боснії**"), **граничари** (мілітарна група з Воєнної **Границі**); хорвати **градижчанські, моліські, румунські, Боснії** [19: 30—67]; білі країнці (є й у Словенії), **захлуми**, дубровчани, істро-румуни та ін.). **Серби** (самоназва **срби**), як і **болгари** та **хорвати**, — переселенці VI—VII ст., що осіли над південними допливами **Сави** (пор. р. **Сава** на Мінщині, Білорусь), Дунаю, у горах Динарах і південного Над'ядрання (тепер там Чорногорія); центр розселення — Рашка з державою, що виникла в 2-й пол. VIII ст. У серед. IX ст. це **Сербське** кн-во, звідки осереддя тимчасово переміщалося в **Дуклю, Травунію, Захум'я** (бас. Дрини, Ліму, **Пиви, Ібару, Західної Морави;** пор. полтавська гора **Пивиха**, поліська р. **Ібр(а)** та **Муравський** шлях на Дніпро-Донецькому вододілі). Згодом серби розділилися на: **дуклян** (пор. карпато-подільські **Дуклі**; міграції південь—північ), **тервунян, конавлян, захлум'ян, наречан.** Зборена на **Косовому Полі** 1389 р., Сербія — васал Османської імперії, а з 1459 — її порідлий край, спустошений міграціями у **Воєводину**, Угорщину та ін. країни. Повставши 1804—13, 1815 рр., **серби** 1833 автономізуються, а 1878 усамостійнюються. У **Шумадії** виникає центр мігрантів, проте нова єдність не скасовує старих регіональних груп — **шумадійців, ужичан, моравців, косовців, сремців, баначан** (пор. в Чехії **Шумава**, в Україні — с. **Шумськ**, р. **Уж** з **Ужком** на Закарпатті, с-ще **Косів** на Гуцульщині, **паничі**) тощо. Палка ідея **Великої Сербії** не витримала перевірки часом: СФРЮ, де серби були "**старшим**" братом, розвалилася слідом за СРСР, де таким були росіяни (10: 477—480). **Чорногорці**, самоназва **црногорци**, діалектно **штокавці**; віруючі **православні**, є **мусульмани**; переселенці VI—VII ст., які асимілювавши / витіснивши аборигенів, зайняли частки Савсько-Дунайського правобережжя, Динар і південного Над'ядрання. До XI ст. — це **Дукля**, до XV — **Зета.** У 1499 Чорногорію приєднано до Оттоманської імперії, але не зламано: відділившись між **Которською** бухтою, Скадарським оз. та витоком р. Морача, вона незалежна. **Стара Чорногора** поділялася на 4 **нахії**, складені з 10 і більше "племен" (**цекличі, цуци, негуші, озриничі, білопавличі; кучі,** що охоплювали чимало албанців; **васоєвичі** та ін.), які об'єднували ряд "братств" / родів**, задруг,** побратимств, посестримств, де культивувалася сімейна **слава (!)**, зберігався юнацький дух та епос. Від 1918 р. — у складі Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Югославія). Від 1991 р. Республіка Чорногорія із Сербією складає Союзну Республіку Югославію [10: 617—618]. **Боснійці-мусульмани,** самоназва **муслімане** (ім'я **сербів** і **хорватів Боснії і Герцеговини,** ісламізованих за османської окупації продовж 2-ї пол. XV ст. — 1878 р., а також переселенців з Північного Кавка-

зу і Близького Сходу — арабів, курдів та ін.; віруючі — **мусульмани-суніти,** вони ж **босанці;** у переписах СФРЮ: "**мусульмани**, що не визначилися" (1948), "**югослави**, що не визначилися" (1953), "**муслімани** (етнічна належність)" (1961), "**мусульмани** в розумінні народності" (1971), **муслімани** (1981, 1991). Екавці та **ікавці штокавського** наріччя, що має чимало **туркізмів** та ін. **орієнталізмів** [10: 107—108]. **Болгари,** в основі **слов'янські** племена VI — VII ст. н. е., сформовані на **фракійському** субстраті, — виниклому в епоху бронзи й найліпше збереженому південніше Балкан, — а також на **тюркомовному** суперстраті 670-х рр. Перше **Болгарське** царство 681 р. виникло на базі **Славинії** VII ст., очоленої **протоболгарами,** звідки й назва; християнство **грецького** типу з 865 р., писемність — з к. IX; з XIV — **османська** неволя, часткове **отуречення** й **ісламізація** в Родопах. Національно-визвольна боротьба (пор. юнацький і гайдуцький епоси) та російсько-турецька війна 1877—1878 рр. принесли Болгарії самостійність; **болгарки,** серед іншого, носять **саю,** специфічний сарафан; пор. рос. субетнос **саяни. Македонці**, народ у "кол. югослав. Респ. **Македонія**"; православні, є мусульмани — **торбеші.** Виникли на базі у VI ст. слов'янських племен, які в VI ст. заселили бас. **Вардару** та ін. рік, Охрідську котловину, асимілювавши місцеве **іллірo-фракійське** населення; у IX—X ст. християнізувалися; в середні віки потрапили до складу Болгарії, Візантії, Сербії; розбавлялися **греками, влахами, сербами**, а після захоплення Османською імперією в к. XIV ст. — **албанцями** та, особливо, **турками**, що ісламізовували аборигенів. По Балканських війнах 1912—1913 рр. **Вардарська Македонія** у складі **Сербії**, потім — **Югославії**, з 1991 — незалежна республіка. Субетнічні групи: **шопи, міяки, брсіяки, торбеші** та ін. [10: 309—310; 3: 287—293; 5: 316—332; 7: 8]. **Словенці**, народ у **Словенії**; ділиться на 4 етнографічні обл.: **альпійську, середньословенську, середземноморську** й **паннонську**; мовно — на 7 діалектних груп: **каринтійська, приморська, ровтарська, доленська, горенська, штирійська, паннонська**; географічно — на 5 регіональних груп: **доленці, горенці, нотранці, білокраїнці** (сильний **сербський** чи **хорватський** елемент?), **прекмурці** (помітно мадяризовані). У VI—VII ст. живуть між верхніми Савою й Дравою, східними Альпами й узбережжям Ядрану, —впритул до **Фриульської** долини, — створивши 2 словенські регіони — альпійський (**карантанці**) й дунайський (**паннонські слов'яни**), згодом захоплені **аварами.** Ледве звільнившись від аварів у 1-й пол. VII ст. і створивши самостійну **Карантанію**, в серед. VIII ст. потрапляють до Баварії й Франкської держави, а потім, на поч. IX ст., — до імперії Карла Великого й у XVI ст. — Габсбурзької імперії, зазнавши **онімечення** (на півночі й заході майже повного; в Каринтії, Штирії, Верхній Країні / Горенсько-сильного); у Нижн. Паннонії — мадяризації. У період Реформації (XVI—XVII ст.) країна **рtextbfословенізується**, розгромлена на поч. XVII ст. Революція 1848 р. сприяла відродженню **словенців**, які з 1918 р. перебували в складі Королівства сербів, хорватів і словенців, Югославії, ФНРЮ, СФРЮ, частково — Італії (Словенське Примор'я і північ Істрії / Юлійська Країна, зазнавши впливу **фриулів** та **італійців**), Австрії (частина **Каринтії**). Із жовтня 1991 р. самостійна Республіка Словенія [10: 490—492]; пор. ще недізькі / натизонські слов'яни Північної Італії та "рез'янці" північно-східного кута Італії на межі з Австрією.

Зібраний матеріал вимагає детального вивчення. Але схоже на те, що первинною батьківщиною слов'ян був усе-таки бас. Дунаю (до 4000 р. до н. е. північ Європи перебувала під льодовиком). З півдня, де здавна були слов'янізми Vulka, Vrbas, Tsierna, Pathissus, до північних слов'ян занесено топоніми Дунай (масово), Істр, Сава, Дукля, Doxy, Горгани (з Італії), етноніми далмати, Licicaviki та ін. У той же час на Балканах немає Волги, Дніпра, Дністра, Вісли, Одри, Лаби, хоч дуже багато пізніх ойконімів.

1. *Трачевский А. С.* Всеобщая история. — СПб.: Тип. Б. М. Вольфа. — 588 с.
2. *Д. А.* Славяне // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб.: Тип. "Издат. Дело", 1900. — Т. XXX. — С. 285—287.
3. *Л-ій В.* Славяне // Т. ж. — С. 287—293.
4. *Березовский И. П.* Лобода А. М. // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. — М.: Наука, 1979. — 429 с.
5. *Бодуэн-де-Куртенэ И.* Славянские языки // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб.: Тип. "Издат. Дело", 1900. — Т. XXX. — С. 316—332.
6. *Бестужев-Рюмин К.* Русская история. — СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1872. — (Т.) 1. — 482 с.
7. *Заичкин И. А., Почкаев И. Н.* Русская история: популярный очерк. IX — середина XVIII вв. — М.: Мысль, 1992. — 798 с.
8. *Третьяков П. Н.* Славяне древние // Советская Историческая Энциклопедия / Гл. ред. Е. М. Жуков. — М.: СЭ, 1969. — Т. 12. — С. 970—971.
9. *Словник* української мови. — К.: Наук. думка, 1978. — Т. 9. — 916 с.
10. *Народы* и религии мира: Энциклопедия / Гл. ред. В. А. Тишков. — М.: БРЭ, 1999. — 928 с.
11. *Всемирная* история / Отв. ред. С. Л. Утченко. — М.: Госполитиздат, 1956. — Т. II. — 899 с.
12. *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — Л.: Наука, 1972. — 655 с.
13. *Баран В. Д.* Слов'яни давні // Радянська Енциклопедія. Історія України. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. — Т. 4. — 575 с.
14. *Трубачев О. Н.* Indoarika в Северном Причерноморье: Реконструкция реликтов языка. Этимологический словарь. — М.: Наука, 1999. — 320 с.
15. *Селищев А. М.* Славянское языкознание. — М., 1941. — Т. 1. — 467 с.
16. *Slawski F.* Słowianie // Słownik starożytności słowiańskich. — Wrocław etc.: Ossolineum, 1975. — T. 5. — S. 274.
17. *Попов А. И.* Названия народов СССР: Введение в этнонимику. — Л.: Наука, 1973. — 170 с.
18. *Агеева Р. А.* Страны и народы: Происхождение названий / Отв. ред. Э. М. Мурзаев. — М.: Наука, 1900. — 256 с.
19. *Мартынова М. Ю.* Хорваты: Этническая история XVIII—XIX вв. / Отв. ред. Ю. В. Бромлей. — М.: Наука, 1988. — 166 с.
20. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. — К.: Альтернативи, 1998. — 335 с.
21. *Удальцов А. Д.* Происхождение славян в свете новейших исследований. — М., 1950. — 22 с.
22. *Артамонов М. И.* Происхождение славян. — Л., 1950. — 51 с.
23. *Брайчевський М. Ю.* Радянська наука про походж. слов'ян. — К., 1959. — 30 с.
24. *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. — М.: Наука, 1991. — 270 с.
25. *Бирнбаум Х.* Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции / Пер. В. А. Дыбо. — М.: Прогресс, 1987. — 512 с.
26. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. и дополн. О. Н. Трубачева. — М.: Прогресс, 1971. — Т. III. — 827 с.
27. *Кобичев В. П.* В поисках прародины славян. — М.: Наука, 1973. — 167 с.

Василь Бідзіля

У ПОШУКАХ ПРАБАТЬКІВЩИНИ СЛОВ'ЯН

Понад вісім століть тому з тихої келії Києво-Печерського монастиря на весь світ пролунало запитання видатного історика середньовічної Європи літописця Нестора: "Откуда есть пошла земля Русская?.." Воно і сьогодні ще стоїть перед історичною наукою, яка невтомно шукає відповіді, по крихті збираючи відомості щодо походження слов'янських народів. Через тисячоліття приніс народ пам'ять про звитяжні діла своїх предків, старанно передаючи з покоління в покоління врочисті, мов гімни, билинні наспіви про Київську державу та її богатирів, про славне місто Київ, про його історичну долю. Невичерпним джерелом історичної науки є земля наша. Степові кургани, давньоруські городища, скарби коштовностей, що були заховані в хвилину небезпеки і вже не побачили свого

володаря, безліч поселень — всі вони разом з немеркнучими рядками писаних документів складають невичерпну скарбницю історії наших предків. Саме на ці багатства і спирається сучасне слов'янознавство.

У вивченні питання стосовно походження стародавніх слов'ян протягом останніх десятиріч сталися докорінні зміни, і наші знання набагато просунулися вперед. Цьому великою мірою сприяли успіхи археології, порівняльного мовознавства, етнографії, антропології, що систематично поповнюються новими джерельними матеріалами і теоретичними дослідженнями.

У питанні щодо походження слов'ян доречно виділити кілька вузлових проблем, які впродовж багатьох років викликають жваві дискусії. Такими, зокрема, є проблема слов'янської прабатьківщини, тобто визначення території, де відбувався процес формування слов'янського народу і слов'янської мови; визначення часу, коли слов'янство вперше виступило на історичній арені як єдина етнічна спільність; процеси слов'янського розселення, їхні основні етапи й напрями, стосунки із сусідніми неслов'янськими народами тощо.

В середині I тис. н. е., до якого належать писемні джерела, що засвідчили історичну діяльність слов'ян, вони займали величезні простори Середньої і Східної Європи — від Ельби на заході до середньої і нижньої течії Дніпра на сході; від берегів Балтійського моря на півночі до Дунаю на півдні. Ця територія визначається як слов'янська і на підставі археологічних даних. Набагато складніше визначити територію слов'янських земель більш ранніх історичних часів, джерелознавча база яких мізерна і надто уривчаста. В той же час саме ця територія історично пов'язана з періодом розпаду так званої слов'янської спільності, коли завершилися процеси первісного розселення слов'ян і накреслився поділ на східну, західну і південну групи.

І тут виникає запитання, де ж саме була найдавніша слов'янська батьківщина, звідки почалися процеси слов'янського розселення?

Якщо ми, шукаючи відповіді, звернемось до скарбниці знань з історії стародавньої Русі — "Повісті временних літ", то найдавнішими слов'янськими землями доведеться визнати Подунав'я: "По мнозих же времених (після "вавилонського стовпотворіння" — *В. Б.)* сели суть словини по Дунаєве, где есть нине Угорська земля и Болгарска. И от тих словин розидошася по земли и прозвашася имени своими, где сидше на котором месте..."

Цей уривок з недатованої частини літопису став підставою для так званої дунайської території прабатьківщини, яка має і зараз своїх прихильників. Проте Подунав'я не було прабатьківщиною слов'ян, на цій території жили фракійці, даки, іллірійці, які здавна заселяли долину Дунаю і були тут спадкоємним місцевим населенням.

В середині I тис. н. е. Подунав'я стало ареною боротьби слов'ян з Візантією, наслідком якої було заселення Балкан слов'янами. Відгомін цих подій в часи літописання і спричинився до виникнення теорії стосовно особливої ролі Подунав'я в історії слов'ян. Звідси й осмислення літописцем цієї території як слов'янської прабатьківщини.

Всебічне дослідження "Повісті временних літ" показало, що цитований уривок про слов'ян в Подунав'ї потрапив не на своє місце з легкої руки одного з переписувачів літопису. Насправді ж ця цитата відбиває події VI—VII ст., коли східнослов'янські племена справді розселилися на Нижньому Дунаї і Балканському півострові. Ці землі вже стали слов'янськими, бо на ті часи припадає активне переселення як на Подунав'я, так і у зворотному напрямку. Відносити ж їх до більш ранніх часів немає ніяких підстав.

Пошуки первісної батьківщини слов'янства велись і по інших напрямах. Слов'янам "відводили" землі в басейні Вісли, в Східній Прибалтиці,

в Поліссі, між Віслою й Одером, між Дністром і Дніпром та в інших місцях. Особливо популярною залишається повіслинська теорія. Вона живиться свідченням історичних творів перших століть нашої ери, де слов'яни вперше згадуються під загальним іменем венедів і локалізуються у нижній течії Вісли. Ці свідчення неодноразово повторювалися в різних документах і в різний час, що, здавалося б, виключає будь-який сумнів щодо їхньої достовірності.

І все ж ця теорія потребує дальшого з'ясування й уточнення. Передусім тому, що ці свідчення античних авторів теж належать до часу, коли слов'янські племена суціль були втягнуті в міграційні процеси, і їхнє розташування в басейні Вісли з однаковою переконливістю можна засвідчувати як первісне місцепроживання, і як один з районів їхнього розселення з якогось іншого місця. Решта гіпотез так само до цього часу лишається тільки гіпотезами.

В повоєнні роки О. І. Тереножкін дослідив на Кіровоградщині Чорноліське городище передскіфського часу і на підставі здобутих матеріалів виділив так звану чорноліську культуру початку раннього залізного віку. Пам'ятки чорноліської культури заповнили прогалину в генетичному розвитку населення Подніпров'я з кінця II тис. до н. е. і до рубежу нашої ери включно, тобто аж до часів перших писемних згадок про слов'ян. Цим самим переконливе підтвердження дістала гіпотеза, згідно з якою найдавнішими слов'янськими землями визначається територія Лісостепової Правобережної України в межиріччі Дністра і Дніпра. З такими припущеннями узгоджуються й дані гідроніміки і топоніміки, що вкупі робить цю гіпотезу не тільки найперспективнішою, а й найбільш правдоподібною.

Археологічні матеріали дають підставу впевнено говорити, що на території Правобережної України в зазначених межах не було зміни населення (переважної його більшості) щонайменше з XIII—XII ст. до н. е. і до перших століть нашої ери, коли вперше згадується ім'я цього населення — венеди. Венеди залишились основним населенням і в пізніші часи, до середини I тис. н. е., коли поруч з ними стали відомі анти і склавіни — дві групи слов'янського населення, які на той час виділилися з венедів. Загальнослов'янське ім'я венедів ми вважаємо характерним для ранньої доби слов'янської спільності, тобто до моменту розмежування слов'ян на західних, південних і східних (венедів, склавінів та антів), яке сталося IV—VI ст. За змістом термін "венеди" пов'язують із слов'янським "вящий" — найбільший. В німецьких і фінських говірках цей термін зберігся аж з доби середньовіччя й до наших днів для визначення росіян, що є додатковим свідченням того, що за давніх часів не тільки західних, а й усіх слов'ян називали венедами.

Звернемося до першоджерел. Найдавнішим історичним джерелом, яке зберегло свідчення про слов'ян, є "Природнича історія" римського географа Плінія Старшого, написана десь близько 77 р. н. е. В ній наводиться опис "Скіфії", що омивається з півночі Північним океаном. Частину узбережжя Північного океану Пліній називає "Скіфським берегом". Далі, описуючи Сарматію, римський географ зазначає, що "землі до річки Вістли зайняті сарматами, венедами, скірами і гіррами". Як представник середньоземноморської країни Пліній недостатньо знав землі на північ від Дунаю, і вони уявлялися йому видовженою у широтному напрямку вузькою смугою (у співвідношенні 1:50). Насправді ж "конфігурація" земель між Дунаєм і Балтійським морем перебуває у співвідношенні 1:2.

Таке неточне зображення маловідомих земель взагалі є характерним для стародавніх географів і ускладнює розшифровку їхніх повідомлень. З повідомлення Плінія можливий тільки один висновок: частину величезних просторів від Сарматії до Вісли включно займали венеди. Такому тлумаченню Плінія значною мірою допомагає уривок з книги його спів-

вітчизника історика Корнелія Таціта (близько 55—120 рр. н. е.) у книзі "Германія", де є свідчення про тісні стосунки венедів із сарматами і проникнення венедів до нижньої течії Дунаю: "Внаслідок змішаних шлюбів їх зовнішність дещо псується схожістю із сарматами".

Смуга зіткнення із сарматами була надзвичайно велика. Від Карпатських гір і Нижнього Потисся вона простяглася на схід через степову Україну, доходячи аж до Сіверського Дінця на Лівобережжі. Тут і проходили південні кордони венедської землі. Північні межі описані грецьким географом середини II ст. н. е. Клавдієм Птолемеєм у славетній "Географії", де зазначається, що "Сарматію населяють дуже великі народи — венеди вздовж всієї Венедської затоки...". Таким чином, простори між сарматськими степами і Балтійським морем ("Венедська затока") були зайняті давньослов'янськими племенами венедів.

За доби Плінія й Таціта територія земель "великого народу венедів" сягала 600 км з півночі на південь і 1600 км із заходу на схід, тобто близько 1000000 км^2.

На час перших писемних звісток слов'яни вже перебували в процесі поступового розселення, що засвідчене як історичними, так і археологічними даними. Це розселення йшло із середньодніпровських земель у різні боки і найактивнішим було в тих районах, де венеди витискували нестійкі в політичному й етнічному відношенні племенні об'єднання.

Освоєння південно-західних земель і розселення венедів на Подунав'ї досить виразно засвідчено писемними джерелами, даними гідроніміки й топоніміки.

Вже у III—IV ст. венедські поселення в Подунав'ї займали значну територію і позначалися на географічних картах. Венедські землі в Подунав'ї є на так званій Певтінгеровій таблиці — римській дорожній карті III—IV ст.

Цей документ знайшов 1507 р. бібліотекар К. Цельтес в Аусбургу в будинку Конрада Певтінгера. Він являє собою пергаментний сувій із зображенням стародавньої карти Європи, Африки й Азії з позначеними на ній дорогами, містами та відстанями між ними. Складання оригіналу карти пов'язують з ім'ям римського географа середини IV ст. Касторія.

Оскільки на карті не відбите гунське проникнення до Європи (375 р.), її можна датувати не пізніше третьої чверті IV ст. Є дані, що дають можливість віднести її до III ст. (розміщення деяких племен відповідає саме III ст.).

Карта досить чітко зображує землі Подунав'я і район Карпатських гір. Землі, що лежали далі на північ, невідомі були її автору, тому північніше Карпат лінія Балтійського моря, яка виявилася, десь у чотири рази ближче до Дунаю, ніж насправді.

Венеди на карті позначені двічі: на березі Балтики та між Дністром і Дунаєм. У першому випадку поруч з венедами розташовані різні сарматські племена — пустельні сармати, амаксобії-сармати і люпони-сармати, а самі венеди названі тут "венедо-сарматами". Йдеться, таким чином, зовсім не про Балтику, а про більш південні землі — в північних межах Карпат. Локалізацію венедо-сарматів визначають поруч розташовані міста на р. Марош і у верхів'ях Тиси. Територія цих венедів може бути обмежена долиною Середньої Тиси.

Слов'янське поселення в Подунав'ї засвідчене і у пізніший час. 448 р. датується дипломатична місія Максиміна, яку послав римський імператор Феодосій до гунського вождя Атіли. Ставка Атіли розташовувалася у східних землях сучасної Угорщини, десь в районі сучасного м. Естергома. Один з учасників місії, ритор Пріск, у своїх подорожніх нотатках відзначає, що "в селах нам доставлялися продукти і замість пшениці — просо, а замість вина — так званий по-місцевому "мед"...". Тут слов'янська належ-

ність слова "мед" та й самого напою не викликає сумніву і є додатковим свідченням ранньої колонізації Подунав'я слов'янами.

В різних джерелах першої половини I тис. н. е. знаходимо слов'янські гідроніми і топоніми у Подунав'ї. Серед них назви річок — Врбас, Врбанья, Врбата, Чіерна, Брзава та ін. Однак якщо протягом перших століть тут, крім слов'янства, значну частину населення становили германці, сармати, фракійці, кельти тощо, то після гунської навали слов'яни стають тут головною силою. Їхнє дальше розселення на родючі землі більш південних областей із середини I тис. н. е. уже загальновідоме, але йому передувала напружена боротьба з рабовласницькою Візантійською імперією.

Процеси південно-західного розселення венедів підтверджуються й археологічними даними. Перші писемні згадки про венедів археологічно відповідають племенам так званої зарубинецької культури, які спершу займали територію на правобережжі Середнього Подніпров'я. Вже з рубежу нашої ери зарубинецька культура поступово розширює свої межі. Зарубинецькі племена у I—II ст. н. е. проникають на Південне Побужжя (де вони залишають великі могильники, численні поселення) та в басейн Середнього Подніпров'я і далі на південний захід. Якщо в Подніпров'ї зарубинецькі пам'ятки належать до останніх століть до нашої ери (найраніші), то у Буго-Дністровському басейні вони з'являються десь у середині I ст. н. е.

Південний Захід був не єдиним напрямком розселення венедів з Подніпров'я. Зарубинецьке венедське населення селилося і в північно-східних районах. Вже на рубежі нашої ери і в її перші століття зарубинецькі племена поступово оселяються в басейні Десни, витискуючи балтське населення. Потім проникають угору по Десні і протягом перших трьох-чотирьох століть досягають її верхів'я, де з часом стають основним населенням цього району. Східнобалтські племена відступали в цей час з Верхнього Подніпров'я, де слов'янське населення просунулося аж до Березини. На міцний опір наразилися венеди при спробі оволодіти південно-східними землями Лівобережної України, де мешкали сармати. Тут відомі тільки поодинокі слов'янські знахідки.

Інакше складалися обставини на Північному Заході і Заході, бо германські племена з межиріччя Вісли й Одера ще до нашої ери почали переселятися на південь. На рубежі нашої ери венеди становили вже значну частку серед населення Повіслення, що відомо як з писемних, так і з археологічних джерел. Згодом слов'янське населення зростає тут швидкими темпами і в середині I тис. н. е. становить географічно відокремлену групу західного слов'янства під старим ім'ям венедів.

Якщо взяти до уваги історичне розселення венедів на рубежі і в перших століттях нашої ери, то прабатьківщину слов'ян нам доведеться шукати на правобережжі Середнього Подніпров'я. Саме звідси слов'янське населення прийшло на землі сучасних західних, південних і більшої частини східних слов'ян. Це розселення могло бути тільки довготривалим.

Зараз важко встановити, коли почалося розселення стародавніх слов'ян. Рубіж нашої ери взятий тільки тому, що саме в цей час з'являються згадки про венедів, що підтверджуються даними археології. Якщо виходити з археологічних і писемних даних, то історичну долю слов'янства з рубежу нашої ери ми можемо простежити достовірно. Всю ж попередню історію слов'янського населення Європи можна змалювати з більшою чи меншою вірогідністю. Саме тому для найвіддаленіших часів доречно виділити щонайменше два етапи у розвитку слов'янства.

Перший етап можна віднести до найдавніших, початкових ступенів слов'янського етногенезу. Всі історичні побудови цього етапу є не більш як звичайні гіпотези, котрі потребують дальшого підкріплення фактичним матеріалом. Другий, пізніший, етап припадає на часи виділення слов'янства в самостійну етнічну групу. В хронологічних рамках ці етапи мають

приблизно такий вигляд: перший — кінець III — початок II тис. до н. е. і до рубежу I тис. до н. е.; другий — I тис. до н. е. Проте чітку хронологічну межу між обома етапами провести важко, оскільки виділення слов'янства в самостійну етнічну групу було довготривалим процесом.

Більшість сучасних дослідників схиляється до думки, що процеси слов'янського етногенезу криються в первісній історії східноєвропейських племен і їхні першопочатки віддалені від писемних свідчень про слов'ян багатьма тисячоліттями. Кінцевий етап слов'янського етногенезу можна було б охарактеризувати землеробсько-скотарськими культурами пізнього етапу доби бронзи. Дальший історичний процес праслов'янських племен розвивався в культурах раннього залізного віку Правобережного Лісостепового Подніпров'я. V ст. до н. е. Лісостеп населяло одне з описаних Геродотом племен (неври), яке дослідники вже з минулого століття з достатньою певністю відносять до праслов'янського. Саме тут на базі культур скіфського часу виникає зарубинецька культура, спільна для всього слов'янства рубежу нашої ери.

В цей час слов'янство виступає як осіле землеробське населення з розвиненими ремеслами, ювелірною справою і торгівлею. Основні складові частини культури зарубинецьких племен стали тим грунтом, на якому відбувався подальший історичний прогрес східнослов'янських племен, який наприкінці I тис. н. е. увінчався подією всесвітньо-історичної ваги — виникненням східнослов'янської держави — Київської Русі.

Київ

Юлія Загоруйко

ВІКТОР ПЕТРОВ (1894—1969)

Літературознавець, етнограф, фольклорист, мовознавець, філософ, історик, археолог і водночас — оригінальний прозаїк. Все це належить до характеристик людини виняткових здібностей і талантів В. Петрова, яскравої, інтелектуальної постаті в українському науковому й літературному світі.

В. Петров як літературознавець досліджував творчість П. Куліша, Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Олеся, інших письменників. Як фольклорист і етнограф цікавився "початком" і "кінцем" — найархаїчнішим і найсучаснішим. Як мовознавець досліджував спадщину О. Потебні. Власну філософію виводив із вчення Г. Сковороди. Головним об'єктом Петрова-археолога й історика була проблема етногенезу народів, що втілилась у капітальних монографіях "Скіфи: мова і етнос" (1968) та "Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика" (1972).

В. Петров був серед перших науковців новонародженої Української Академії наук. З 1919 по 1941 працює в різних наукових установах: секретарем Комісії історичного словника української мови, науковим співробітником і керівником Етнографічної комісії, співробітником і завідуючим сектором в Інституті матеріальної культури (Археології). На початку 1941 р. стає директором Інституту українського фольклору Академії наук УРСР.

У 20-ті роки Петров заявляє про себе в літературознавстві, досліджуючи творчість Г. Сковороди, М. Костомарова, М. Гоголя, Віктора Гюго. Але особлива увага віддана Пантелеймону Кулішу. За період 1925—1932 рр. вчений присвятив П. Кулішеві вісімнадцять наукових розвідок.

З початком війни В. Петров евакуювався з Академією наук до Уфи, де працював ученим секретарем Інституту суспільних наук. В автобіографії 1956 р. зазначає, що під час війни "перебував у партизанському загоні". На-

справді, у лютому 1942 р. він з'являється в окупованому Харкові, де активно включається в тогочасне культурне життя, створює й редагує журнал "Український засів". Відступаючи з німецькими військами, у 1943 р. очолює кафедру етнографії Українського наукового інституту у Львові, потім — співробітник Українського наукового інституту в Берліні.

У повоєнний час В. Петров живе в різних містах Баварії, спочатку в таборах ДіПі, потім у Мюнхені. Спрага діяльності й організаторський талант ставлять його в центрі багатьох помітних подій в колі української еміграції, котра тоді намагалась зорганізуватись. Він був одним з ініціаторів створення, а потім — членом правління письменницької організації МУР (Мистецький український рух), що існувала в 1945—1949 рр. До багатьох періодичних видань української еміграції в Німеччині долучився В. Петров як редактор чи автор: редагує всі Мурівські збірники і Альманах, часопис "Хорс", друкується в журналах "Арка", "Світання", "Похід", "Заграва", "Пу-гу", "Орлик", в численних газетах. Водночас — він професор Богословсько-педагогічної Академії УАПЦ і продекан філософського факультету УВУ в Мюнхені. Про його розвідницьку місію, на жаль, сьогодні відомо небагато. Але знана річ, що в літературних колах еміграції він не викликав політичної підозри і, як писав 1951 р. Юрій Шевельов, "був однією з найбільших, якщо не найбільшою інтелектуальною постаттю серед еміграції, один із дуже небагатьох, хто міг сказати своє слово в розвитку світової думки"...

18 квітня 1949 р. Петров загадково зникає з Мюнхена і через рік з'являється у Москві, в Інституті археології. Тільки 1956 р. перебирається до Києва, повертається до Інституту археології АН УРСР — завідує архівом. У 60-ті, після мовчанки 50-х, починає інтенсивно друкуватись, але тільки наукові праці — з археології, мовознавства, етногенезу народів.

Повоєнне двадцятиріччя в його житті є найбільш загадковим. Повернувшись на батьківщину, він не повторив долі ні Вороного, ні Грушевського, але ж і почестей Глущенка (художника-розвідника) йому не перепало...

1968 р. 74-річний вчений захищає дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук. Науковці, які складали тоді Вчену раду, розуміли, що перед ними — нетитулований академік. І одностайно присудили пошукувачеві ступінь доктора філологічних наук. Через рік, у червні 1969 р., В. Петров помер.

Віктор Петров

МЕТОДОЛОГІЧНО-СВІТОГЛЯДНІ НАПРЯМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОГРАФІЇ ТА ФОЛЬКЛОРИСТИЦІ XIX–XX ст.

В етнографії XIX ст. змінилися два провідні напрями: романтично-етнографічне народництво, провідний методологічно-світоглядний напрям першої половини XIX ст., і позитивістичне або реалістичне народництво другої половини XIX ст.

Романтично-етнографічне народництво першої половини XIX ст.

Політично-соціальні й світоглядні течії кінця XVIII і початку XIX ст. в центрі доктрини ставлять народ. Станово розчленованому суспільству, яким воно було в XVIII ст., протиставляється безстанова єдність народу, принцип народної спільноти, в основі якої лежить простолюддя, селянство. Згідно з цією політично-соціальною концепцією, народ це і є селянство. Панство вилучається із складу народу, визначається за елемент, що

віддалився й відчужився від народу, а тому духово й матеріально є нетворчий і непродуктивний. Лише народ, лише селянство творить і зберігає національні духові й матеріальні вартості. Відповідно до цього народознавство — етнографія стає провідною наукою того часу, що їй мають підпорядкуватися інші. В основу наукових ідеологічно-громадських і політично-соціальних течій лягають засади етнографізму, з одного боку, і народності, з другого. Доба оперує такими поняттями, як народна історія, народна мова, народна словесність, народний письменник, народний мужицький світогляд, простий здоровий розум народний. Народники-романтики "по селах, по простих хатах, шукали людей духом великих, серцем чистих, поважних, високих", "всякому стало розумно, який справді славетний та величний у своїй простоті той сільський мир". Народники-романтики твердять: "великого стоїть народ наш простий", "диво праведне наші селяни", "глибина несказанна душі простого люду" (П. Куліш). Народ — "цей ісполин самостійного духу", — на погляд народників-романтиків, формується за передісторії, за сивої прадавнини, і відтоді лишається незмінний. Як незмінна понадчасова, позаісторична даність, народ проходить крізь історію. За цією концепцією, не історія творить народ, але народ творить історію. Буття народу — це його самобуття: ознакою народу є його самобутність, безвідносність. Народ — його дух — є завершена, замкнена в собі, безвідносна цілість; він є "єдиний герой історії", "головна вісь", "мета історії". В романтичному народництві історіознавство ототожнюється з народознавством, історія — з етнографією. "Історія є етнографія минулого, а етнографія є історією сучасного" — завважує М. Костомаров. З історії держави й державців, з персоналістичної історії державців, якою була історія за попередньої доби абсолютизму XVII—XVIII ст., вона стає історією народу, народних рухів, скерованих проти влади, історією не суспільно-панівних, а суспільно пригнічених верств, "творчих страждань народних мас". "Історія народу не те, що історія царства, або гетьманства" (П. Куліш).

Історія народу є історія проявів його руху, духова історія народу. Дух народу проявляється в мові, поезії й міті (релігії). Романтизм стверджує народний характер історії, мови, поезії, релігії, спільноти. Проголошується гасло єдиної народної мови, мовна єдність народу, тотожність народу й його мови. Мова ("слово"), саме мова простого люду, мова села, селянська мова визнається за головну ознаку, основу народної осібності. Народ — це його мова. В мові розкривається дух народу; в мові і через мову пізнається народ. Тут джерела й спосіб народного самопізнання, пізнання себе як нації. Так, селянська концепція народу, з одного боку, й мовно-літературна, філологічна концепція народу, з другого, — послідовно сплітаються. Твердження "народ — це його мова" стає непохитною догмою для всього XIX ст. В записуванні слів з народних уст, в студіях живої народної мови, складанні словника живої мови, накреслюється основний тип національно-політичної й суспільної акції, що її здійснює романтичне народництво у XIX ст.

Концепція літератури в цей період розкривається в тому ж етнографічно-філологічному плані. Етнографізується, знароднюється не лише історія, мова, але й письменство. В письменстві стверджується примат народу й народної усної творчості, примат народних співців, кобзарства, безіменної колективної творчості. Усна народна словесність визнається за джерело й зразок для письмової словесності. "Одна народна поезія стоїть за віковічний взір". "Писана словесність виростає не з якого грунту, тільки з самого народу". "Велике діло нашої словесності, що вона не відрізнилась від простого люду". "Українська писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає" (П. Куліш). Відповідно до цих засад етнографічна концепція літератури прагне стерти різницю між

індивідуальною творчістю письменника й етнографічними записами з уст народу, намагається етнографізувати літературу, літературні твори уподібнити етнографічним. Зразком народного етнографічного письменника вважається письменник, який "говорить не від себе", "не свої мислі об'являє", який "одступився геть назад свого писання, а в писанні його сам народ лицем до лиця промовляє до нас словом своїм". Тим-то до змісту етнографічних збірок 30—40-х рр. XIX ст. запроваджуються як записи з уст народу, так і подекуди імітації народних дум, казок і пісень (І. Срезневський).

В романтичному народництві народ, історія, мова, поезія й міт (релігія) ототожнюються. Весь етнографічний набуток відноситься до т. зв. епічного або міфологічного періоду, тобто до передісторії, коли, мовляв, вона була ще чисто народною, коли вона була прямим і безпосереднім проявом духу народу, коли в народі ще не було чужого йому панства і безпанський, безвладний, нікому не підвладний народ, народ як громада, зберігав свою духову самобутність. Завдання етнографії, за цією концепцією, і полягає в тому, щоб з вивчення народу, його передісторії, його духової творчості, мови, словесності й побуту відтворити основні засади його духової самобутності, пізнати "сільський неписьменний люд з його недрукованою мовою", "вийняти з уст живе слово неписьменного люду". Народність стає об'єктом і метою етнографічних студій. "Нова сила народність; вона нас родичами поміж собою поробила. У братню сім'ю з'єдночила і нашу українську суть на віки-вічні утвердила" (П. Куліш). Це час панування в нашій етнографії т. зв. Міфологічної школи.

Позитивістичне "реалістичне" народництво приходить з другої половини XIX ст. на зміну романтичному народництву. В його основі лежить: позитивізм, реалізм і еволюціонізм. Позитивістична, антиромантична етнографія другої половини XIX ст. виступає проти того, щоб ототожнювати етнографію і літературу, проти імітаційного наслідування народних творів, перенесення в літературу фольклорних жанрів, пісні й казки. Реалістична повість витискає в літературі імітаційно-фольклорні жанри, запроваджені романтизмом. Принцип чіткого розмежування народного і ненародного лягає в основу методики етнографічного запису. Твори, не записані з уст народу, оголошуються фальсифікатами і послідовно вилучаються з змісту етнографічних збірок. Етнографи-романтики відносили весь етнографічний набуток народу до праісторії, до т. зв. епічного або міфологічного періоду, коли, мовляв, народ, історія, поезія й релігія-міт становили собою єдність. Позитивістична етнографія заперечує це: народ і його етнографічні особливості визнаються за продукт творчості не міфологічного періоду, не міфологічної передісторії, а історії, доби середньовіччя. Фольклор за цією схемою постає не з міфу, а з історії, як відображення історичних фактів, історичної реальної дійсності. Представники т.зв. "історичної школи" (В. Антонович, М. Драгоманов) роблять спробу довести історичну реальність, реально-історичний зміст епічних творів, колядок, билин, дум, балад. Романтики шукали в етнографічно-фольклорних творах міфологічного змісту, прямих відгуків конкретно-історичних подій. Зіставлення билинних і літописних текстів стає провідною методою етнографічних студій цього часу.

Народницький романтизм розглядає середньовічну церковно-релігійну літературу як чужу літературу, літературу чужою мертвою мовою: "поезія не появила ні єдиного животворного слова: зросла там одна бездушна, безсердечна риторика про вжиток деспотам, що туманили простий люд всіма способами і не пускали його до самовзнання" — твердив П. Куліш (Твори, VI.428). Друга половина XIX ст. висуває концепцію походження усної народної словесності саме з цієї церковно-релігійної літератури. Дослідники (О. Веселовський, В. Міллер, В. Мансікка) роз-

В. П. Петров (Домонтович). Фото, 1956.

гортають якнайширші студії, щоб довести, що вся усна народна словесність, уся система етнографічно-фольклорної образності становить собою не що інше, як перероблення середньовічних літературних творів. Примат належить не усній словесності, як твердили романтики, а письменству. Не письмова словесність походить з усної, а усна з письмової.

Це твердження відповідало зміні поглядів на народ, на те, хто власне є творець: непросвічені маси, селянство, збірна нерозчленована спільнота, народні співці, чи вищі й просвічені верстви, індивідуальні співці, "технічна інтелігенція"? Тезі романтиків про творчий характер народу етнографія другої половини XIX ст. протиставила тезу про нетворчий характер народу, про етнографічну несамобутність народу, про ненародність народної творчості. Народ — не селянство, — твердять представники "соціально-реального" напряму в етнографії. "Пора закинути звичку звати народом тільки селян-хліборобів, а признати народом усіх, хто робить корисну громаді працю" (Драгоманов). Замість говорити про народ і народність, про селянство, проголошувати етнографізм, позаісторизм, міфологізм і самобутність, позитивістичне народництво говорить про ненародні, іншонародні й неселянські, іншостанові коріння етнографії й фольклору. Творцями пісень, як і дум, визнаються тепер не народні співці і не народ, не цілість, не селянство, а представники освічених верств, окремі індивіди — автори, мандрівні дяки-пиворізи, спудеї-школярі, "інтелігенція" (П. Житецький). В піснях шукають відображення історичних подій.

Міграціонізм, порівняльництво (компаративізм) і історизм опановують методологічні позиції. Епос трактується як продукт запозичення: билини Володимирового циклу розглядаються як запозичені твори східного похо-

дження (В. Стасов). М. Драгоманов широко розгортає порівняльні студії українського фольклору, зокрема легенд і казок. "Всі вони вандрівні й міжнародні", твердить В. Гнатюк про казки, хоч старанно підкреслює самобутні витвори, виходячи тим поза рамки порівняльної школи. Те саме і щодо пісень. За Кулішем, "пісні треба вважати найдавнішою скарбівнею живого народного слова", за Гнатюком "переважна частина їх ненародного походження". За В. Перетцом, українські народні пісні — плід засвоєння й перероблення поетичної творчості часів ренесансу, реформації й бароко.

В етнографії початку XX ст. ще більше загострюються ці тези про інтернаціональний і запозичений, ненародний і несамобутній характер усього етнографічного набутку. Проголошується теза: "народ не творить, а репродукує". Висувається ідея "проводу", "провідної верстви" як творчого чинника, що веде нетворчі маси, зокрема селянство. Ганс Навманн проголошує тезу про "спускання культурних вартостей". "Фінська школа" (Анті Арне, В. Андерсен), також Лібрехт, Больте, Ю. Полівка удосконалюють порівняльний метод. Концепція фольклору все ширше й ширше підпорядковується універсалістичній концепції "примітивної культури" в тій або в тій її інтерпретації ("магізм", "тотемізм", "прамонотеїзм" і т.д.).

Окрему позицію в методології української етнографії займає група дослідників, згуртованих в Етнологічній комісії НТШ, що вийшла з порівняльної школи, але старалася в усіх продуктах народної творчості дошукуватися своїх власних первнів. Зокрема, І. Франко, тримаючись взагалі порівняльної методи, старанно вирізнював національні питомі елементи, стежив за їх розвитком і своїми та чужими нашаруваннями, притягаючи до цього і формальний бік творчості, що раніше був занедбаний. За словами І. Франка, завдання етнографії "відрізняти національне від інтернаціонального", "показати, як вона (національна література) засвоює собі... чужі форми і що вносить свого в загальну скарбницю літературних тем і форм". Висліди праці цієї групи, до якої належать, м. ін., також В. Гнатюк і Ф. Колесса, зібрані в десятках томів "Етнографічного збірника" і "Матеріалів до української етнології", а, зокрема, в таких працях, як корпус приповідок І. Франка і його ж "Студії над українськими народними піснями", — дали змогу М. Грушевському побудувати в "Історії української літератури" (тт. І і IV) нову концепцію теорії української народної літератури і обрядності, яку треба вважати оригінальним завершенням дослідів. М. Грушевський робить при цьому спробу прикласти до українського етнографічного матеріалу засаду соціологічної школи Дюркгема й досліджує пережитки примітивної культури на Україні, соціальну праісторію і народну творчість у соціологічному освітленні.

В 20-х рр. XX ст. супроти еволюціоністичного історизму XIX ст. поширюється в етнографії й фольклористиці антигенетизм, антиеволюціонізм і антиісторизм; фольклор вивчається не як продукт еволюційного розвитку, а як "феноменологічне явище", досліджується морфологічна структура фольклорних творів і етнологічних явищ. Вивчається не міграція казок, а їх внутрішня сюжетологічна будова (Р. М. Волков, В. Пропп). О. Нікіфоров застосовує цю методологічну засаду до вивчення народного календаря. В етнографічних студіях міграціонізм поступається місцем принципові автохтонності. На наступному етапі в 30—40-х рр. робляться перші спроби заступити цей антиеволюціоністичний антиісторизм. І формалістичний антигенетизм 10—20-х рр. антиеволюціоністичним історизмом, застосувавши до студій фольклорних і етнографічних явищ принцип історичної епохи з чітким розмежуванням окремих історичних ступенів і стадій. Жодне фольклорне й етнографічне явище не вивчається ізольовано, а в своєму зв'язку з епохою, з її структурою і з її світоглядом. До фольклорних студій послідовно застосовується теза О. Потебні, згідно з якою "за зв'язком образів треба добачити зв'язок уявлень".

Віктор Домонтович

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НЕОКЛАСИЦИЗМУ

Червоний будинок охопив великий простір. Геометризував видноколо. Довжелезний мурований паркан того ж темно-червоного кольору продовжував в обидва боки пряму лінію будинкових стін. Я завжди тримався думки, що університет треба уявляти собі таким, яким він вперше піднісся в творчій уяві архітекта: оголений простір, безмежне над ним небо і будівля!.. Уявою Беретті керувала мрія про велич, позбавлену пишності, але сповнену суворої нерухомості. Крижана застиглість неруху, — такий був початковий задум.

Сторіччя тому Університет ще знаходився за містом. Він не належав місту. Він становив собою самодостатній, замкнений в собі світ, який не перебував у жодному зв'язку ні з чим. Виник він з наказу Миколи I, самодержавного монарха, абсолютного в своїй необмеженій волі. Так будовано палаци й казарми в Росії. Так збудований університет у Києві. Піраміди належали пустелі; палаци, казарми і університет — так само. Порожнеча грандіозного простору покликана була підкреслювати їх ізольовану виключність.

Круглі колони порталу вісьмома вертикалями перетинали площину будинкового фронтона. Загратовані ворота дворів університету були завжди наглухо замкнені.

Людина або перетинала брукований сегмент майдану, або рухалася гранітними плитами пішоходів уздовж парканового мура. Мандрівка, сповнена, можливо, пошани, можливо, безнадії, тривала вічність.

Наближаючись до цього червоного колоса, до цієї будівлі в уцегляненому одязі крові, людина почувала, що вона втрачає себе. Вона почувала себе наперед приреченою. Чотирикутні постаменти колон у порівнянні з нею були незмірно великі. Дубові масивні двері були прямі й високі, людина ставала малою на їх порозі. Щоб їх відкрити, треба було простягнути руку вгору над головою, — це був майже гієратичний жест, як перед входом у храм. Дотик до чавуну лишав на долоні відчуття холоду, і це почуття холоду, сполучене з м'язовою напругою, підкреслювало неміч людини.

У вестибюлі в студента відбирали його посвідку. Ніхто з непосвячених не смів стати причетним до містерій науки. Імперія оберігала спокій державного неруху.

Щілини коридорів були безмежні. Вони тяглися в несказанну безвість і не мали кінця. Людина проходила повз анфіладу величезних вікон. Коридори звужувалися, щоб знов бути високими. Ця ілюзорність суперечності, повтореної в своїй незмірності, вражала. Вона породжувала примари, що здавалися примхливими привидами божевільних. Ще й досі я страждаю від снів, які примушують мене блукати по цих кам'яних щілинах, проходити безкраї пустелі коридорів. Двері аудиторій, що виходили в ці коридори і були завжди зачинені, зберігали мовчання схованої за ними тайни.

Імперія рескриптом імператора включала в свій регламент гуманізм і освіту як принципи, але як принципи, покликані створити не свободу індивіда, не його визволення, а дисципліну розуму. Університет був архівом державно-визнаних істин, гатунком казарми, зведеної на ступінь храму. В армії дисциплінували рух людини, в університеті — її розум: університет мав адміністративне призначення; він був функцією режиму.

Золоті гудзики на мундирі студента були сталого розміру і устійненої форми, на "форменній" тужурці студента, як поступка часові й моді, вони могли бути пласкі або опуклі, але в обох випадках вони несли на собі імперський герб, символ імперської могутності й величі, двоголового орла.

Місто, наблизившись, порушило цю симетрію ізольованості, цей ритм співвідношення простору й будинку, що з нього виходив будівничий. Воно оточило Університет метушнею домів, дрібних і випадкових, настирливих, як старці.

Але й тоді, коли місто наблизилось до Університету, коли місто поглинуло його тишу, знищило велич його палацової відокремленості, навіть і тоді Університет продовжував панувати над усім простором.

Я стою коло вузького подовгастого вікна філософського семінару, який знаходиться вгорі під дахом, я дивлюся крізь нього, і я впевняюся, що над усім грандіозним видноколом, яке простерлося переді мною на захід і на південь, над блакиттю далечини панує цей гігант. Ніщо не заступає відстані. Все довкола підлягло цьому будинкові, що титул імперського сполучив у своїй назві з згадкою про св. Володимира.

З Батиєвої гори, з круч Арсеналу, з віддалі військового шпиталю, звідусіль ви бачили, що місто, навіть і огорнувши Університет по схилах гори кільцем домів, не змогло принизити його могутності.

Кам'яна фортеця зберегла свою всевладність. Будівля переборювала спротив простору. В синявій димці обрію полуменіла запалена сонцем червоно-чорна кров Університетських стін. Палав вогонь похмурого світла...

Письменники-модерністи з генерації 90—900-х років, що, розриваючи з традиціями народництва в письменстві, модернізували українську літературу, були автодидакти. Ніхто з них не мав закінченої освіти, середньої або вищої.

Михайло Коцюбинський вчився в Шаргородській бурсі. З бурси він перейшов до семінарії, з якої його виключили. У своїх автобіографічних згадках він взагалі волів делікатно обминати питання про свою освіту.

Чупринка, властиво, жодної. Вигнаний з усіх київських гімназій, і, нарешті, знайшовши для себе притулок у гімназії "Общества родителей" на Тимофіївській вулиці, він у кожнім разі далі сьомого класу не пішов.

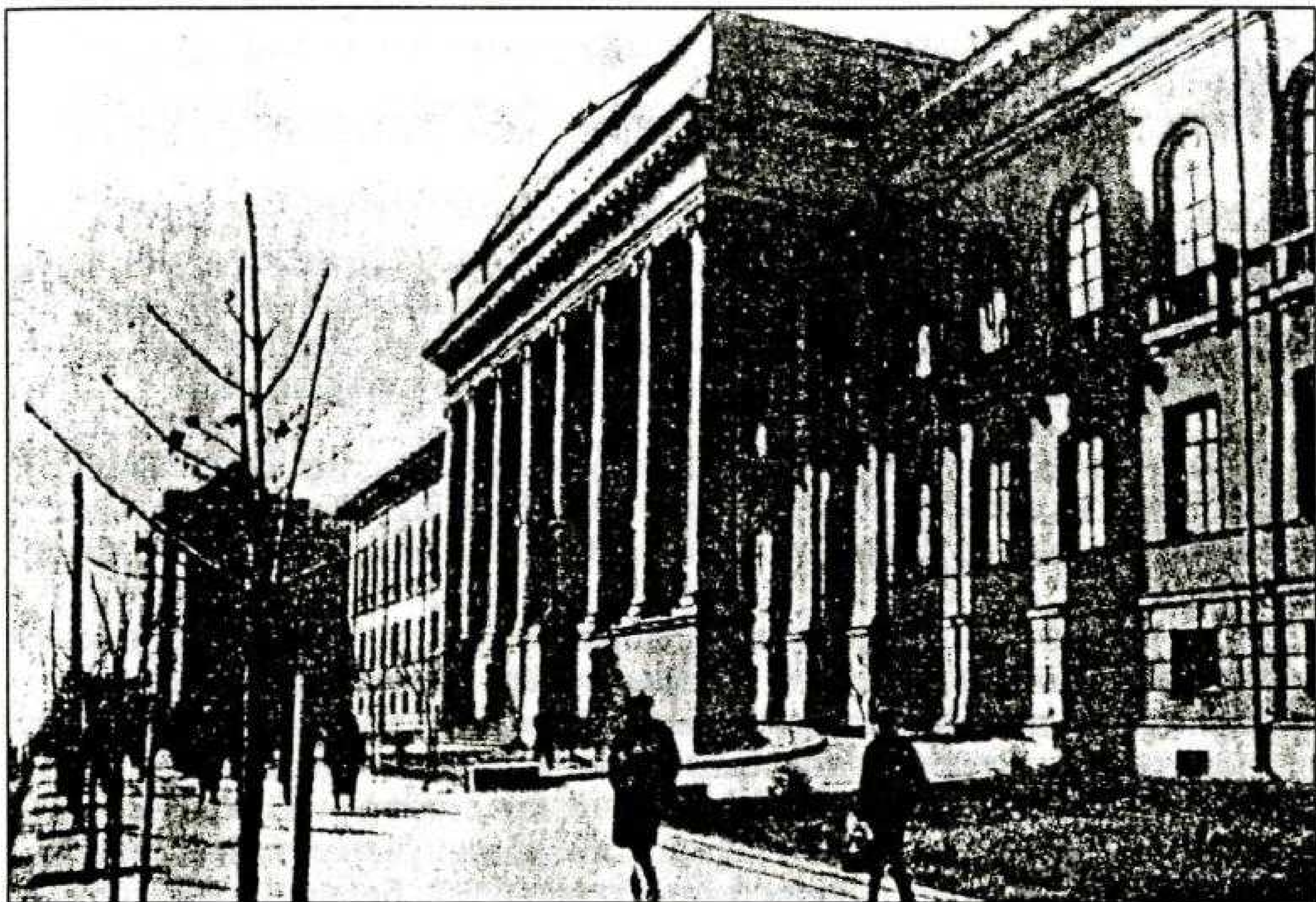
На думку Євгена Маланюка, пишний півтораметровий бант химерної краватки, розлогий комір блузи, довге волосся, панама або солом'яний бриль, вибійчані штани — вся ця специфічна зовнішність поета покликані були в Миколі Вороному підкреслювати те, що бракувало йому як поетові.

Я не хочу цими згадками щось закинути на адресу поета, що виявляв до мене ознаки щирої і благоприхильної приязні, але я мушу згодитися, що Микола Вороний навіть і в ті роки, коли я його знав — в другій половині 20-х — надавав великого значення своїй живописній зовнішності. Знов-таки: не стільки зовнішності, як живописності. Він хотів мати вигляд поета-артиста! [...]

За цієї доби — кінець 90-х, початок 900-х років — поезія і наука, література і літературознавство, творчість і наполеглива копітка праця в архівах та бібліотеках існували окремо. Свобода натхнення була приналежністю поетів, дисципліна розумової праці — приналежністю вчених, професорів Університету. Це були два способи ставитись до письменства, чітко відокремлені один від одного. Поети творили, учені досліджували їх творчість. Професорові так само не годилося бути поетом і вченому писати романи, як єпископові грати у футбол.

XIX в. і навіть початок XX зняв це суворе розмежування фахів, функцій, рангів, освіти, класів. Робітник протистояв власникові фабрики. Колезький асесор — статському радникові. Людина з дипломом Університету — людині з нижчою освітою. Офіцер — цивілістові. Існувала глибока різниця між тим, хто мав орден Станіслава чи Анни, і тим, хто був нагороджений Володимиром третього ступеня на шию.

Згідно з доктриною Монтеск'є, влада законодавча була відокремлена від влади виконавчої. Людина, що грає на гармоніку, і директор інституту

Київський університет. У 20-х роках він залишався осередком до певної міри незалежної інтелігенції, яка не поспішала повністю приєднатися до лав тодішнього офіціозу. Саме тут тоді працювала більшість вчених, в середовищі яких була виплекана ідея про заснування Етнографічної комісії ВУАН і її журналу "Етнографічний вісник". Фото 20-х років.

історії академії наук. Генерал і фурман, що розвозить молоко з молочарень по місту. Єфрейтор і імператор. Доковий робітник і міністр закордонних справ. Поети не писали дисертацій, вони не домагалися звання професора, не здобувши наукових ступенів магістра або доктора.

Поезія й наука були два відрубні світи. Учені обмежувалися тим, що розшукували по архівах і приватних збірках незнані документи, публікували неопубліковані листи, сперечалися щодо дати народження письменника, розшифровували ініціали присвятних написів у поезіях.

Павло Филипович був надзвичайно гордий, коли йому пощастило з'ясувати ініціали присвяти в одній з поезій Боратинського.

Іван Іванович Огієнко для своєї вступної лекції в університеті вибрав тему: "Чи правильно поставлений наголос у "Полтаві" А. Пушкіна: "Молчит музыка боевая?". Він навів сотні прикладів з незліченної кількости авторів. Це був плід ретельних студій. Потік імен, феєрверк найнесподіваніших цитацій. Аудиторія була приголомшена грандіозністю скрупульозної праці, що її провів автор.

Коли Іван Іванович Огієнко скінчив свою сорокахвилинну лекцію, ствердивши, що поставити наголос у слові музика на другому складі, а не на першому — то не огріх з боку поета, не помилка, а, навпаки, стала традиція літературної мови, неодмінна приналежність мови барокового письменства, студенти в захопленні влаштували промовцеві гучну овацію. Ще й досі в моїх вухах бринить відгук оплесків, що заповнили своїм гуркотом вузький простір шостої аудиторії, вікно якої виходило на луговину Ботанічного саду, і я бачу за кафедрою худорляву постать промовця, з подовгастою борідкою, в уніформному сурдуті гімназіального вчителя. З несамовитим ентузіазмом ми, студенти, аплодували тоді новому доцентові університету на ознаку щирого свого подиву й визнання.

Поза сумнівом, з усіх доцентських лекцій, виголошених у ті часи в Університеті, це була найблискучіша. Вона стала для мене наочним доказом того, як ретельний учений дотиком чарівної палички з дрібної теми

здатний створити казковий палац, шліфуючи, обернути камінець у блискучий діамант бездоганної ерудиції.

Дослідник сходив з кафедри, як переможець. Декан тиснув йому руку. Студенти продовжували аплодувати.

Учені вірили в догмат партикуляризованої науки. Партикуляризували науки. Дрібнили дослід. Вони вірили в істину того, що лише партикуляризована наука, відокремлена від усіх інших і стверджена в своїй ілюзорній ізольованості, може бути визнана за науку. З фікції творили норму. Уявне і відносне зводили на ступінь реальности. З нічого робили щось.

Поети-модерністи 90—900-х років були автодидакти. Чи знав хтось із них якусь чужу мову? Я не говорю про Лесю Українку або Івана Франка. Я маю на увазі інших: Чупринку, Олеся, Вороного, Коцюбинського, Васильченка.

Уже наприкінці першого десятиріччя XX століття починає накреслюватися злам. Поет стає ученим. Починалась ера вченої поезії. Поезія перетворилася в науку. Поет ставав ученим. В поеті важко було б відокремити вченого і поета. Поети обертали свою поезію в об'єкт духовних поетичних студій. Складали словники рим, досліджували структуру ямба, оперували конструкціями хорея, вивчали перебої, ямби, пірихії, рахували зміни. Дослідники з студій віршу робили свій науковий фах. Борис Якубський працював над наукою про вірш. Федір Самоненко розгортав студії поетів XVIII століття. Мій друг Віктор Петров* у семінарі проф. Сергія Маслова виголосив доповідь про "Форму віршу в українському письменстві кінця XVI — початку XVII століття". Перехоплюючи концепцію краківського проф. Лося про тонічний характер силабіки, він аналізував вірші Герасима Смотрицького, що був двірським поетом у князя Василя Острозького.

Поезія і наука зближались. Література ототожнювалася з літературознавством. Поезія ставала здобутком літературознавців. Витворювався новий тип поета-дослідника, поета-архівіста, музейного робітника, аналітика, складача словників, колекціонера документів.

Проф. Володимир Перетц був перший, який з кафедри Київського університету проголосив на своїх лекціях методології літератури: не *що*, а *як*. *Не зміст, а форма*. Не *поет-громадянин, а поет-знавець* свого ремесла.

З поетичної доктрини усувається принцип *натхнення*. Поети втрачають довіру до нього. Ніхто з поетів нової генерації не пише з натхненням. Вони починають шукати для себе інших джерел. Знаходять їх скрізь, за єдиним винятком натхнення. Насамперед у зразках поезії, що ми її називаємо поезією класиків.

Поети нового покоління, що приходять на зміну генерації Чупринки—Вороного—Олеся, не знають поетів без освіти. Серед них ще були поповичі, але вже не було бурсаків. Не було серед них також і ветеринарів. Ніхто з них не був вигнаний з гімназії. Університетський диплом був для кожного з них порогом, через який вони переступали на своїх шляхах до садів поезії.

Жоден не носив довгого волосся поета. Пишні барви краваток вабили їх виключно на оправах книжок. Вони не надавали значення зовнішній живописності, щоб відрізнятись від оточення. Ні в кому з них не було нічого акторського або театрального. Вони не робили нічого, щоб справляти враження поетів. Ніхто на вулиці, глянувши, не сказав би: "Це поет!"

Літературна праця і наукове ступенювання сполучались. Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Володимир Отроковський, Михайло Калинович, Іван Галюк були залишені при Університеті як професорські стипендіати для підготовки до професури.

* *В. Домонтович* — псевдонім. *Петров* — справжнє прізвище автора.

Перед студентом філософічного факультету було лише дві можливості: одна — напруживши всі свої духовні здібності, ціною найбільших зусиль забезпечити за собою вихід у професуру, і друга — пасивне самоусунення в глуху безвість провінційного вчителювання.

Шлях до професури був чітко накреслений. Він починався з писання медальної праці на тему, запропоновану від факультету. Добиваючися стати професорським стипендіатом, треба було одержати золоту медаль, саме золоту і в жоднім разі не срібну, бо срібна не гарантувала нічого. Борис Якубський, одержавши срібну медаль, не був залишений при Університеті.

Залишений при Університеті складав магістрантські іспити. Після двох вступних лекцій він здобував звання приватдоцента.

Все це потребувало колосального напруження розумових і фізичних сил, тотальної мобілізації всіх духовних ресурсів. Не всі витримували. Часто надмірність зусиль губила людину. Нищила її.

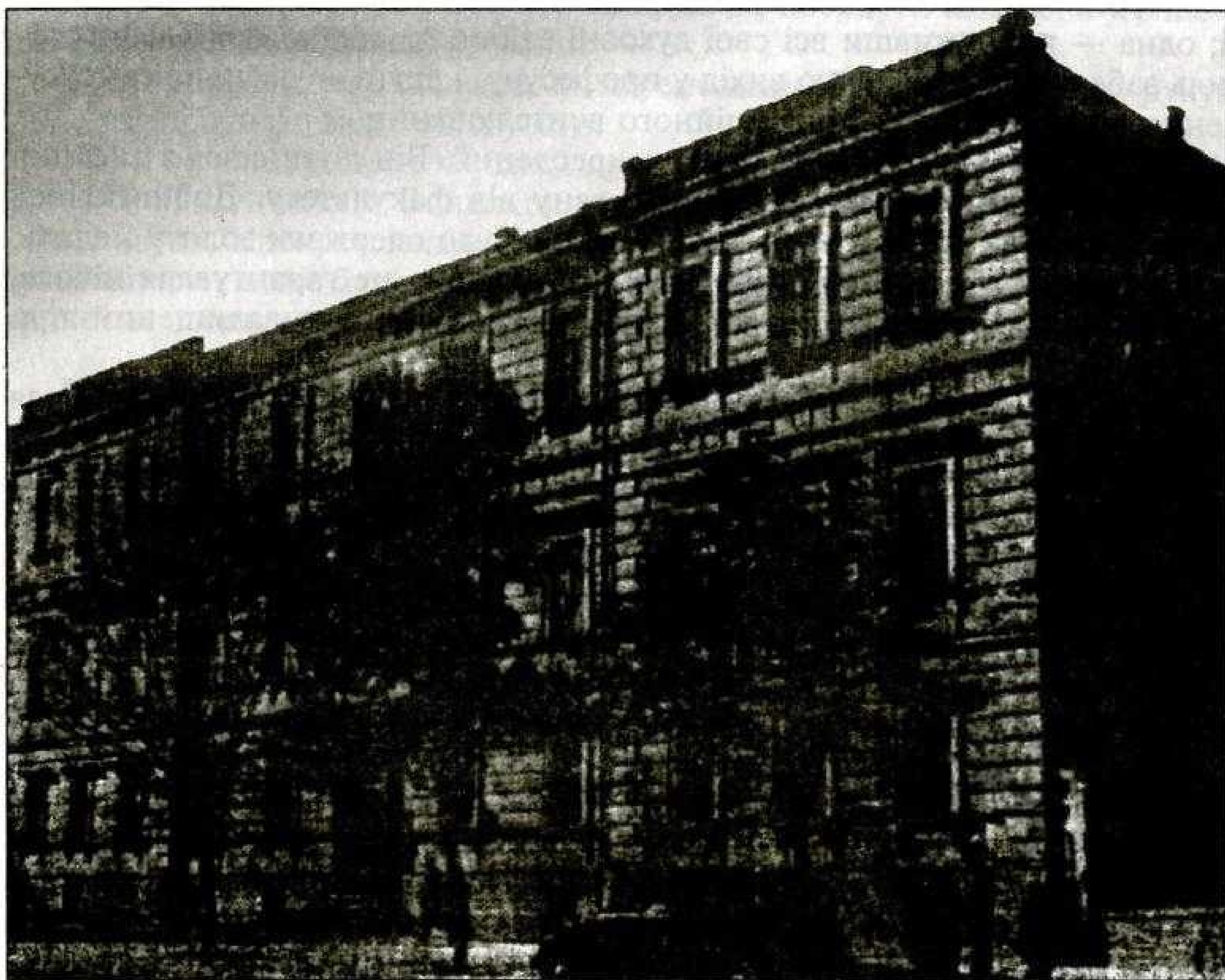
Володимир Отроковський був здібний і цікавий, надійний поет. Він писав в імпресіоністичній манері, і в його поезіях фігурували "блакитні лисиці". Примхуватий і небанальний образ блакитних лисиць у поезіях, які він зачитав у нашому колі, зробив його маркантним. Праця, яку він приготував у свої студентські роки в семінарі проф. В. Перетца, текстологічна розвідка, аналіз тексту і з'ясування редакцій однієї з літературних пам'яток XVI—XVII ст., принесла йому золоту медаль. Вона досягла нечуваного ще доти обсягу трьох тисяч сторінок. У своїй рецензії на роботу Володимира Отроковського, надрукованій в "Университетских известиях", Володимир Перетц проголосив її зразковою; він ставив її за приклад "іншим авторам магістерських дисертацій". Молодий дослідник міг пишатися з такої оцінки, з цього безумовного визнання, але кілька років несамовитої праці розхитали його здоров'я. Надмірність тягара, що лягла на його плечі, розчавила його. Праця підірвала організм, знесилила, розпалила сховані всередині недуги, викликала їх на поверхню. За свій твір, золоту медаль, за право бути залишеним при Університеті він заплатив ціною життя.

Я пам'ятаю сонячний день навесні 1919 року. Після голодної катастрофічної зими прийшли перші ясні й теплі соняшні весняні дні. Заллята сонцем, простягалася пряма перспектива Львівської вулиці. Я побачив Отроковського ще здалека. З малою донькою він стояв на розі Діонісіївського завулка. Високий і худорлявий, він спирався на стіну будинка, дівчинка гуляла коло його ніг, бавлячись на тротуарі. Сонце лило світло на білий повапнений дім, вулицю, людину. Я спинився, ми привітались і я спитав: "Гуляєте? Грієтесь?...". "Та ось, — відповів він, — вивів доньку на сонце!". І ми стояли один проти одного, я і він, витягнений, в темносірому убранні, з руками, закладеними за спину, прихилившися плечима до стіни, і я думав про те, що власне не так донька, як він сам для себе потребував якнайбільше відпочинку і сонця. І донька була приводом, а це його тягло життєдайне сяйво сонця. Він мав вигляд зовсім знесиленої, цілком виснаженої людини. Відбиток остаточної утоми лежав на його жовтавому обличчі. Чітко викреслені кістки на скронях визначали геометричну структуру черепа. Він справляв враження вже приреченого. За якийсь місяць-два молодий учений і поет помер від крововиливу в мозок.

Його ховали в такий же сонячний день, в який я його бачив в останній раз. В широкому просторі, в ясних зеленкуватих присмерках, посередині церкви стояла труна, обкладена квітами. Світло мармурових плит було спокійне й лагідне. Дружина, схилившись на коліна, нерухомо застигла коло труни. Кадильний дим здіймався вгору.

Сині лисиці стриміли в далечінь.

Мова не йде про неміч людини, що знесиліла; мова не йде про індивідуальний виняток. Мова йде про міру вимог, про ситуацію, що склада-

Будинок колишнього пансіону Левашової (нині Володимирська, 54). Тут працювала редакція журналу "Етнографічний вісник" від початку його заснування до кінця 20-х років. Нині — це будинок Президії Національної академії наук України.

лася в ті роки для молоді, про фаховий, технічний рівень конкуренції. У проф. Андрія М. Лободи було при кафедрі літератури 17 залишених професорських стипендіатів.

Ті, що витримували на першому етапі, написавши медальну роботу і добившись бути залишеними при Університеті, в більшості випадків не витримували після другого. Склавши магістрантські іспити і досягнувши доцентури, вони здавали. Вони були вже вичерпані. Вони дали все, що могли дати, і тепер були ніщо. Дисертація лишалась ненаписаною. Спустошені, вони німіли. Чи мушу я згадувати прізвища, називати ймення?

Щодо Миколи Зерова, то він не був залишений при Університеті. З тих або інших мотивів він ухилився від тих каторжних випробувань, на які засуджували себе найздібніші з студентської молоді.

Всі інші з нашого кола: П. Филипович, М. Драй-Хмара, Ю. Клен — студіювали на відділі слов'яно-руської філології. М. Зеров вибрав для себе, відповідно до своїх смаків і уподобань, відділ класичної філології. Але, не зважаючи на те, що він з фаху був класик, свою дипломну роботу при закінченні Університету він написав не на тему з класичної філології, як від нього можна було б чекати, не про когось із римських поетів, Вергілія, Горація або Катулла, а з зовсім іншої ділянки, що з античністю нічого спільного не мала. Його дипломна робота була студією про Величка, Самовидця, козацьких літописців XVIII ст. Цей вибір теми, перехід від класичної філології до української історіографії XVIII ст., від Вергілія до Величка і від Катулла до Самовидця був непослідовний з огляду на розмежування факультетських відділів, але він вказував на якусь іншу, свою власну, внутрішню послідовність: на прагнення сполучити класичний філоло-

гізм з українським традиціоналізмом, студії античности з'єднати з замилуванням в українському бароко.

Що являв собою Зеров у ці студентські роки, коли він приятелював з Петром Горецьким, Віктором Романовським, Осипом Гермайзе, підтримував зносини з українськими видавництвами, з Сергієм Титаренком, писав альбомні вірші, був ніжно закоханий в одну з Лобод?...

Мабуть, це було в першій половині 1925 року. Я був у Володимира Миколайовича Перетца в його просторій академічній квартирі в старовинному будинку на Мойці. Широкі східці вели мене десь вгору. Подовгастий багатовіконний передпокій був ясніший за великі кімнати мешкання з низькими стелями. Кабінет академіка був подібний до зали; він був завантажений збіркою давніх рідкісних рукописів і унікальних стародруків у шкіряних оправах XVI—XVIII ст. Громіздкі фоліанти книг. Петроградське сталево-сіре присмеркове світло.

На півночі Перетц утратив той свій яскравий, смугляво-червоний колір обличчя, який він мав давніше в Києві. Дещо розплився. Втративши темпераментну пружність, він набув імпозантної поважности академіка. Він сидів у кріслі біля письмового стола, як люб'язний господар, з чорною круглою шапочкою на голові, і розпитував мене про київські новини, про академію, про життя, людей, зміни. "Ну, хто у вас там блищить, у Києві?" — спитав Перетц. Я назвав Зерова: цей блищить, незрівнянний промовець, блискучий полеміст, ефектний оратор. "Пам'ятаю, — зауважив на відповідь Перетц, — Зеров був блідий студент!..."

Я не знав Зерова в студентські роки і мені важко сказати щось з приводу висловленої оцінки. Перетц був людина категоріальних тверджень і безапеляційних присудів. Я не припускаю, щоб Микола Костьович міг колись не бути собою, бути безбарвним, не бути яскравим, бути невиразним, але я не думаю, що помилявся і Перетц.

У студентські роки Зеров не зробив спроби врости в академічний грунт, стати вченим. Та й згодом, бувши уже професором КІНО (Київського Інституту народньої освіти), у своїх літературознавчих студіях, як історик літератури, він не виявляв ні інтересу, ні нахилу до праці в архівах, до розшуків неопублікованих документів, їх публікації, до вузьких і детальних причинкових дослідів. Жодна його розвідка не несе на собі тягара апаратних додатків. Він писав статтю задля самої статті, а не задля приміток до неї. Так само він не брався працювати над спеціально дисертаційною темою і не готувався захищати роботи на ступінь доктора.

Товариство він любив більше, ніж самоту кабінету. Він був ретельний і вправний, досконало точний працівник, але далеко вище він цінив можливість живої розмови. Він цінив естетичну досконалість довершеного, саме те, що ніколи не було властиве ні Перетцові, ані "перціянцям".

Микола Зеров закінчив Університет без медальної праці і при Університеті залишений не був. Зрікшись однієї каторги, він вибрав для себе іншу. Позбавлений можливости осісти в Києві, він опинився в Златополі на посаді вчителя латинської мови, в хлоп'ячій гімназії.

Не слід творити жодних ілюзій щодо тих часів перед революцією. Не слід мріяти про золотий вік у минулому, на зміну якому приходить залізний. Передреволюційну дійсність слід сприймати такою, якою вона була насправді. Панувала тиша, але вона не була ідилією. Не існувало декретованого примусу, людина не була підпорядкована числу і планові; вона навіть могла плекати в собі ілюзію, що вона вільна в виборі своїх шляхів і в визначенні власної своєї долі; насправді ж її стиснено якнайщільніше, загнано у вузьку щілину, в цілковиту безперспективність, притиснено до стіни, і вона, знесилена, не здатна була чинити опір. Чехов, Леонід Андрєєв, Купрін відобразили людину цього часу.

Зеров опинився в Златополі, бо він уже не належав собі. У нього не було іншого вибору. Глухе степове містечко. Власне, велике село на межі Київщини і Херсонщини, забуте людьми і Богом, відрізане від усього світу. Навіть залізниця обминала це містечко.

Небо, чорноземлі, степ! Розораний простір, що здається безмежним, де нема нічого, окрім безодні неба та вузької смуги далекого обрію. Чорноземна пустеля, позначена в своїй порожнечі на обрії горбами скитських курганів.

Мені здається, що пам'ять мене не зраджує, і я чітко зберігаю в своїй згадці враження від Златополя, яким я його бачив колись. Ця довга подорож на переповненій балагулі по степу від станції до містечка, сонце, яке згасає на обрії, так званий готель, подібний до постояльного двору. На величезному просторі базарного майдану — білий паркан довкола дерев'яної церкви і кілька похилих акацій, що ростуть на цвинтарі. Утоптаний чорний пляц з купами кінського гною, з сміттям і соломою, що їх змітає і жене степовий вітер, з рядами столиків, вбитих у землю, з срібно-сивим, курявою вкритим бур'яном, що кущами росте під парканом церковного цвинтаря. Істеричні кози, ідіотично нахабний містечковий цап.

На одному кінці містечка скупчилися муровані з жовтої цегли урядові будинки, в тому числі двоповерховий будинок гімназії, а на другому кінці, осторонь від містечка, в долині розташувався маєток, садиба з садом і довгою тополевою алеєю, великий будинок власника хлібних млинів і цукроварень, експортера збіжжя мільйонера Бродського. Два полюси, два відокремлені світи, що протистояли один одному, між якими простяглися дрібні дерев'яні халупки, чорні, занедбані і зневажені житла місцевої людности, без садків і без зела, що в їх стисненій гущавині загубилася старовинна барокова синагога, славетна своєю мистецькою дереворізьбою та архітектурою.

Опинитися в Златополі — це значило опинитися поза життям, за бортом життя, в цілковитій владі степового безкрайого простору, зазнати поразки, добровільно викреслити себе з списка живих, без жодної сподіванки на порятунок.

Скитський степ. Шосе, яке зв'язало містечко з станцією й простяглося через містечко вздовж урядових будинків. Небруковані вулиці. Масна грязюка. Осіння сльота. Зимові чорні порожні вечори. Невеличка кімнатка з ліжком, столом і фікусом у діжці біля вікна в якійсь випадковій родині. Вдень лекції в гімназії і ввечорі учнівські зошити з латинськими екстемпораліями, що їх треба правити.

Приятелювання з гімназіальною викладачкою французької мови, попівною з Волині. Подорож влітку під час вакацій на Волинь у гості до її батьків. Пам'яткою цієї подорожі лишився сонет, що згодом увійшов до складу "Камени": "Землі волинської родюче лоно", "Скорпіон" — поезія з цілковито затушкованим любовним звучанням.

Миколі Костьовичеві нелегко далися ці кілька років перебування в Златополі. Тут він утратив свої зуби і примушений був лікувати нерви в київських водолікарнях.

Якось, уже згодом, після революції, в Баришівці, зайшовши до мене в сірий дощовий осінній день, Микола Костьович запитав мене: "Чи Ви стоїте біля вікна і дивитесь годинами крізь нього?". Я не збагнув відразу сенсу запитання. Я? Біля вікна? Навіщо? Що можна побачити крізь вікно? Невизначене, завжди тотожне собі ніщо злиденної вулиці, мокре гілля дерев, дощові калюжі між камінням шосе, почорнілий від дощу дерев'яний паркан на протилежному боці вулиці? Ні, я не мав ніколи подібної звички. "А ось Освальд Федорович робив так!.."

Мабуть, з боку Зерова це було тільки перенесене на іншого самовизнання! Годинами стояти перед нерадісною одноманітністю містечкового ландшафту... Очевидячки, вже перебування в Златополі навчило його цього.

Що чекало Зерова, викладача латини в гімназії глухого містечка, відкритого для всіх вітрів світу, якщо б не трапилася революція? Все можна було передбачити наперед до самого кінця: за вислугою п'ятиліток чергові надвишки до платні, орден Анни і Станіслава, чин статського совєтніка і, як найбільше життєве та службове досягнення, як завершення педагогічної та адміністративної кар'єри — посада інспектора гімназії де-небудь у Прилуці, Черкасах або Білій Церкві, в міжчасі співробітництво під псевдонімом у "Раді", вірші і критичні статті, надруковані іноді в "Літературно-науковому віснику", нарешті, за вислугою літ, відставка з мундиром і пенсією, — ще раз повторений життєвий шлях Щоголева або Івана Нечуя-Левицького. Шлях компромісу, примирення, покірливого узгіднення з дійсністю. Зігнутися під вагою тягара і спробувати його нести.

Щоправда, була ще одна можливість — особистого бунту, розриву з оточенням, подорожі до Таїті. Залишити містечко, зректися державної служби, відмовитися від певности, засудити себе на непевність, зневіритись і поневірятись, секретарюючи в якому-небудь літературному журналі, часописі або видавництві. Дійти до межі. Переступити через межу, опинитися в безмежному, де не існує вже жодних обмежень і жодних норм. Наважитися зробити те, що зробив Гоген, коли він кинув родину, жінку, п'ятеро дітей, посаду урядовця в банку, Париж задля екзотики самотнього острова, загубленого на Тихому океані, хижки, вкритої пальмовим гіллям, тринадцятилітньої жінки-коханки, повіривши Дені Дідро, що найщасливіші люди живуть на Таїті.

І був ще третій шлях, третя можливість, коли людина повстає проти себе, рве з дійсністю, руйнує цілковито дійсність назовні, щоби ствердити єдину і виключну, абсолютну дійсність свого ізольованого "я". Шлях у хворобу, шлях нервового потрясіння, абсолютної свободи суб'єктивного. Я вже згадував: таке було. Була нервова хвороба, лікування у водолікарнях.

Революція принесла визволення. Вона повернула його до Києва, розкрила перед Зеровим усі шляхи, що досі лишалися для нього герметично замкненими. Починаючи з можливости жити і вчителювати в Києві, викладати латину не в Златополі, а в київській гімназії. Все неможливе ставало можливим. Редакторське крісло в "Книгарі", співпраця у видавництві "Друкар", участь у бароковому гуртку Нарбута, приятелювання з Петром Януарійовичем Стебницьким, Павлом Зайцевим, Павлом Филиповичем.

В ці перші роки революції Зеров знаходить себе, він стає таким, яким він був весь час, поки він був живий, жвавий, експансивний, рухливий, як живе срібло, надзвичайно чемний і коректний, людина високого і відкритого розуму і в жоднім разі не ідеолог і тим менше не ідеолог у гурті неокласиків, супроти твердження Святослава Гординського: "Зеров був ідеологом київської групи неокласиків" ("Дві постаті", "Вісті", ч. 39—81). Метр, але не ідеолог. Бо метр і ідеолог — це не те саме.

Однаково закоханий в античність, в українське бароко і французький парнасизм Леконт де Ліля та Ередіа; бібліофіл і бібліограф, скоріше критик, ніж історик літератури, ніколи не "перціянець" і не "лободист". Людина оцінки, гурман і естет, що вище над усе ставив мистецькі, естетичні цінності; провозвісник грецького ідеалу калокогатії: вроди-добра, ототожнених і злитих. Врода як добро, і добро як врода*.

Вперше надруковане в "Календарі-Альманасі"
на ювілейний 1948 рік (1648—1848—1918),
Авсбург-Мюнхен, 1948.

* Статтю подано дещо скорочено. — *Ред.*

Соломія Павличко

КИЇВСЬКІ НЕОКЛАСИКИ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОЕТИЧНОГО СЛОВА

У європейських літературах урбанізм, як відомо, асоціюється з модернізмом. В українській, де перетворення сільської культури в міську ніколи остаточно не завершилося, ставлення до міста стало лакмусом позиції митця, а дискурс міста позначений глибоким і болісним конфліктом.

Адже, зрозуміло, місто не є просто темою, топосом чи типом пейзажу. Місто є символом певного типу свідомості як автора, так і його героя. Ця свідомість достатньо рафінована, вона вихована бібліотекою, а не природою, вона пізнала філософські сумніви, розчарування й біль самотності, алієнацію, внутрішню дисгармонію.

В українській літературі з її закомплексованістю на народі, природній сільській людині, звернення до міста відбувалося особливо повільно й невпевнено. Мовно й соціально місто завжди було ворожим українцю. З революцією в російськомовне місто попрямували Степани Радченки та Володимири Сосюри. Почалося засвоєння міста не міською людиною, яка приносила до міста свої комплекси й страхи.

Парадокси цього засвоєння вперше відбилися на сторінках журналу "Мистецтво". Як правило, місто видається більшості авторів журналу ворожим і чужим. Клим Поліщук, наприклад, у шкіці "Останній день" максимально прямолінійний:

"Здалека дивлюся на них і проклинаю місто. Клену його останній день і з презирством дивлюся на камінний брук, бо вже бачу Прийдешнє.

Воно з села. В сірій свиті. За плечима десятчаний мішок, а в мішку зміст сучасного" [1].

Поряд у тому ж самому числі "Мистецтва" оповідання М. Івченка "Місто вмерло", побудоване на досить незграбних і прозорих алегоріях смерті міста. Місто — це, передовсім, стара (розумій буржуазна) культура, не потрібна новим людям.

Аналогічні мотиви втілилися в збірці Сосюри "Місто" (1924). У ній присутні кілька типово модерністичних мотивів і настроїв, таких як самотність, алієнація. Їх помітив Зеров, який у рецензії на цю збірку писав: "Центром Сосюриної книжки є саме почуття своєї відчуженості в місті" [2]. Однак цілком позасвідомі спалахи модерної образності й світовідчуття гублятьcя в загалом не модерній тотальності дискурсу Сосюри. Самотність його ліричного героя (і самого поета) — це самотність людини, яка не приймає й не розуміє місто. Вона неглибока, як узагалі його почуття неглибокі. Герой-поет спогадами повертається до села, тішиться, що його дружина — селянка. Опозиція між "я" і "вони" (міські люди) є центральною й непереборною...

Маємо справу зі специфічним феноменом — страхом невідомого й ненавистю до нього. Не має значення, чи це місто, від якого відчужений селюк і колишній червоноармієць (безмежно травмований і переляканий петлюрівським епізодом своєї біографії), чи це Європа, "закордон" — ще більша, ворожіша і ще менш знайома й зрозуміла сила.

Отже, незрозумілість і чужість світу міста викликає цілий ряд реакцій. З одного боку, це — модерна печаль і скутість ("Місто взяло в ромби і квадрати / всі думки, всі пориви мої"), яка могла бути навіяна врівночас Києвом, Лондоном або Нью-Йорком, з іншого — боротьба з собою ("Нехай припадки й хвороба чорна / штовхає в плечі, ламає руки, — / не переборе мотив мінорний / революційні, бадьорі звуки"). В цій боротьбі

з собою поетове "я" виявляється безсилим. Йому легше взяти реванш, помститися. Наган, а то й кулемет напохваті. Видива розхлюпаної крові перманентні.

Зовсім по-іншому сприймали місто неокласики. Вони були дітьми міста, точніше дітьми університетів і бібліотек, які можливі тільки в місті. Але вони не були урбаністами у звичайному сенсі слова. Коли Зеров пише "Київ з лівого берега", йдеться про запитання: вернеться чи не вернеться в це місто сила й держава. Місто в неокласиків — скоріше символічне, ніж реальне. Вони творили нову мову, однак це була не мова міської вулиці, а мова міського інтелектуала, що, як, наприклад Рильський, любить ідилії на лоні природи з келихом вина й гарною книжкою під рукою. Юрій Шевельов помітив певний внутрішній конфлікт урбанізму неокласиків: "Вони були наскрізь урбаністичні, але їхній urbs їх не приймав, бо він був російський; вони писали мовою села, якого вони не могли прийняти. На своїй батьківщині вони були як Овідій у дикому дакійському засланні".

Проблема урбаністичної прози стояла ще гостріше. Адже урбанізм у прозі ще до більшої міри, ніж у поезії, включав питання мови, зображуваних ситуацій і колізій, типу героя, характеру діалогу й навіть прозового ритму. До 20-х років українська література, за винятком творів Винниченка, не мала розвинутої урбаністичної прози. У 20-ті вона вперше заявила про себе у творчості Валер'яна Підмогильного й Віктора Петрова.

Їхнім містом був Київ, який ріс, змінювався, українізувався, бюрократизувався, радянізувався, модернізувався, витворюючи з тих, що в ньому вже жили, і з тих, що тисячами в цей час до нього попрямували, специфічно київський міський натовп. Образ міста, його стихію показав Підмогильний, його інтелектуальне дихання відтворив Петров. Герої обох авторів невід'ємні від свого міста, його суперечливого й багатогранного життя, його університету, контор, крамниць, пляжів, трамваїв та літньої спеки. Окрім міста, були інші ознаки модерності. Вони лежали у сфері філософського, інтелектуального дискурсу прози Петрова й Підмогильного.

Інтелектуальна проза Петрова

І романи Валер'яна Підмогильного — "Місто" (1928), "Невеличка драма" (1930), "Повість без назви" (писалася 1933 р., опублікована 1988 р.), і романи Віктора Петрова — "Дівчина з ведмедиком" (1928), "Романи Куліша" (1930), "Аліна й Костомаров" (1929) — попри зрозумілі відмінності мають фундаментальну спільну рису. Всі вони (з романами-біографіями включно) належать до нового для української літератури типу інтелектуального роману, будучи одночасно психологічними романами.

Інтелектуалізм був домінантою модернізму й художньої культури XX століття в цілому. Інтелектуальний роман є, як правило, модерним романом зі своїм особливим дискурсом. Література завжди мала філософський підтекст, проте в епоху небувалих історичних і суспільних катаклізмів і краху світових філософських систем філософування стало її домінантою. Література заглиблювалася в ті проблеми, які пробувала вирішити філософська наука, додаючи до цього свій настрій. Найчастіше це був настрій песимізму й розчарування. Песимізм походив від неможливості вирішити фундаментальні філософські питання, розчарування торкалося всіх попередніх ідеалів, передовсім гуманізму й раціоналізму. В українському випадку автори, крім того, просто втікали від дійсності у філософські питання. Філософування на абстрактні теми наприкінці 20-х виявилося єдиним способом говорити правду.

Український інтелектуальний роман за своїм дискурсом був близький до критичного. Власне, з виродженням у середині 20-х років чесної критики, він частково замінив її. Цим спричинена його головна суперечність,

висловлюванням ідей і художньою структурою. В інтелектуальному романі переважає висловлювання ідей, що зумовлює відповідні форми роману: параболу, притчу, антиутопію тощо. Зрозуміло, нас у контексті даної теми цікавить саме висловлювання ідей, тобто теоретичний, філософський дискурс прози Петрова й Підмогильного.

Характер стилю інтелектуального роману визначений переважанням думки над формою. У цьому сенсі інтелектуальні романи є штучними, сконструйованими. Це романи-дискусії, де монологів і сентенцій на філософські й літературні теми більше за дію. Не кожен, проте, роман, що складається з діалогів, є інтелектуальним. Адже не сама перевантаженість діалогами й монологами, а їхній характер визначає належність до інтелектуального роману. Тому "Вальдшнепи" Хвильового не належать до цього жанру, адже й нескінченні діалоги, і колізії цього твору не торкаються універсальних, філософських проблем буття, а замкнуті у своєму часі. Тим часом Підмогильний, а ще більше Петров у своїй зосередженості на універсальних проблемах людського існування наче не помічають "злоби дня", якою живе Хвильовий.

Дискурс (а також стиль) обох авторів іронічний, скептичний, навіть не позбавлений пародійних ноток на противагу романтиці й пафосові офіційного дискурсу радянської літератури. Голос автора, такий важливий в інтелектуальному романі, чітко прослуховується. Він дистанціюється від своїх героїв частими іронічними коментарями. В інтелектуальному романі, як правило, багато алюзій, відкритих і прихованих цитат, тут відбувається полеміка з письменниками, філософами, вченими, відтак текст може нагадувати науковий твір.

В інтелектуальному романі сама колізія, конфлікт є певною розумовою схемою, якій підкорений розвиток сюжету. Відповідно схематичність притаманна й героям. Інтелектуальний роман байдужий до людських характерів. Вони символізують певні погляди або психологічні стани, а роман є викладом зіткнення цих поглядів або осмисленням цих станів...

Однак Петров, одержимий бажанням висловити свої ідеї, часом немов забуває, що він пише — художній твір чи статтю. Його романи нагадують мозаїку, складену з уривків статей чи нотаток до наукових трактатів. Чим ближче до кінця роману, тим відчутніший голос автора, який неначе втомився від власних літературних вигадок і прямо, не особливо дбаючи, наскільки це пов'язано з подіями твору, висловлює свої думки з різноманітних літературних питань. У контексті української прози це виглядало досить дивно, в контексті європейського модернізму — цілком типово. Адже вік модернізму, на загальну думку, був віком критики!

Романні сюжети в Петрова й Підмогильного розгортаються на фоні читання і широких літературних інтересів героя, тобто самого автора. В літературних алюзіях письменники полемізують з іншими авторами, навіть пародіюють їх (початок "Дівчини з ведмедиком"). Крім того, література як поняття є частиною філософської схеми, свого роду дійовою особою...

Петров був першовідкривачем жанру белетристичної біографії в українській літературі. На противагу культовим, ритуальним, цілком апологетичним працям про українських класиків Петров писав свої скептичні, іронічні біографії, в яких герої вперше поставали як "живі люди". В плані об'єктивного розуміння двох центральних постатей української культури вони були, звичайно, кроком уперед. Вони так само були частиною загального, властивого для неокласиків дискурсу деміфікації української літератури та її історії.

Водночас і Костомаров, і Куліш стали проекцією настрою й часу самого Петрова, втіленням його літературних поглядів і концепцій. "Зрештою, кожна людина, писавши про інших, пише тільки про себе", — зауважує Петров, згадуючи, як Костомаров шукав у своїх героях рис хара-

ктеру, притаманних йому самому. Йшлося про улюблену тему Петрова — тему маски, подвійного життя, роздвоєння, розтроєння чи взагалі множинності особи. "Костомаров студіював психологію осіб, що свідомо чи несвідомо підвладні якомусь внутрішньому потягу, одягають на себе маску, починають жити подвійним життям... Костомарова приваблювала ця психологія подвоєного й ототожненого "я", ця гра в машкари, ці героїчні галюцинації, перенесені в життя...! [4] Однак сам Петров у всіх своїх творах студіює розщеплене, плинне "я" сучасної людини, прочитуючи життя своїх героїв з романтичної епохи в цілком сучасному стилі. В цьому сенсі і Куліш, і Костомаров були модерністичними типами, масками...

...На переломі 10-х і 20-х років і аж до літературної дискусії українська культура теоретизувала не так у модерному стилі, як про "модернізм" попередньої епохи. І авангардисти, і неокласики поставили собі завдання перебороти його поетику, риторику й естетику. Те, що пропонували натомість ці дві полярні системи естетичного мислення, було своєрідною претензією на осягнення нової модерності. В обох випадках домінували модерністське бажання зруйнувати попередній канон, свого роду урбанізм, свого роду пошук нової мови, антиромантичні й формалістичні тенденції в критиці і в поезії. Щоправда, поверховість авангарду й консервативність неокласиків не дали змоги жодній з цих течій справді стати новою хвилею модерності.

Авангард дебютував як соціалістична революція в літературі, однак коли вона перемогла по-справжньому, то ні для нього самого, ні тим більше для неокласиків місця не залишилося.

У 20-х роках модернізм уже не міг про себе заявити. Слова "модернізм" або "модерність" ніколи не звучали в позитивному сенсі, а все частіше асоціювалися з західним занепадом. Антиєвропеїзм і антиінтелектуалізм стали основою офіційного дискурсу культури. Ніхто відкрито не розробляв та й не міг розробляти теорії модернізму і взагалі жодної справжньої теорії філософського чи літературного характеру. Тим часом офіційна культура захлиналася від ненависті до модернізму, тобто до того, чого нібито не існувало.

Доки кипіли пристрасті навколо Хвильового, на маргінезі офіційної культури з'явилися такі твори, як "Дівчина з ведмедиком" Петрова або "Невеличка драма" Підмогильного. Підмогильний і Петров модернізували українську прозу, хоча стилістично залишалися в рамках традиційних романних і наративних форм, властивих для європейської прози радше кінця XIX-го, ніж XX століття. Українські автори не пішли шляхом Джойса або Пруста в реформуванні романної форми. Та їх заторкнуло чимало з інтелектуальних, умоглядних проблем, якими жила модерна європейська література. Однак українські автори вимушені були ховатися за масками, автокоментарями спрямовувати критиків в інший бік, заховувати філософію своїх творів за яскравою інтригою й любовним сюжетом.

Формалізм, який був провідною тенденцією критики на переломі 10-х і 20-х, а також критики неокласиків, утілився в пошукові нової форми роману, нових способів побудови характерів і сюжетів, хоч український роман не дійшов до наймодерніших способів письма, таких, як потік свідомості. За всіма іншими своїми акцентами інтелектуальні романи Підмогильного й Петрова витворювали дискурс, цілком протилежний до офіційного. Його парадигма включала антинеонародництво (тобто не приймала літературного утилітаризму на соцреалістичний зразок), формалізм, скептицизм, песимізм, європеїзм, інтелектуалізм, зосередженість на екзистенціальній проблематиці (на противагу традиційному психологізмові), урбанізм, відкритість до сексуальності, відкритість до фемінізму. Крім того, ін-

телектуальний роман не будувався як заперечення довоєнного "модернізму" й виявляв цілковиту байдужість до його досвіду.

Інтелектуальний роман Петрова й Підмогильного був в українській літературі коротким епізодом. Це явище не зрозуміли критики, по суті не помітили сучасники. Він ніколи більше не повторився.

Дискурс модерності, який у 20- і роки в радянській Україні був майже підпільним, у 30-х губиться, замовкає. Наступний його сплеск станеться тільки в другій половині 40-х на Заході, в українській еміграційній літературі.

Для українських літераторів тема "і ми" залишилася не висвітленою. Сумнівно, щоб це "і ми" було даниною популярній риториці. Скоріше Петрову так і не вдалося конкретизувати, що означав гуманізм екзистенціалізму, концепція свободи й відповідальності, соціальної заангажованості і "тривоги бути" для "нас", для нього самого. Друга частина назви передбачала запитання. Воно залишилося без відповіді...

Навіть серед інтелектуального крила МУРу* Петров був єдиним, хто так серйозно займався загальнофілософськими, методологічними пошуками. Його думки й теорії, як було показано вище, мали свій специфічний напрям розвитку. Їх контекст складали наймодерніші ідеї та найсучасніше мистецтво Заходу. Петров, однак, ніколи не був епігоном західного модернізму, це митець із власним органічним художнім голосом і своєю мовою.

Петров, як і Шевельов, за вихованням і освітою — людина 20-х років. Якщо перефразувати справедливе твердження Гадамера, що не ми говоримо мовою, а мова говорить нами, то Шевельовим у часи МУРу, принаймні на початковому, оптимістичному його етапі, часто говорила мова Хвильового. Петров, навпаки, тільки вкрай частково залишався в рамках неокласичного дискурсу.

Навіть у 20-і він вирізнявся серед неокласиків своєю лінією й своєю мовою. В 40-і він радикально поширив її, як і загалом масштаби своїх зацікавлень. Петров належав до тих, хто ламав стару риторику, стереотипи традиції, канони, повставав проти норми, та робив це не у формі епатажу, а в коректній, інтелектуальній манері, самим рівнем дискурсу обеззброюючи можливих опонентів.

У часи МУРу* він не так відповідав на запитання, як їх ставив, не так вирішував проблеми, як їх окреслював, не так стверджував, як сумнівався. Криза, яку він переживав, несталість істин, з якою пробував розібратися, були оновлюючим, конструктивним фактором і для самого Петрова, і для української літератури в цілому, що радикально поширював параметри дискурсу української критичної й теоретичної думки.

[1] *Поліщук К.* Останній день (Шкіц) // Мистецтво. — 1919. — Ч. 2. — С. 15.
[2] *Зеров М.* Твори: У 2 т. — Т. 2. — С. 507.
[3] *Шевельов Ю.* Шостий у гроні... — С. 522.
[4] *Домонтович В.* Аліна й Костомаров. — С. 250.

Микола Дмитренко

ВІКТОР ПЕТРОВ — ДОСЛІДНИК ФОЛЬКЛОРУ

В історії української фольклористики Віктор Петров — яскрава, проте недооцінена постать. Все, що написане про цю неординарну особистість, стосується переважно: а) таємничої біографії; б) творчої спадщини прозаїка В. Домонтовича; в) студій у галузі мовознавства, літературознавства, історії, етнографії, археології [1]. Фольклористичний доробок

* Назва групування українських письменників на Заході в повоєнні роки.

Віктора Петрова потребує, як на наш погляд, окремого монографічного вивчення, зважаючи на його програмно-методологічне, теоретичне підґрунтя. Ще тридцять років тому сумлінний історик української фольклористики Іван Березовський у статті "Визначний дослідник", опублікованій у журналі "Народна творчість та етнографія" (1970. — № 6. — С. 57—62), відзначав: "Плідна, різноманітна діяльність В. Петрова в галузі української фольклористики й етнографії заслуговує на глибоке і всебічне висвітлення". Як відомо, постать В. Петрова-фольклориста спеціально не досліджено.

Спробуємо бодай кількома штрихами окреслити його діяльність в галузі фольклористики.

Становлення В. Петрова як вченого відбувалося під час навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету (закінчив 1918 р.) і з 1919 року — в системі ВУАН: виконуючий обов'язки секретаря Комісії для складання історичного словника; штатний співробітник, а з 1927 по 1930 рр. — керівник Етнографічної комісії. Саме тоді, в 1920-і рр., В. Петров виявив неабиякі здібності як організатор науки. Йому належить значна роль у заснуванні та розвитку періодичних видань з фольклористики та етнографії. Зокрема, під його керівництвом з 1925 року розпочато випуск періодичного наукового видання — "Етнографічний вісник". До 1932 р. побачило світ десять чисел журналу (збірника), що згодом, у 1930—40-і роки мав назву "Народна творчість", а з 1957-го й донині виходить із найменням "Народна творчість та етнографія" [2]. На сторінках "Етнографічного вісника", "Народної творчості", "Народної творчості та етнографії" В. Петров опублікував десятки наукових розвідок, статей, рецензій [3].

В. Петров був натхненником та організатором активізації роботи збирачів фольклорно-етнографічних матеріалів, написав чимало конкретних науково-методичних програм щодо записування та студіювання явищ народної традиційної культури і зокрема фольклору: "Програма до збирання пісенного матеріалу", "Програма до збирання оповідань, казок і пісень" (опубліковано в "Збірнику Історико-філологічного Відділу УАН" 1925 року, відповідно числа 13 і 29). Згодом окремі настанови В. Петрова знайшли відгук у посібнику братів Бориса та Юрія Соколових "Поезія села: Керівництво для збирання творів усної словесності" (М., 1926).

У науковому доробку фольклориста В. Петрова нема жодної монографії. Розділи підручника (який не було завершено), розвідки, статті, рецензії, окремі сторінки праць з етногенезу, мовознавства, археології, історії — ось той матеріал, що заслуговує осмислення й оцінки з погляду фольклористів.

Для фольклориста В. Петрова основоположною була теза "від світогляду до фольклору", що її дослідник знайшов у геніального О. Потебні [4]. Світогляд і фольклор нерозчленовані, а тому, стверджував В. Петров, мова йде про ідеологію як фольклор, і про фольклор як ідеологію; образ у фольклорі не існує сам по собі, він — продукт ідеології. "Ця вихідна основоположна первісність ідеології й робить фольклор тим, чим він є для нас сьогодні в усій його такій специфічній своєрідності. Із зміною ідеологічних основ змінюється й творча функція фольклорного образа. Традиційний з усталеним змістом образ одривається од уявлення як ідеологічної категорії фольклорного мислення, потрапляє в область іншого світогляду і тут на ґрунті цього останнього, під впливом змінених світоглядових чинників, в ув'язці з новим світоглядом, він — даний образ — або відмирає, або набуває іншого змісту й іншого творчого спрямовання, раніше йому аж ніяк не властивого" [5].

Саме такий підхід до розуміння фольклору був властивий як молодому, так і зрілому науковцеві В. Петрову [6].

Серед численних публікацій у галузі фольклористики В. Петрова чи не найбільше репрезентують такі: "Місце фольклору в краєзнавстві" (Ет-

нографічний вісник. — 1925. — Кн. 1. — С. 12—21), "З фольклору правопорушників", "До студій над коротенькими піснями" (*Там же*. — 1926. — Кн. 2. — С. 44—60; 148—152), "Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок" (Там же. — 1928. — Кн. 6. — С. 55—66), "Міфологема сонця в українських народних віруваннях та візантійсько-геллііністичний культурний цикл" (Там же. — 1927. — Кн. 4. — С. 88—119), "Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти: Записи Ю. Виноградського та С. Терещенкової" (Матеріали до етнології й антропології. — Львів, 1929. — Т. 21—22. — С. 201—214), "Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі" (Етнографічний вісник. — 1930. — Кн. 9. — С. 197— 238), "Буржуазна фольклористика і проблеми стадіальності" (Советский фольклор. — М. — Л., 1935. — № 2—3. — С. 31—49), "Академік Ф. М. Колесса і його книга "Українська усна словесність" (Народна творчість. — 1940. — № 6. — С. 17—27), "Вчення Фр. Енгельса про рід і основні питання фольклору первісно-общинного періоду" (Там же. — 1941. — № 2. — С. 7— 22), "Український фолькльор: Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народньо-календарного циклу" (Мюнхен, 1948. — 142 с.), "Обрядовий фолькльор народньо-календарного циклу як методологічна проблема" (Науковий збірник Українського Вільного Університету. — Мюнхен, 1948. — Т. 5. — С. 149—154), "Обрядовий фолькльор календарного циклу та його общинно-виробничі основи" (Народна творчість та етнографія. — 1966. — № 1. — С. 28—32). "Мова. Етнос. Фольклор" (К., 1966. — 62 с.), "Монографія про українську фольклористику" (Народна творчість та етнографія. — 1969. — № 1. — С. 94—95), "Фольклор і проблема балтослов'янської спільності" (Слов'янське літературознавство і фольклористика. — К., 1970. — Вип. 5. — С. 64—72), "Заговоры» (Публ. А. Мартыновой // Из истории русской советской фольклористики. — Л., 1981. — С. 77—143).

Для теорії фольклору, історії української фольклористики та етнографії принципово важливе значення мають публікації В. Петрова в "Енциклопедії українознавства" (Мюнхен — Нью-Йорк, 1949; перевидання в Україні: — К., 1994). Зокрема, в розділі "Етнографія" вміщено статтю В. Петрова "Методологічно-світоглядові напрями в українській етнографії XIX—XX ст." (С. 184—187), в якій автор виокремив два основні масиви теоретичних шукань: романтично-етнографічне народництво першої половини XIX ст. (П. Куліш, М. Костомаров, І. Срезневський) та позитивістичне "реалістичне" народництво другої пол. XIX ст. (частково П. Куліш, М. Драгоманов, В. Антонович, О. Веселовський, В. Міллер, П. Житецький, В. Стасов, В. Перетц та ін.). Окрему групу дослідників на початку XX ст., на думку В. Петрова, становили І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Колесса, М. Грушевський. Автор статті відзначає хибні тенденції у вивченні фольклору та етнографії в 20-х рр. XX ст. (антигенетизм, антиеволюціонізм, антиісторизм) і наголошує на застосуванні до студій фольклорних і етнографічних явищ принципу історичної епохи з чітким розмежуванням окремих історичних ступенів і стадій. Висновок В. Петрова: "Жодне фольклорне й етнографічне явище не вивчається ізольовано, а в своєму зв'язку з епохою, з її структурою і з її світоглядом. До фольклорних студій послідовно застосовується теза О. Потебні, згідно з якою "за зв'язком образів треба добачити зв'язок уявлень" (С. 187).

У розділі "Народна усна словесність" (Енциклопедія українознавства. — С. 252—273) В. Петрову належать: "Загальна характеристика, зміст, розвиток", "Сліди усної словесности в письменстві старому й новому", "Найстаріші типи усної словесности" ("Замовляння", "Голосіння", "Обрядово-пісенна поезія нар.-календарного циклу", "Коляда. Колядки й щедрівки", "Коза", "Веснянки-гаївки", "Русальне, або нав'є, свято", "Купальське свято й купальські пісні", "Жниварський цикл", "Весілля як

родовий акт і весільні пісні"), "Лірично-епічна поезія" ("Баляди", "Релігійні пісні", "Гумористичні пісні"), "Народна проза" ("Загальні зауваження", "Казки").

Отже, діяльність В. Петрова в галузі української фольклористики (організаційна, редакторсько-видавнича, науково-дослідницька, збирацько-експедиційна) чекає на спеціальне всебічне висвітлення й популяризацію. Наукові настанови В. Петрова почасти зберегли своє значення, заслуговують пильнішої уваги дослідників. Логічним і науково аргументованим кроком буде видання фольклористичних та етнографічних праць В. Петрова як друкованих, так і тих, що зберігаються в архівах у рукописному вигляді [7].

[1] Про Віктора Платоновича Петрова (В. Домонтовича, В. Бера) див.: *Білокінь С.* Довкола таємниці (*Петров Віктор.* Походження українського народу. — К., 1992. — С. 165—192; *Толочко П.* Віктор Петров — дослідник українського етногенезу // *Там само.* — С. 3—8; *Павличко С.* На зворотному боці автентичности: Культурфілософія Петрова-Домонтовича-Бера (1946—1948) // Сучасність, 1993. № 5. — С. 111—125; *Її ж:* Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1997 (СС. 209—230, 267—272, 279—303 та ін.); *Загоруйко Ю.* Віктор Петров (Домонтович) // Історія української літератури XX століття. — Кн. 1 (За ред. В. Г. Дончика. — К., 1993. — С. 642—650; *Шерех Ю.* Шостий у гроні: В. Домонтович в історії української прози // Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 77—114; *Його ж:* Віктор Петров, як я його бачив // *Там само.* — С. 115—124; *Стрижак Олексій.* Віктор Петров // Народознавство, 2000. — № 58. — С. 2—19; *Корогодський Роман.* На межі... ще один полонений доби "українського відродження" // Українська мова та література, 2000. — Ч. 15. — С. 16—24 та ін.

[2] *Музиченко С. М.* 60-річчя заснування "Етнографічного вісника" // Український історичний журнал. — 1985. — № 12. — С. 141—143.

[3] Бібліографію фольклористичних та етнографічних праць див.: *Петров В. П.* Мова. Етнос. Фольклор. — К., 1966. — С. 40—61; Бібліографія українського народознавства: В 3-х томах. — Т. 1. — Кн. 1—2: Фольклористика (Зібрав і впорядкував М. О. Мороз. — Львів, 1999 (див. іменний покажчик у кн. 2. — С. 1050).

[4] *Потебня А. А.* Объяснения малорусских и сродных народных песен. — Т. 1. — Варшава, 1883. — С. 42.

[5] *Петров Віктор.* Український фольклор: Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу (Переднє слово "Життєві шальці Віктора Петрова" Василя Скуратівського // Берегиня, 1996. — Ч. 1—2. — С. 116.

[6] *Петров В. П.* Мова. Етнос. Фольклор. — К., 1966. — С. 47 ("від світогляду до фольклору").

[7] Див.: *Березовський Іван.* Визначний дослідник // Народна творчість та етнографія, 1970. — № 6. — С. 59—60.

Київ

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ (1895—1964)

У духовній і творчій постаті М. Рильського його сучасник і товариш по перу П. Тичина відзначив "нероздільність покликань поета, ученого і громадянина".

Близько шістдесяти років тривала діяльність М. Рильського в українській поезії, в якій він посів, за значенням свого художнього внеску, одне з перших місць після І. Франка і Лесі Українки. Колосальною за обсягом була його праця на терені художнього перекладу, головним чином поетичного. Як учений і критик він багато зробив для осмислення історії літератури та її сучасного досвіду; перу поета належать також праці з фольклористики, мистецтвознавства, мовознавства (лексикографія та стилістика української мови), теорії перекладу. Визнання наукових та літературних досягнень поета відбилось в обранні його академіком АН УРСР (1943) та АН СРСР (1958).

Активний учасник громадсько-політичного життя, він був головою правління Спілки письменників України, обирався депутатом парламенту, очолював Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

Поет народився 19 березня 1895 р. в сім'ї українського культурного діяча, економіста й етнографа Т. Рильського. Батько походив із заможного польського (насправді полонізованого) поміщицького роду, який мав у своїх витоках українську шляхетську родину (один із пращурів Т. Рильського був київським міським писарем за часів Б. Хмельницького). Ще студентом Київського університету Т. Рильський (спільно з В. Антоновичем, майбутнім визначним істориком) приєднався до українського національно-культурного руху, залишившись водночас переконаним прихильником єднання прогресивних кіл українського, польського та російського народів, брав участь у похованні Т. Шевченка у Каневі. Людина гуманних, народолюбних переконань, український інтелігент з кола М. Лисенка, М. Старицького, О. Русова та інших діячів Київської Громади 60—70-х рр., користувався щирою пошаною своїх сучасників: І. Франко, маючи на увазі велике дослідження Т. Рильського "До вивчення українського народного світогляду", назвав його одним з ліпших знавців народного життя, а М. Коцюбинський писав про Т. Рильського: "То була надзвичайно талановита і симпатична людина" [2]. Духовна атмосфера в родині батьків, в середовищі його друзів (гімназистом юний Максим жив у Лисенка, потім у Русова) справила глибокий вплив на світоглядне формування майбутнього поета.

Його дитячі роки минули в с. Романівці (на Житомирщині) — в дружбі з селянськими дітьми і палкому, як він сам писав, замилуванні в природі. У Києві вчився (з третього класу) в приватній гімназії педагога В. П. Науменка (пізніше — "Товариство сприяння середній освіті"), здобувши там глибоку гуманітарну освіту. Писати почав рано — перший його вірш був опублікований уже 1907 р., а через три роки побачила світ дебютна збірка "На білих островах" (1910).

З 1915 р. М. Рильський — студент Київського університету, медичного факультету, через два роки продовжить навчання на історико-філологічному, але революція, громадянська війна змусили його перервати освіту і переїхати на село, де він вчителюватиме у початковій школі; поет пробув в с. Вчорайшому, потім у рідній Романівці аж до осені 1923 р. Правда, і в Києві, вже набувши голосне літературне ім'я, він ще років шість викладатиме мову й літературу в середній школі та на одному з робітфаків.

У літературних колах М. Рильський належав до групи "неокласиків". Цією обставиною спричинено, що його теж не оминули репресії: 1931 р. він півроку пробув "під слідством" в ув'язненні, доки не був звільнений "за відсутністю достатніх даних для обвинувачення й суду" [3].

Напружена літературна праця М. Рильського тривала й в наступні роки, хоча політичний клімат тоталітарної держави обмежував творчу свободу й багато в чому деформував тематику та ідейний світ його поезії.

У роки Великої Вітчизняної війни його поезія почала відроджуватися, зазвучала по-новому, справді натхненною мовою. Патріотичні твори М. Рильського "Слово про рідну матір" і багато інших гаряче сприймалися і на фронті, і в тилу.

У повоєнні десятиліття в житті поета були трагічні часи. Безжально несправедлива критика, відкрите політичне гоніння. Але були й роки високого творчого піднесення, які сам поет назвав добою свого "третього цвітіння" — на жаль, останнього, передзимного...

Творче відродження поета припадає на пам'ятну "відлигу" в житті суспільства, що почалася в середині 50-х років. Поетичні збірки цього останнього періоду в житті М. Рильського — "Троянди й виноград" (1957). "Далекі небосхили" (1959), "Голосіївська осінь" (1959), "В затінку жайворонка" (1961) та ін. — гідно вивершують його творчу біографію, наче синтезуючи в собі кращі здобутки попередніх етапів.

Академік Максим Рильський. Фото. 1960 року.

Це поезія, яка чутливо відгукнулась на нові явища суспільної самосвідомості (хоча, як це є в справжньому мистецтві, не тільки "відгукнулась", а в чомусь і випереджала їх духовно). Ідеї гуманізації, "олюднення", душевного "відігрівання" людини й суспільства після доби репресій, повернення почуття людяності, краси, добра — ці провідні мотиви разом із довірливими освідченнями самого автора, з його нелегко набутими філософським досвідом і "пам'яттю серця" створюють чисту, живлющу й надзвичайно гуманну духовну атмосферу "завершальних" книг М. Рильського.

Різноманітність і багатство творчої спадщини майстра — взагалі незвичайні. Вже після смерті М. Рильського було видано книжку його ранньої новелістики "Бабине літо" (К., 1967) — новели, оповідання, етюди 1911—1913 та початку 20-х років, написані в елегійній "бунінсько-чеховській", а почасти й казково-алегоричній манері.

Вагому спадщину залишив М. Рильський в галузі літературно-художньої критики, літературознавства та фольклористики. Критичні й наукові праці поета були видані за його життя майже десятьма окремими книжками — "Дружба народів" (1951), "Про поезію Адама Міцкевича" (1955), "Література і народна творчість" (1956), "Наша кровна справа" (1959), "Тарас Шевченко" (у співавторстві з О. Дейчем — 1964) тощо.

Помер М. Т. Рильський після тяжкої хвороби 24 липня 1964 р. Не так давно завершено найповніше 20-томне наукове видання його творів, підготовлене Інститутом літератури ім. Т. Шевченка спільно з Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського Академії наук України.

Краса пейзажів рідної землі, героїка національної історії, волелюбність народу, овіяні пошаною багатьох поколінь імена творців його культури, — для цього М. Рильський знайшов слова винятково поетичної ніжності й місткості.

Творчість М. Рильського не раз, маючи на увазі її "традиційні" художні складники, називали мостом між класичною і радянською літературою. З цим до певної міри можна погодитись, якщо усвідомити новаторське значення його творчості в українській поезії свого часу. І в естетичному, і в культу-

рно-психологічному розумінні високозмістовним і новим був уже центральний людський образ у його поезії, — образ її ліричного героя, за яким, скажімо, академік О. Білецький бачив характер, тип, постать "гармонійної особи" сучасної епохи, котрою "хотів би стати кожний з нас і яку хотіли б ми бачити в своїх дітях" [4].

Леонід НОВИЧЕНКО

[1] Незабутній Максим Рильський: Спогади. — К., 1968. — С. 11.
[2] *Коцюбинський М.* Твори: В 6 т. — К., 1916. — Т. 5. — С. 325.
[3] Див.: *Рильський Б.* Болюче свідчення // Культура і життя. — 1990.
[4] *Білецький О.* Зібр. праць: В 5 т. — К., 1966. — Т. 3. — С. 201.

Максим Рильський

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ *

Ніякого заперечення не може викликати думка про доконечну потребу визначення (дефініції) предмета тої чи іншої науки, її специфіки, без наявності якої не могла б існувати і сама наука, окреслення точних її меж та відношення до інших споріднених дисциплін і безпосередніх її завдань. При цьому треба зауважити, що характер науки і поставлені перед нею цілі міняються з плином часу. Приміром, нікого не може задовольнити тепер одне із старовинних визначень граматики як "искусства правильно писать и читать". Крім того, слід завжди пам'ятати, в чиїх руках перебуває та чи інша наука, якій верстві суспільства, якому класові вона служить. Від цього залежить і визначення науки.

Ні одній, може, з гуманітарних чи то суспільних наук "не пощастило", кажучи іронічно, на таку розбіжність у визначеннях її, як етнографії. В енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона [1] в статті Л. Штернберга, наприклад, читаємо: "Етнографія... наука, що займається вивченням культури народів, які входять в коло відання історії та доісторичної археології, тобто головним чином народів первісних і тих верств культурних народів, які найбільше зберегли риси первісного ладу". Подібне за змістом визначення потрапило і в перше видання надрукованого вже за наших часів "Словника іноземних слів" під редакцією І. В. Льохіна і проф. Ф. Н. Петрова. В третьому, виправленому й доповненому виданні цього словника (в українському його перекладі, 1949) читаємо одначе: "Етнографія... народознавство, галузь історичної науки, що дає класифікацію народів світу, вивчає їх склад, походження (етногенез), розселення і виявляє особливості матеріальної, суспільної і духовної культури народів всіх частин світу." Тут не все з достатньою чіткістю сформульоване, дещо сказане надто широко (духовна культура народів, приміром, є предметом й фольклористики, і літературознавства та й філософії, розселення народів належить до компетенції не тільки етнографів, а й істориків, у звичайному розумінні цього слова, і географів, матеріальною культурою давніх часів цікавляться насамперед археологи), — але ця дефініція ближча до тієї, на якій сходяться сучасні радянські етнографи, ніж раніше наведені.

Терміни фольклор (народна творчість) і фольклористика (наука про цю творчість) не так давно ввійшли у широкий вжиток. Раніше вивчення народної словесної творчості вважалося складовою частиною, а то й провідною галуззю етнографії. "История русской этнографии" О. М. Пипіна

* Цю і наступні статті М. Рильського подаємо з незначними скороченнями. — *Ред.*

(перші три томи вийшли 1898 року) та й деякі праці радянського українського вченого Ф. М. Колесси, які називав він етнографічними (чи етнологічними), були присвячені великою мірою чи навіть в основному питанням не етнографії в точному розумінні слова, а фольклористиці.

В наші часи відкинуто думку, ніби етнографія, як твердили буржуазні вчені, вивчає тільки культуру "неісторичних народів" чи первісного суспільства, "культурні пережитки" та ін., відкинуто так само й погляд, що предметом етнографії є культура та побут "нижчих верств населення", переважно села.

Можна в основному погодитись з визначенням, яке дає Г. Ю. Стельмах [2]: "На даному етапі розвитку етнографічної науки її предметом є [3] культурно-побутова колективна творчість трудящих мас того чи іншого народу на різних історичних етапах його розвитку". Деякий сумнів викликає у мене лише не зовсім ясно вжите слово "творчість", яка дає підставу для дуже широкого тлумачення і знов-таки ніби приводить до думки, що складовою частиною етнографії є наука саме про творчість народу — фольклористика. Треба взяти до уваги і твердження С. П. Толстова [4], яке, по суті, не суперечить наведеному висловленню, а тільки доповнює його: "Виявлення етнічної специфіки, національних особливостей культури того чи іншого народу, — ось в чому ми бачимо характерну рису етнографічного дослідження" *.

Годиться лише зазначити, що слово культура (народу) має дуже широкий зміст. У нього включається, між іншим, і той самий фольклор.

Ні в кого, здається, із сучасних радянських етнографів не викликає сумніву думка, що етнографія обіймає вивчення не тільки минулого народів, а й сучасної їх культури, сучасного побуту.

Можна погодитись і з твердженням, що етнографія є галуззю історичної науки, але галуззю, яка має свою специфіку.

Етнографія має багато родичів. Вона межує і з загальною історією, і з фольклористикою, і з літературознавством та мовознавством, вона не раз послуговується і матеріалами економіки, географії, архітектури, археології, антропології, але робить це, так би мовити, в своїх цілях. Нема чого казати, що й згадані тут науки використовують для дослідження того чи іншого явища здобутки етнографів.

Ми, розуміється, повинні строго окреслити обсяг етнографії як окремої дисципліни, відмежуватись від інших областей знання. Але відмежуватись — не значить одгородитись. Навпаки: якнайплідніщим є тісне і повсякчасне кооперування етнографів з мовознавцями, мистецтвознавцями, істориками літератури та ін. Таке кооперування, до речі, не набуло ще у нас належного розмаху.

Ясна річ, що найближчі зв'язки повинні мати українські етнографи з етнографами інших народів Радянського Союзу, насамперед з російськими і білоруськими вченими, а також з передовими вченими зарубіжних країн, особливо країн народної демократії [5], зокрема — слов'янських. І тут, мені здається, не все ще гаразд.

В одній програмі збирання етнографічних матеріалів, яку довелось мені прочитати, рекомендується при вивченні робітничого побуту звертати спеціальну увагу на "мову праці" (професійну мову). Видима річ, що в такому разі етнограф повинен або мати певну лінгвістичну підготовку, або спілкуватись з мовознавцем-фахівцем. Там же пропонується записувати прислів'я, жарти, пісні, анекдоти, зв'язані з виробництвом. Тут — очевидне вторгнення у фольклористику, без якого, одначе, навряд чи можна обійтись.

* Академия наук Союза ССР. Институт этнографии. Краткие сообщения, XII, 1950. *П. Толстов.* Основные задачи и пути развития советской этнографии.

Етнографові, що вивчає народне житло, потрібні хоч би елементарні знання з архітектури та мистецтвознавства чи знов-таки співробітництво з спеціалістами.

Описуючи, скажімо, хліборобські знаряддя, ніяк не можна етнографові минути питання сільського господарства, агротехніки, — хоча, звичайно, брати їх слід під своїм, етнографічним кутом зору.

Студіюючи культуру й побут робітників ткацької промисловості, ви обов'язково зіткнетесь з потребою естетичних, мистецтвознавчих оцінок і з необхідністю знання специфіки, техніки даного промислу.

Коли предметом ваших досліджень є культура й побут колгоспників чи робітників, то аж ніяк не обійтись вам без питань економіки, без екскурсів в історичне минуле села, заводу, фабрики, шахти та ін.

Я не раз говорив уже про вивчення культури й побуту робітників. Таке вивчення дуже мало було розвинене в дожовтневій етнографії. Буржуазні дослідники просто відвертались від заводу, фабрики, робітничого селища. Та і в наші дні серед радянських учених ще трапляються етнографи, які виступають із цілком хибним запевненням, ніби справжнім носієм національної культури є тільки село. Вірно зауважує з цього приводу М. М. Чебоксаров [6]: "...без глибокого знання культури і побуту робітничого класу не можна скласти повного уявлення про культурні особливості будь-якої соціалістичної нації" [7]...

Окремої розмови заслуговує ставлення наше до здобутків дожовтневої науки. Тут потрібна спокійна об'єктивність (не об'єктивізм, звичайно!), уміння розрізняти передові, прогресивні явища і явища консервативні, реакційні. На сторінках нашої преси, скажімо, довелось не так давно зустріти непродумане огуджування прогресивного вченого із світовим іменем, фольклориста, етнографа, літературознавця, друга Пушкіна і Шевченка, одного з попередників дарвінізму в Росії — Михайла Максимовича. Це — зразок "критицизму", заснованого на недостатній обізнаності з дійсним станом речей [8].

Дуже багато може дати вдумливому етнографові студіювання творів художньої літератури. Коли О. М. Кравець [9] починала роботу над кандидатською дисертацією "Роль Т. Г. Шевченка в розвитку етнографічної науки на Україні", то дехто з товаришів висловлював сумніви — чи "етнографічна" це, мовляв, тема. Маю право гадати, що ці товариші переконалися в безпідставності своїх сумнівів. Шевченко не залишив етнографічних праць у безпосередньому значенні цього слова, але багато сторінок його художніх творів та "Щоденника", робота над "Живописною Україною", зарисовки з життя казахів та киргизів становлять прямо-таки неоцінений етнографічний скарб.

Іван Франко був етнографом і в прямому розумінні, але його оповідання з сільського життя, його бориславський цикл дають вельми щедрий матеріал для вивчення культури й побуту селянства та робітників західних областей України в їх минулому.

А скільки корисного для себе знайде український етнограф у творах Котляревського, Гоголя, Квітки [10], Кропивницького [11], Старицького, Панаса Мирного [12], Короленка, Коцюбинського, Лесі Українки, а з радянських письменників, для прикладу кажучи, у Юрія Яновського ("Вершники"), Олеся Гончара ("Таврія"), Михайла Стельмаха ("Велика рідня")! Зауважу, що обвинувачення драматургів Кропивницького і Старицького в "зайвому етнографізмі" засноване певною мірою на непорозумінні. Це, зрештою, тема для окремої розмови.

Етнографічний відділ в Інституті мистецтвознавства, фольклору і етнографії Академії наук УРСР почав свою роботу у 1944 р. Треба сказати, що досі велася вона ще не на всю широчінь.

Як відомо, розвиток етнографії неможливий без так званої польової роботи. Протягом десятирічного існування відділу відбулося чимало експедицій — в робітничі райони країни (Донбас, Криворіжжя), у колгоспи і східних, і західних областей УРСР, на Закарпаття та ін. Протягом 1946—1947 рр. провадилося монографічне дослідження культури й побуту колгоспу "Пролетар" у с. Червона Слобода Черкаського району Київської області. Монографічне дослідження одного об'єкта — одного в даному разі колгоспу — має свої негативні сторони, але не слід заперечувати й позитивних. Його треба, здається мені, сполучати з роботою, веденою в ширших масштабах.

Побували наші етнографи у передових колгоспах Української РСР — "Здобуток Жовтня" Тальнівського району Київської області, де головою Федір Дубковецький [13], ім. Будьонного Березівського району Одеської області (голова колгоспу Макар Посмітний [14]), "Запорожець" Старобешівського району Сталінської області [15], де працює знатна трактористка Парасковія Ангеліна. Проте доводиться констатувати, що книжки про історію та життя цих колгоспів, про видатних їх діячів вийшли не з-під пера етнографів, а з-під пера професіональних письменників. Шкода: одні одних могли б доповнити[...]

Як правило, етнографи в своїх експедиціях кооперувалися з фольклористами — словесниками та музикознавцями. Інше й бути не може. Як, приміром, дослідите ви і опишете селянське чи робітниче весілля або колгоспне свято врожаю без занотування пісенних текстів і мелодій, якими незмінно супроводжуються такі явища [16] ?

Не можна не відзначити з радістю і початок роботи над величезної ваги і не меншої відповідальності справою, коло якої заходились львівські етнографи. Мова йде про створення великого "Атласу матеріальної культури західних областей УРСР". Очевидно, на черзі стоїть складання такого атласу і для східних областей нашої республіки [17].

Ми говорили про специфіку, зумовлену історичними обставинами, культури й побуту західноукраїнських областей УРСР. Те саме можна сказати й про Закарпаття. Треба, одначе, пам'ятати й друге: єдність українського народу. Етнографічно-фольклорна експедиція до Закарпаття, а саме до Великоберезнянського та Свалявського районів, що відбулась 1946 р., виявила ці риси єдності культури Закарпаття з культурою інших районів УРСР" *.

Інтересне нове явище, занотоване нашими етнографами: існування в с. Витилівці Чернівецької області історично-краєзнавчого музею, заснованого з ініціативи самих колгоспників і побудованого на принципі: колись і тепер**.

Можна сподіватись на утворення аналогічних музеїв і по інших колгоспах та робітничих центрах нашої країни. В якій пригоді стали б такі музеї нашим історикам, нашим економістам, нашим етнографам! [18].

Перспективи й завдання, які стоять перед фольклористикою і етнографією, безмежні. Кадри вчених треба поповнювати новими, свіжими силами [19]. Без цього неможливий розвиток науки. Треба також дбати про повсякчасне залучення до етнографічної роботи, зокрема польової (що частково й робиться), нашої студентської молоді, а також про поширення мережі кореспондентів на місцях [20].

* Мистецтвознавство. Фольклор. Етнографія. Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР. — Т. 1, 1947.; *Г. Ю. Стельмах.* Етнографічно-фольклорна експедиція 1946 р. в Закарпаття.

** И. Ф. Симоненко, А. Ф. Кувенева. Колхозный музей в Черновицкой области УССР. — Советская этнография. — 1950. — № 1.

Київ

[1] Брокгауз і Єфрон. — Брокгауз — німецька видавнича фірма, заснована 1805 р., разом з російською фірмою Єфрон у 1890—1907 рр. видали у Петербурзі енциклопедичний словник.
[2] Стельмах Григорій Юхимович (1903—1982) — український радянський етнограф, доктор історичних наук.
[3] "На даному етапі розвитку етнографічної науки її предметом є...". — Див. статтю: *Стельмах Г. Ю.* До питання про предмет етнографічної науки // Народна творчість та етнографія. Наукові записки. — К., 1954, т. 3, с. 164.
[4] Толстов Сергій Павлович (1907—1976) — російський радянський археолог і етнограф, член-кореспондент АН СРСР.
[5] ...особливо країн народної демократії... — Йдеться про європейські і зокрема слов'янські країни соціалістичної співдружності.
[6] Чебоксаров Микола Миколайович (нар. 1907 р.) — російський радянський етнограф і антрополог, професор Московського університету.
[7] ...будемо з ними боротися. — В автографі після цих слів читаємо: "Наведу приклад. У матеріалах однієї експедиції до західних областей України я знайшов спостереження, що в дні свят — Першого травня, в річницю Жовтневої революції — сільські господині готують особливо смачні страви. Названо тільки революційні свята. Не можу повірити, щоб у деяких родинах не відзначалися там і церковні свята (можливо — і поряд з революційними), а таке враження може скластися у читача названих матеріалів. Тим часом цікаво було б знати, де, в яких родинах церковні свята відзначаються, як ставляться до них люди старі, середнього віку, молодь, діти, яку боротьбу з релігійними пережитками проводять на селі партійна організація і комсомол".
[8] ...з дійсним станом речей. — В автографі (с. 15) після цих слів читаємо: "Скажу більше. Різко негативно ставлячись до наукових концепцій та ідеологічних тенденцій "просвітянина" Грінченка і запеклого націоналіста Куліша, ми не можемо цілком залишити поза своєю увагою рясний фактичний матеріал у "Записках о Южной Руси" першого (другого. — *С.М.*) і фольклорних записах другого (першого — *С. М.*); розуміється, до цього матеріалу треба підходити з належним строгим критицизмом — без лайок".
[9] Кравець Олена Михайлівна (нар. 1924 р.) — український радянський етнограф.
[10] Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778—1843) — перший прозаїк нової української літератури.
[11] Кропивницький Марко Лукич (1840—1910) — український драматург, актор і режисер, основоположник українського професійного театру.
[12] Мирний (Рудченко) Панас Якович (1849—1920) — український письменник, революційний демократ.
[13] Дубковецький Федір Іванович (1894—1960) — знатна людина Радянської України, один із зачинателів колгоспного руху, двічі Герой Соціалістичної Праці
[14] Посмітний Макар Онисимович (1895—1973) — знатна людина Радянської України, один із зачинателів колгоспного руху, двічі Герой Соціалістичної Праці.
[15] Сталінська область — так називалась Донецька область до 1961 р.
[16] ...супроводжуються такі явища? — В автографі (с. 20) після цих слів читаємо: "Зазначу в дужках, що той випадок, коли наші фольклористи записали тексти пісень радянського українського весілля, не записавши їх мелодій, промовляє ніяк не на користь нашого інституту".
[17] ...областей нашої республіки. — Після цих слів в автографі (с. 22—24) читаємо: "Я сказав, що про Львівський етнографічний музей буде на нашій нараді окрема розмова. Хочу тільки зазначити дві речі. По-перше, через брак приміщення, а може, і ще з якихось причин музей експонує не всі свої багаті фонди, і з приводу цього не можна не висловити жалю. По-друге, сумно й дивно, що досі в такій великій країні, як Українська РСР, існує, по суті, єдиний етнографічний музей. Так далі тривати не може. Зокрема, етнографічному відділові нашого інституту дуже важко вести свою роботу без своєї музейної бази. Це питання вже ставилось перед відповідними органами, треба його поставити знову.
На підставі самостійного вивчення матеріалу написав і захистив дисертацію на тему "соціалістичний побут робітників Ворошиловградського заводу ім. Жовтневої революції" О. С. Куницький. Складається дисертація з таких розділів: 1. Огляд основної літератури про побут робітників Росії. 2. Історична довідка про завод і його робітничий колектив. 3. Громадський побут. 4. Родинний і домашній побут. 5. Житлові умови.
Видима річ, що у другому розділі відходить автор від "чистої" етнографії в сторону загальної історії, у третьому й четвертому не може обійтись без питань економічного порядку, в останньому якоюсь мірою зачіпає архітектурні справи. А як інакше? Головне в тому, що все спрямування роботи в її цілому — етнографічне.

Справедливо зауважує тов. Чеботарьов в уже цитованій статті:
"Пройти мимо изучения производственной жизни рабочих этнографы, естественно, не могут, хотя она интересует их не со стороны ее технологии, а со стороны ее общественного и идейного содержания, так как в процессе самого производства складываются новые социалистические отношения между людьми.

18 ...нашим економістам, нашим етнографам. — В автографі (с. 26) після цих слів читаємо: "Із сказаного вимальовується, на мою думку, картина загального стану етнографії в Українській РСР, зосібна в нашому інституті".

19 Кадри етнографів треба поповнювати новими, свіжими силами. — Замість цих слів в автографі читаємо: "А тим часом — жниво велике, а женців — обмаль. Не буду розводитись про питання кадрів, скажу тільки, що їх не тільки треба, але й можна поповнювати новими, свіжими силами".

20 ...мережі кореспондентів на місцях. — В автографі (с. 27) після цих слів йде такий текст: "Хочеться також висловити побажання, щоб етнографічний відділ Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, який (відділ) уже кілька років працює без керівника, був нарешті очолений кваліфікованим ученим, організатором і проводирем. Нема сумніву, що відділ суспільних наук Академії та її Президія допоможуть нам у цьому".

ПРО УКРАЇНЦІВ І УКРАЇНУ XX століття

(Народознавчо-публіцистичні статті М. Рильського)

УЧЕНИЙ, ГРОМАДЯНИН, ЛЮДИНА

Незадовго до смерті Олександра Олександровича Богомольця був у нього працівник одного з наших видавництв. Зайшла мова про літературу — і хворий, виснажений, змучений тривалою злою недугою вчений з запалом говорив про шляхи її розвитку, про потребу ширше подавати нашому читачеві переклади з іноземних письменників. Зокрема, радив він видати збірку американських новел XIX сторіччя — і при цьому жваво, з блиском в очах переказав зміст деяких із них...

Коли я, за який тиждень до страшної події, так само одвідав Олександра Олександровича, то перші запити його були про Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, котрим я керую в Академії наук УРСР, і мене вразило, які подробиці про життя й роботу інституту — подробиці сьогоднішнього дня — знав керівник Академії, котрого вже чимало часу тому прирекли лікарі до постельного режиму, категорично заборонивши будь-яку працю, будь-яке втручання в справи Академії.

Співробітники Академії наук добре пам'ятають і ніколи не забудуть засідань Президії Академії під головуванням Олександра Олександровича. Глибокий спеціаліст у своїй галузі знання, де був він невтомним новатором, ненаситним шукачем і знахідником нових обріїв, він був неабияк обізнаний і в інших науках, і то не тільки в біологічних, а й ніби далеких від його ділянки, як-от суспільствознавчі, гуманітарні науки. Не раз робив він тонкі зауваження про плани, приміром, Інституту літератури про висвітлення тих чи інших явищ і постатей у письменстві, і з цими зауваженнями раз у раз мусили погоджуватися фахівці-літературознавці. Одного разу зайшла мова про запровадження у відділі мистецтвознавства спеціального підвідділу лисенкознавства — і Олександр Олександрович виголосив дуже глибоку і повчальну характеристику великого нашого композитора, підкресливши його громадську роль і вагу. Як справжній аматор і знавець музики, провів він паралель між "Майской ночью" Римського-Корсакова та "Утопленою" Лисенка — і, справедливо віддаючи перевагу

Олександр Богомолець. Фото 1945 р.

майстерності першого твору, підкреслив глибоку народність і щирий ліризм другого.

Близькі стосунки лучили замолоду Олександра Олександровича з корифеями українського дожовтневого театру — братами Тобілевичами, Заньковецькою, надто з останньою. Ім'я Марії Костянтинівни вимовляв він завжди з особливою теплотою й ніжністю...

Людина надзвичайно широких знань, був Олександр Олександрович і великим знавцем людей. Це допомагало йому керувати таким незвичайно складним організмом, як Академія наук, це допомогло йому піднести авторитет Української Академії на небувало високий рівень.

Великий учений і прекрасний організатор, був Олександр Олександрович передовсім громадянином. Ми пам'ятаємо часи евакуації — Уфу, потім Москву. Всю роботу Академії наук повернув її президент на службу народові у великій визвольній війні, скерувавши в цей бік не тільки свої власні та свого інституту досліди й досягнення, але й інтерес усіх інститутів. Отже, не тільки швидке вигоєння ран та недуг червоних воїнів, не тільки проблеми раціонального живлення організмів, але й посилення економічної та воєнної потужності Радянського Союзу стояли в центрі уваги всієї Академії. А разом з тим чудово розумів небіжчик усю вагу нашої гуманітарної культури, нашої літератури, нашого мистецтва, що теж служили народові в дні війни, як служать йому в дні миру, і саме в Уфі, саме з ініціативи Олександра Олександровича притягнено до роботи в Академії наших письменників, художників, музикантів, саме там зароджується новий в системі Академії Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, саме там, а далі в Москві, провадиться пильна робота по редагуванню великого російсько-українського словника.

Після повернення Академії наук до Києва всі сили свого розуму й свого організаторського хисту віддав Олександр Олександрович поновленню роботи найвищої нашої наукової установи, дальшому її поширенню і зростанню. Чимало доводилось переборювати труднощів, але Олександр Олександрович боровся з ними, повен юнацького запалу та сивої мудрості, — і перемагав.

Вся радянська земля знає Богомольця не тільки як великого вченого, але й як видатного громадського діяча, депутата й заступника голови Верховної Ради УРСР, депутата Верховної Ради СРСР. І на цих високих громадських постах, як і на посту керівника Академії, був він справжнім сином і слугою народу, був він справжнім більшовиком.

На гарматному лафеті, як славного воїна, відпроваджено Олександра Олександровича Богомольця в останню путь — і ввесь величезний натовп людей, що супроводив його, розумів: так, це справді був славний воїн, воїн за щастя, честь і волю радянського народу. Таким і увійшов він у народну пам'ять на віки вічні.

Олександр Богомолець (1881—1946) — видатний український вчений, автор визначних праць в галузі біології і фізіології, зокрема, свого часу широко відомого (тритомного) підручника "Патологічна фізіологія". Тривалий час (з 1931 р. до своєї смерті) він очолював Академію наук України як її президент.

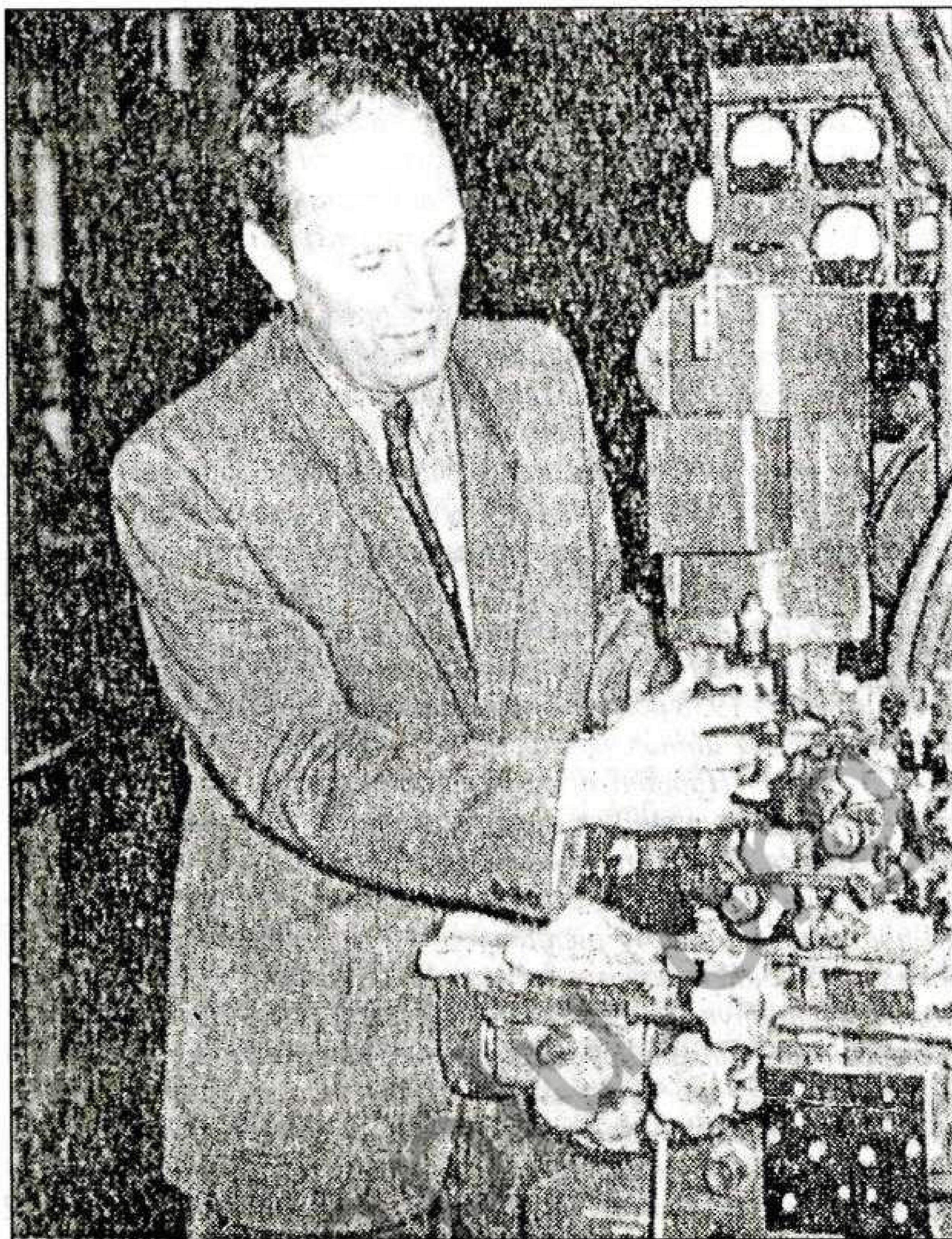
Народився він у Києві в Лук'янівській тюрмі, де була ув'язнена його мати. Після суду вона відбувала покарання в сибірських в'язницях, куди взяла з собою і сина. Вже в дитячі роки велике враження на О. Богомольця справив "Кобзар" Т. Г. Шевченка. Не випадково пізніше, вже як професор, працюючи понад два десятиліття за межами України (в Саратові й Москві), він продовжує цікавитися українською культурою, а ще згодом, вже як президент Академії наук України, сприяє організації ряду її установ гуманітарного профілю. Він належав до числа тих українських вчених, завдяки зусиллям яких 1936 року в Києві почав працювати Інститут Українського фольклору, який з 1937 року видавав журнал "Український фольклор".

Цей інститут до 1938 року очолював академік Андрій Хвиля. Тут він підготував і видав кілька цінних праць, зокрема, велику книгу "Українська народна пісня" і збірку "Народні прислів'я і приказки". Оскільки їх упорядник був засуджений і розстріляний як ворог народу, то ці книги, на жаль, майже ніколи не згадуються. Після трагічної смерті А. Хвилі над очолюваним ним інститутом і журналом нависла загроза закриття. Але, як свідчили фольклористи, що працювали в цьому інституті — член-кореспондент АН України П. М. Попов і кандидат філологічних наук Ф. І. Лавров — саме О. Богомолець врятував тоді інститут. На засіданні Президії АН України О. Богомолець виступив з промовою про значення фольклору для розвитку української культури. Він підкреслив, що великими шанувальниками української народної творчості були академіки — засновники УАН, а також — в наступні роки — всі її президенти і віце-президенти.

Для того, щоб зберегти від закриття Інститут фольклору, О. Богомолець запропонував свій план. Він пригадав свого земляка, уродженця м. Ніжина Ю. М. Соколова, відомого фольклориста, який читав у Московському університеті курс народної творчості і ввів тут відповідні семінарські заняття.

Цей предмет, як відомо, в перші пожовтневі роки тодішні ідеологи розцінювали здебільшого скептично. Вивчення фольклору і етнографії, як архаїчних явищ, вони вважали пережитком минулого. Так було до повернення Максима Горького до Москви. Невдовзі він почав готувати Перший всесоюзний з'їзд письменників, на якому виступив із великою доповіддю. Основна її частина була присвячена висвітленню ролі народної поетичної творчості в розвитку художньої літератури. Кажуть, що цю ідею Максим Горький розвинув під впливом професора Юрія Соколова. Але як би там не було насправді, після виступу Максима Горького ставлення до фольклору змінилося на краще. Невдовзі після цього в Києві був заснований Інститут українського фольклору і було відновлено видання фольклористичного журналу.

Пропозицію О. Богомольця Ю. Соколов прийняв, але з умовою, що його оберуть академіком. О. Богомолець через кілька днів скликав загальні збори АН України, на яких Ю. Соколов був обраний академіком. На жаль, директором Інституту фольклору АН України Ю. Соколов працював недовго. 1941 року на урочистому засідання співробітників Академії наук України з нагоди 70-річчя академіка А. Ю. Кримського (після довголітнього офіційного його ігнорування) з блискучою полум'яною промовою виступив його давній друг Юрій Соколов. Після цього виступу, зійшовши з трибуни, він повільно підійшов до ряду крісел, обережно сів і помер. Незабаром на його місце директором Інституту фольклору було призначено В. П. Петрова.

В 50-ті роки, коли розгорталася науково-технічна революція в Україні, одним з її лідерів був Б. Є. Патон. Незабаром він очолив роботу Академії наук України, і ось уже близько сорока років є її Президентом. Не так давно за видатні заслуги в справі розвитку науки Б. Є. Патону присвоєно звання Героя України і нагороджено орденом Держави.
На знімку: Б. Є. Патон біля апарата для електрошлакового зварювання, сконструйованого в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона (1959).

О. Богомолець відіграв вирішальну роль і в тому, що 1944 року в Києві було створено (на базі Інституту народної творчості і мистецтва) Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України і призначено його директором М. Т. Рильського.

До речі, так само, як і О. Богомолець, у ролі рятівника Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії від реорганізації чи закриття в повоєнні роки виступив і Б. Патон. З 1957 року в Інституті МФЕ було поновлено видання народознавчого журналу. Але вже перші його номери викликали певні нарікання офіційних кіл ("До чого оця всяка старовина, оці всякі там вітряки?!"...). Вслід за цим посипалися певні зауваження, закиди, а згодом і звинувачення й на адресу Інституту. Дійшло до того, що на високому рівні було поставлено питання про необхідність реорганізації чи й закриття цього Інституту. Про це дізнався директор ІМФЕ М. Рильський і звернувся за підтримкою до Б. Патона. Той негайно рішуче виступив проти так званої реорганізації, а тим більше проти закриття Інституту і його журналу. Правда, згодом майже така сама історія, кажуть, повторилася й ще раз. Українські народознавці і мистецтвознавці як у минулому, так і до цього часу, вдячні своєму президенту за його таку мудру, сміливу і благородну позицію — І. В.

Коли я вчився в Київській гімназії Товариства сприяння середній освіті, то в п'ятому класі викладав у нас літературу чи, як тоді говорили, словесність Дмитро Миколайович Ревуцький. Пам'ятаю першу його появу, якої ми, гімназисти, чекали, звісно, з великою цікавістю. Ввійшов не старий іще, але вже лисуватий чоловік, просто й приязно привітався з нами і без особливих якихось передмов почав читати нам вірш О. К. Толстого "Курган", — про витязя, який чинив великі подвиги і здобув собі ними "громоносное имя" — кінець кінцем умер, поховано його, насипано над ним високу могилу — і ніхто тепер не знає, хто лежить під тією могилою, ніхто не пам'ятає того "громоносного имени". Всі, навіть одчайдушні пустуни, слухали уважно. Ясно було, що перед нами неабиякий читець...

Чому обрав Дмитро Миколайович для першого знайомства з нами саме цю річ, яка не входила до шкільної програми, я не знаю. Забув також, на жаль, яка розмова відбулася в класі після читання, — а відбулась вона безперечно. Ясне мені тільки одно: Ревуцький хотів зразу ж, з першої ж лекції, ввести нас у світ поезії, вдарити в струну любові до літератури і показати, як звучить справді поетичний твір у справді мистецькому виконанні. Під цим знаком і йшла подальша його робота в нашій школі, де вчителював він, на жаль, недовго — рік, здається, чи, може, два...

Я сказав про відхід від офіційної шкільної програми. Було це в перші роки після революції 1905 року, і хоч усякі ілюзії "свобод", "дарованих" царським маніфестом, на той час уже розвіялися геть, а проте гімназіальні вчителі інколи дозволяли собі "вільності" на зразок, приміром, того, що офіційно вважалося, ніби ми вчимо історію Росії за одним підручником, а насправді її вчили за іншим (не зазначеним у програмі, хоча, звичайно, дозволеним цензурою і допущеним, — а не рекомендованим — до шкільного вжитку).

Дмитро Миколайович викладав давній період російської літератури, але часто відходив від нього, перекидаючись у літературу XIX, а то й XX століття. Раз у раз торкався він питань теоретичних і в цьому плані познайомив нас із "П'ятьма читаннями про мистецтво" Іполіта Тена. Ми знаємо методологічні хиби Тена, світоглядну обмеженість його, а все-таки оті "Читання" показали нам, як цікаво можна узагальнювати проблеми мистецтва, — чого не було в офіційно схвалених підручниках з теорії літератури. До того ж, написані ті "Читання", треба признатись, із чисто французьким блиском...

Дмитро Миколайович був не тільки прекрасний читець (пізніше, після 1917-го року, він випустив українською мовою чудовий підручник виразного читання), а й завзятий театрал. Зрозуміло, що з перших же кроків він узявся влаштовувати аматорські гімназіальні спектаклі.

Сучасним читачам варто, між іншим, нагадати, що в чоловічих учбових закладах жіночі ролі грали тоді хлопці. З усміхом згадую, що в фонвізінському "Недоросткові" роль Софії виконував мій товариш по шкільній лаві і друг, нині академік Михайло Павлович Алексєєв (до речі, обраний до всесоюзної Академії в один день зо мною). Не пам'ятаю вже тільки, чи йшла та вистава під режисурою Дмитра Миколайовича. Щоб закінчити з цим відбігом від теми, скажу, що одного разу наше гімназійне начальство добилось порушення цього правила про виконання жіночих ролей хлопцями. Учитель французької мови Моріс Майяр поставив французькою мовою — не в гімназійному приміщенні, а в якомусь клубі, але нашими гімназичними силами, — п'єсу Ростана "Сірано де Бержерак", де роль Роксани грала дочка київського поліцмейстера Скалона. Таким чи-

Д. М. Ревуцький. Фото, 1938.

ном, між іншим, цей чудовий твір, який Горький назвав "шампанським" і який я набагато пізніше, на замовлення Львівського театру імені Заньковецької, переклав на українську мову, бачив я вперше виконаним французькою мовою. Шкода мені, що він так і не йшов на українській сцені, і то шкода не тільки як перекладачеві, а й як глядачеві. У московських театрах за радянського часу "Сірано" якогось сезону чи й кілька сезонів ішов паралельно у двох перекладах — Т. Щепкіної-Купернік [1] і радянського драматурга В. Соловйова.

Не пам'ятаю точно, які саме вистави здійснив на нашій гімназичній сцені Дмитро Миколайович, — пригадую тільки "Тяжбу" Гоголя, де він сам виконував одну із ролей, а також таку складну й велику річ, як трагедія Корнеля [2] "Сід". В одному із старших класів гімназії приділялася спеціальна увага так званому тоді псевдокласицизмові (до якого належав і Корнель), і один наш гімназист (одного із старших класів) на підставі лекцій Ревуцького та рекомендованої ним літератури написав невеличку працю про це літературне явище, зокрема про французьких "псевдокласиків", яка й була видана окремою брошурою — звичайно, з ініціативи і під редакцією Дмитра Миколайовича.

Одначе не тільки на шкільній сцені, а й у класі вдавався Дмитро Миколайович до "театралізації" літературних творів. Я вже згадував в одній із розмов, що з його участю в ролі Герцога була виконана у нас силами учнів маленька трагедія Пушкіна "Скупий рицар". Щоправда, я не погоджувався з трактовкою головної ролі Дмитром Миколайовичем, який натуралістично підкреслював старечість цього справді немолодого, але ще фізично дужого маніяка і в знаменитому монолозі шамкав:

Как молодой повеша ждет швиданья
Ш какой-нибудь ражвратничей лукавой...

Здається, я якогось разу навіть обережно натякнув улюбленому вчителеві на свою незгоду з такою трактовкою ролі... Це могло бути, і він напевне не образився.

Його в цьому відношенні характеризує такий випадок. Якось один гімназист під час уроку потайно рисував карикатуру на Дмитра Миколайовича ("дружній шарж" за новітнім висловом). Він так захопився своєю роботою, що й не помітив, як за його спиною опинився оригінал портрета, заглядаючи в рисунок. Бідолашний художник хотів швиденько сховати папірець у парту, але Дмитро Миколайович серйозно сказав йому:

— Будь ласка, коли закінчите, то дайте мені цей рисунок. Я колекціоную карикатури на себе.

До шкільної нашої програми входила народна творчість чи то фольклор — тоді це називалось, і добре називалось, коли говорити лише про усну творчість, народною словесністю. У викладанні цього предмета використовував Ревуцький хорошу книжку М. Коробки [3] "Народная словесность", притягав він і інші джерела.

Дмитро Миколайович не був тим, що називають блискучим лектором. Він любив не так розказувати, як показувати. Мені досі впам'ятку, як він читав нам примітивну пісеньку австралійців:

Кенгуру бежал быстро,
А я еще быстрей,
Кенгуру был жирен,
А я его съел...
Кенгуру, кенгуру!

На цих словах "Мікєша" (ми часом так жартома називали його проміж себе) аж пританцьовував, удаючи того щасливого австралійського мисливця.

Чільне місце, звичайно, посідали тут билини, і я навіки запам'ятаю той наспів, яким виконував билину про Іллю Муромця знаменитий "сказитель" Рябінін [4], що приїздив якось до Києва. Ревуцький перейняв той наспів і, звісно, продемонстрував його й перед нами.

В сусідньому з Ревуцьким домі, на Малій Володимирській вулиці, жив відомий знавець фольклору і, зокрема билинного епосу, професор Андрій Митрофанович Лобода [5], дружбою з яким пишався Дмитро Миколайович. Якось він запросив Лободу у наш клас, і той протягом кількох уроків прочитав нам як дорослим, як студентам справжній стислий курс про билини. Дмитро Миколайович під час цього читання скромно сидів на лаві біля одного з учнів.

Справжнім святом бувало, коли "Мікєша" збирав нас (іноді кілька старших класів разом) у гімназичній залі, сідав до піаніно, і, сам собі акомпануючи, виконував російські і українські пісні та думи. Треба пам'ятати, що за тих часів самі слова Україна, українська мова, українська література були під забороною, що за саме тільки вживання української мови деякі вірнопіддані директори гімназій та покірні їм педагогічні ради виключали іноді учнів з гімназії. Отже, те, що Дмитро Миколайович знайомив нас з українськими думами та піснями, було на тодішні часи неабиякою сміливістю.

Поруч із закоханістю Дмитра Миколайовича в виразне читання і в театр ішло не менше, а може, й більше захоплення його вокальним мистецтвом. Голос мав він невеликий, але приємний, і артистично ним володів. Коли мені пізніше, в дожовтневі й пожовтневі роки, доводилося стрічатись із ним у спільних знайомих чи й у нього або у мене вдома, то він доконче влаштовував домашній концерт, де охоче виконував номери з свого безкінченного вокального репертуару. Інколи йому акомпанував скромний студент із милою усмішкою — молодший брат Дмитра, нині славний наш композитор Левко Миколайович Ревуцький.

У пожовтневий час в музично-драматичному інституті імені М. В. Лисенка Дмитро Миколайович читав спеціальний, дуже інтересний курс історії пісні. Захоплювався він мистецтвом прямо-таки по-дитячому. Коли до Києва десь у двадцяті роки приїздив співець Анатолій Доліво [6] з своїм своєрідним і широчезним репертуаром (значну частину якого складали пісні народів, зокрема російські, а частково і українські), то Ревуцький не пропускав ні одного його концерту. Та що там! Він буквально був закоханий в цього оригінального й талановитого співака.

Всього в одній розмові не розкажеш. Хочеться мені тільки нагадати, що Д. М. Ревуцький був серйозним науковим дослідником, автором просторих монографій про українські думи та історичні пісні, про Миколу Лисенка (видання творів якого редагував), укладачем збірників народних пісень, а також редактором таких видань, як пісні Бетховена, Шуберта тощо. В кабінеті у нього висів на видному місці портрет Стасова, і було щось у характері Дмитра Миколайовича спільне з цим ентузіастом російського

національного мистецтва. Літературні смаки були у Ревуцького широкі і, сказати правду, це саме він, декламуючи мені у себе вдома Маяковського, вперше по-справжньому привернув увагу до цього поета.

У двадцяті роки та й пізніше в Академії наук України влаштовувалися інколи вечори літератури та музики, зокрема народної пісні. (Шкода, до речі, що практика таких вечорів якось призабулася). Ревуцький, пов'язаний з роботою тодішньої Етнографічної комісії Академії наук, завжди був організатором і, як то кажуть, душею цих вечорів. Це завдяки його клопотанням виступав на тих вечорах старий уже, але ще бадьорий Панас Карпович Саксаганський, якого Дмитро Миколайович вважав одним із найбільших акторів сучасності, знайомив слухачів із своєю преінтересною трактовкою народних пісень незабутній організатор знаменитого Охматівського народного хору Порфир Данилович Демуцький, побачили співробітники Академії справжній старовинний вертеп і т. ін.

Такий він був, наш "Мікєша", якого часто згадую я молодим іще "преподавателем словесности", згадую, як він, було, виходить із гімназії з товстелезним портфелем під пахвою, завжди оточений юрбою гімназистів, які без усякої улесливості жваво розмовляли з ним на різні, не тільки літературні, теми, а часом реготали від добродушних анекдотів, на які теж був мастак наш Дмитро Миколайович...

Такий він був, і таким ми його любили *.

Коротко про фольклористичну діяльність Д. М. Ревуцького

Ревуцький Дмитро Миколайович (24.III.1881 — 29.XII.1941) — видатний український фольклорист, музикознавець і літературознавець. Закінчив 1906 року історико-філологічний факультет Київського університету. Тривалий час працював на педагогічній роботі, зокрема в Київській гімназії В. Науменка і Київському музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка (1918—23). Він був одним із найактивніших ініціаторів створення Етнографічної комісії Академії наук України і журналу "Етнографічний вісник". Д. Ревуцький є автором книги "Українські думи та пісні історичні" (1919), яка відіграла в перші пожовтневі роки виняткову роль в пробудженні і зміцненні зацікавлення скарбами народної поезії серед підростаючого покоління української інтелігенції. Вчений брав участь у написанні фольклористичних коментарів до академічного видання творів Т. Г. Шевченка, яке здійснювалося в 20-ті роки під керівництвом академіка С. Єфремова. Д. Ревуцький є також укладачем дуже цінної з мистецького погляду збірки найкращих українських пісень "Золоті ключі" (три випуски — 1926, 1929, 1970).

Д. Ревуцький був одним із найавторитетніших знавців фольклористичної спадщини Т. Шевченка і М. Лисенка, а також українського народного епосу. В довоєнні роки він організував кілька з'їздів і наукових конференцій, присвячених проблемам розвитку кобзарського мистецтва в Україні. Вчений був також ініціатором створення Інституту українського фольклору (1936), хоча на роботу туди він був прийнятий лише 1938 року.

Життя вченого обірвалося трагічно в перші місяці окупації Києва німцями 1941 року. Прикутий хворобою до ліжка, він був по-звірячому убитий невідомими особами (очевидно, як найактивніший учасник національно-культурного відродження України). — І. В.

ДИВЛЮСЬ НА АФІШУ ТА Й ДУМКУ ГАДАЮ...

Олександр Олександрович Богомолець не раз було казав українським артистам: "Чому ви не співаєте пісні "Ой не пугай, пугаченьку"? Це ж — історія давньої України!"

Не знаю, чи справді відбиває та прекрасна пісня історію давньої України, чи можна її тлумачити і якось інакше, — але всі пісні українського народу в їх сукупності таки справді дають надзвичайно яскраву картину і ми-

нулого України, і сучасного її життя. Всі пісні, — а їх безліч. Коли взяти до уваги не тільки все опубліковане в численних фольклористичних збірках, а й той факт, що експедиції нашого Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, а також інших установ і окремих осіб щороку привозять дуже багато не тільки варіантів уже відомих пісень, а й пісень свіжостворених, пісень про найсучаснішу сучасність, то можна твердити, що слово безліч треба брати у буквальному значенні: не злічити...

Ми маємо чудових співаків. Інколи на концертах вони виконують і народні пісні, і добре виконують. Але скажу прямо: мене вражає, що обертаються вони в колі якогось десятка "номерів". І "номери" ті — не завжди перлини народної творчості.

Звичайно, кожен співак, кожен виконавець має свої "коронні" речі, які особливо охоче виконує перед публікою. Таке було у Шаляпіна, у Собінова, у Мишуги [1], у Соломії Крушельницької [2], таке бачимо нині у найкращих наших вокалістів. А згадаймо про те, що той же Шаляпін ввів до концертного репертуару ряд російських пісень, яких ніхто до нього не тільки не співав на естраді, а й не знав. Про славетну Крушельницьку (1873—1952), яку музична критика ставила колись в один ряд із Шаляпіним, Карузо [3], Тітта Руффо [4] (що не пошкодило "Большой Советской Энциклопедии" не приділити їй ні одного рядка), одна моя знайома, що бувала у великої артистки за останніх років її життя у Львові, розповідала таке: не було у старенької більшої радості, як пригостити одвідувачів рідними, знайомими ще з дитинства піснями, — а знала вона тих пісень пребагато і любила цим хвалитись...

І от — про наших виконавців. Виходить у "збірному" концерті улюбленець публіки, таки справді вартий цієї любові, і вже знаєш наперед, що він заспіває "першим номером", що — "на біс" і т. д. Пісень — море, а співаки зводять його до вузенького, хай і гарного (не завжди, проте, найкращого), струмка.

А досить би співакові, талановитому і освіченому співакові (я до таких, власне, тільки й звертаюсь), перегорнути протягом кількох вечорів ну хоч би збірники лише самого Лисенка, щоб знайти там десятки й десятки призабутих у нас шедеврів, які після певної праці над ними, безперечно, стали б "коронними номерами" того співака!

Самі-но цикли козацьких, гайдамацьких, чумацьких, заробітчанських, рекрутських пісень, — минаю вже пісні про кохання, про родинне життя, про громадські справи, — являють собою таке ідейне, тематичне, мелодійне, словесне багатство, що аж дух захоплює!

Хтозна, чи варто тут повторювати багато разів говорене, — а проте скажу ще раз: народними піснями наші конферансьє і концертові програми частенько проголошують речі, яким далеко, як до неба, до справжнього фольклору, — на чолі їх стоїть славнозвісна "Гандзя"...

Гідний усесвітньої шани й любові космонавт Радянського Союзу Павло Попович любить пісню "Дивлюсь я на небо..." Любить цю пісню й багато людей взагалі. Просто чудесно, що вона, ця українська пісня, пролунала з уст першого космонавта-українця в міжзоряних просторах. І цілком природно, що нею вітають наші співаки Павла Романовича тут, на землі... Але навіщо ж називати її народною і навіщо "заспівувати", затріпувати цю пісню "до безпам'ятства"?

Насмілюсь, до речі, одверто висловити свою особисту гадку: і поетичними, і музикальними якостями все-таки поступається цей романс Александрової [5] на слова Петренка [6] багатьом віршам великих поетів, багатьом мелодіям великих композиторів, багатьом справді народним пісням.

Я говорив про "збірні" концерти. Але і в своїх особистих, персональних концертах не дуже часто тішать нас наші співаки строго продуманими програмами, зокрема — програмами, складеними із народних пісень. А

чому б, скажемо, комусь із наших дорогих артистів, серед яких є й мої щирі друзі, не скласти цілого концерту із якогось певного циклу народних пісень? Говорю не тільки про українські пісні, а й про російські, білоруські, інших слов'янських і неслов'янських народів. Не кажу вже про минуле й давнє, — самих-но пісень про Велику Вітчизняну війну вистачило б на кілька концертів!

Я досі говорив про пісні народні та псевдонародні і про співаків-солістів. Звернуся до професійної музики і до інших видів музичного мистецтва — до скрипалів, піаністів, віолончелістів, до наших ансамблів, капел, оркестрів. Знову-таки — зачароване коло, з якого тільки часом вириваються окремі виконавці і колективи.

Прочитайте хоч би програми заїжджих і місцевих піаністів. Невже так мало на світі композиторів, що ці музиканти — серед них і дійсно блискучі — здебільшого обмежуються досить вузьким списком імен і творів, мало дбають про цілеспрямованість програми? Нагадаю знамениті історичні концерти Антона Рубінштейна [7] в Москві, Петербурзі, в найбільших містах Європи, концерти, в яких давалася картина розвитку фортеп'янової музики від її початків і до сучасних Рубінштейнові днів. Або скромніший і ближчий приклад: концерти-лекції нашого київського піаніста-педагога, покійного радянського музиканта Григорія Миколайовича Беклемішева [8].

Я навів ці приклади, щоб нагадати, що нам як повітря потрібна пропаганда серйозної музики. Колись писав я десь про концерт у Кам'янці над Тясьмином, де бували, як відомо, Пушкін і Чайковський. Великий оркестр під керівництвом Н. Г. Рахліна [9] виконував там одну з найвідоміших симфоній Чайковського. Публіка, що складалася в основному з колгоспників, гаряче плескала виконавцям і диригентові. Я зробив тоді висновок, що слухачі зрозуміли геніальний твір Чайковського. Боюсь, що це не зовсім так. Кам'янчан тоді захопило гаряче виконання оркестру під блискучим проводом Рахліна, але навряд чи "дійшла" до них симфонія у всій її складності й глибині. Естетичне почуття, розуміння музики треба виховувати, і в цьому — велике завдання наших концертантів, наших лекторів, нашої музикальної суспільності...

Те, що дали в музиці минулі часи, потрясає своєю величчю. Чи треба нагадувати імена Баха [10], Генделя [11], Гайдна, Моцарта, Бетховена, Шумана [12], Шуберта [13], Ліста [14], Шопена, Глинки, Чайковського, Римського-Корсакова, Мусоргського, Сметани [15], Дворжака [16], Гріга [17], Лисенка, Монюшка, Бородіна, Рахманінова, Скрябіна, Леонтовича?.. Список можна б набагато розширити. І ці імена ми часто бачимо на афішах. Але я переконаний, що тільки із тих творів названих композиторів, які ніколи не виконуються чи виконуються надзвичайно рідко, можна б скласти концертові програми на кілька років... І такі самі концертові програми можна скласти із творів композиторів, чиї імена тільки вряди-годи, в усякому разі не часто, читаємо ми на афішах. Кілька лише імен у випадковому порядку: Лядов [18], Малер [19], Гречанінов [20], Калачевський [21], Аренський [22], Ребіков [23], Сезар Франк [24], Берліоз [25], Танєєв [26]. Це — недавні і не дуже давні часи. А ось два імені із сивої давнини: Люллі [27] і Рамо [28]. Багатьом читачам ці прізвища нічого не промовляють. А це ж — цілий, по-своєму чарівний музичний світ!..

І про сучасну музику. Скільки у нас консерватизму в цій справі! Те, що Равель [29] та Дебюссі [30] і досі ще входять у широкому загалі, досі ще фігурують у довідкових виданнях під застережними марками "модерністів", "імпресіоністів", що твори їх не без труднощів потрапляють, так би мовити, просочуються, на наші концертні естради, що "Петрушку" геніального Стравінського [31] чули серед нас тільки щасливі одиниці, — ну, хіба це нормально?

Імена Прокоф'єва [32] і Шостаковича [33] дістали всесвітнє визнання, їх з великою пошаною вимовляють і у нас. А проте я, мабуть, не помилюсь, коли скажу, що твори цих великих російських композиторів, радянських композиторів, частіше виконуються за кордоном, ніж у нас. І чи не пора знову переглянути оперну творчість Шостаковича, зокрема "Катерину Ізмайлову", так жорстоко ошельмовану за добре пам'ятних усім нам гірких часів?..*

Як це прекрасно, що Іван Козловський свій концерт, яким він несподівано порадував москвичів десь на початку цього року, склав із творів російського класика XIX ст. М. Глинки і англійського композитора, що народився 1913 року, Бенджаміна Бріттена [34]!

Ми хвалимось, що ми, українці, музичний народ. Але не тільки свою народну пісню, але й своїх композиторів знаємо ми — ну, м'яко кажучи, поверхово. Цей рік ми називаємо лисенківським. З'явилися афіші, які сповіщають про майбутні серйозні концерти, присвячені творчості автора "Тараса Бульби". Опери його йдуть на сцені київського та інших театрів республіки. Це дуже добре. Але чи посідає спадщина Лисенка в усій її різноманітності належне місце в репертуарі наших артистів і мистецьких колективів загалом? Хто з наших піаністів, приміром (окрім Ради Лисенко та ще декількох, дуже небагатьох), включає твори Лисенка в свої індивідуальні програми? Чому так рідко можна почути в хоровому виконанні такі його шедеври, як "Іван Гус", "Гамалія", "Іван Підкова"? Між іншим, я й досі не можу без хвилювання згадати, як виконував за юнацьких моїх літ ці та й інші речі Лисенка студентський хор під орудою Олександра Кошиця... [35] Чому наші хорові капели ніби забули про такі знамениті лисенківські обробки народних пісень, як-от: "Гей, не дивуйте", "Ой пущу я кониченька в саду", "Про Купер'яна"? Можна ще чимало набрати таких "чому"...

Лисенко, за узвичаєною формулою, — основоположник української класичної музики. Але чи достатньою мірою відома нашим слухачам музика таких його наступників, як Кирило Стеценко [36], творчість якого аж ніяк не зводиться до "Тихесенького вечора" або пісні "Ой чого ти, дубе", як Філарет Колесса [37], як той же Олександр Кошиць? Чи знаємо ми як слід спадщину Степового, фольклористичну роботу Демуцького [38]? Чи навіть чув пересічний слухач імена Вахнянина [39] або Нижанківського [40]? Та навіть Леонтович, майстер із безумовними рисами геніальності, Леонтович, чиє ім'я стояло, так би мовити, на прапорі капели "Думка", становило найбільшу славу цієї капели, навіть Леонтович звівся у нас до безперечно звуженого списку популярних, але трохи вже "заспіваних" речей... А тим часом знову-таки з тих Леонтовичевих обробок народних пісень, які у нас не виконуються, можна скласти програму прецікавого концерту, може, й не одного...

А те, що було перед Лисенком чи в його часи, поруч з ним, — Калачевський, Сокальський [41] та інші? Чи як слід знають їх наші слухачі?

В цьому розумінні пощастило тільки Гулакові-Артемовському як авторові "Запорожця за Дунаєм" і Ніщинському як авторові "Вечорниць" — власне, головним чином пісні в "Вечорницях" "Закувала та сива зозуля"...

Коли піти далі, в глибінь минулого, то виринають імена Веделя [42], Бортнянського [43], Березовського [44]. Скажуть: це переважно духовна, церковна, культова, релігійна музика. Так. Ну, а "Реквієм" Моцарта чи Верді [45] — "світська музика"? А "Сікстинська мадонна" Рафаеля, "Тайна вечеря" Леонардо да Вінчі — "світський живопис"? А "Божественна комедія" Данте — антирелігійний твір чи що?

* Останнім часом оперу Д. Шостаковича "Катерина Ізмайлова" відновлено. — *Ред.*

У всякому разі, "Реквієм" Моцарта і "Реквієм" Верді ми вряди-годи виконуємо, та ще й обставляємо це виконання дуже парадно.

А Веделя, Бортнянського й Березовського знаємо тільки з імені... Я, одначе, переконаний, що релігійний елемент у їх творах — це тільки луска, під якою таяться животрепетне людське серце і животрепетна людська думка.

Пригадую, як незабутній М. І. Вериківський умовляв мене, щоб я написав "нейтральні тексти" до концертів Бортнянського і цим дав змогу познайомити сучасників із прекрасною музикою цього майстра. У мене якось не піднялася рука писати ті "нейтральні тексти", та й як їх писати?

Не забуду також, як другий дорогий усім нам небіжчик П. О. Козицький програвав мені "Панахиду" Стеценка, і ми обидва шкодували, що цей "церковний" твір не може у нас виконуватись як твір концертовий. А справа ж там не так у "церковності", як у надзвичайно сміливому поєднанні канонічної "духовної" музики з елементами української народної пісні.

Той же таки Кошиць із своїм хором щороку виконував колись у купецькому зібранні (тепер зал філармонії) колядки і щедрівки. Минаючи вже те, що релігійний, зокрема християнський, момент аж ніяк не посідає чільного місця в багатьох колядках і щедрівках, можу з усією щирістю запевнити, що ні у кого з тогочасних слухачів оті колядки й щедрівки аж ніяк не викликали релігійних емоцій, а будили здорове естетичне почуття...

Та станьмо знову "обличчям до сучасності". Наша виконавська громада у великому боргу перед радянськими українськими композиторами. Де й коли ви можете почути величну поему Людкевича "Заповіт", яка б справила честь музичній культурі будь-якого народу? Всі визнають дуже високим досягненням нашого симфонізму Другу симфонію Ревуцького, — а де, під керуванням яких диригентів вона виконується? А чи не пора, щоб наші слухачі знали як слід чудесні симфонічні твори Лятошинського, щоб краще відомим їм став Данькевич як автор не тільки опер та хорових творів, але й як симфоніст, щоб ближче познайомилось наше суспільство з творчістю Миколи Колесси [46], щоб вийшов з непам'яті Василь Верховинець [47], щоб Григорій Верьовка [48] сам пригадав гарячі твори своєї молодості?

А фортеп'янові твори Косенка чи того ж таки Ревуцького? Хто з наших піаністів має їх у своєму репертуарі? А спадщина названих уже Козицького і Вериківського?

Я міг би перерахувати ще багато імен і творів, міг би вказати на ту справді талановиту фалангу українських композиторів середнього і молодшого віку, яка становить одну з найблискучіших сторінок української радянської культури. І можу при тому запевнити, що ця фаланга представлена далеко, далеко не на повний зріст у програмах наших концертів...

Нарешті — ще два питання. Чи пам'ятають наші воїни різних видів музичної зброї про те, що на них, коли вони концертують на Україні та за її межами, за межами Радянського Союзу зосібна, лежить обов'язок популяризації й пропаганди рідної музики? І чи дбають керівники наших концертових організацій, запрошуючи в гості виконавців із інших республік або й із-за кордону, щоб ті виконавці ознайомилися з музичною культурою країни, в якій вони гастролюють, а після того, може б, зласкавились і включили твори наших композиторів до своїх програм?

Я поставив багато питань. Добре було б, коли б хоч на деякі з них я почув відповіді.

15 вересня 1962 р.

Вперше надруковано в газ. "Вечірній Київ", 1962, 15 вересня. Тоді ж передруковано в газ. "Радянська культура", 1962, 20 вересня.
Подається за вид.: *Рильський Максим.* Вечірні розмови. Нариси. Статті, с. 201—209.

1 М и ш у г а Олександр Пилипович (1853—1922) — український оперний співак і педагог.
2 К р у ш е л ь н и ц ь к а Соломія Амвросіївна (1873—1952) — українська співачка і педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1951 р.).
3 К а р у з о Енріко (1873—1921) — італійський співак, один з найвидатніших представників італійської вокальної школи.
4 Р у ф ф о Тітта (1877—1953) — італійський оперний співак.
5 А л е к с а н д р о в а Людмила Володимирівна (рр. нар. і см. — невідомі) — дочка українського поета і композитора, збирача й оброблювача народних пісень В. С. Александрова (1825—1893). Їй приписується музика на слова пісні М. М. Петренка "Дивлюсь я на небо...".
6 П е т р е н к о Михайло Миколайович (1817 — ?) — український поет-романтик.
7 Р у б і н ш т е й н Антон Григорович (1829—1894) — російський піаніст, композитор, музично-громадський діяч.
8 Б е к л е м і ш е в Григорій Миколайович (1881—1935) — український радянський піаніст і педагог.
9 Р а х л і н Натан Григорович (1906—1979) — український і російський радянський диригент, народний артист СРСР (з 1948 р.).
10 Б а х Йоганн-Себастьян (1685—1750) — німецький композитор і органіст.
11 Г е н д е л ь Георг-Фрідріх (1685—1759) — німецький композитор.
12 Ш у м а н Роберт (1810—1856) — німецький композитор і письменник.
13 Ш у б е р т Франц (1797—1828) — австрійський композитор.
14 Л і с т Ференц (1811—1886) — угорський композитор, піаніст і музично-громадський діяч.
15 С м е т а н а Бедржіх (1824—1884) — чеський композитор, диригент і музично-громадський діяч.
16 Д в о р ж а к Антонін (1841—1904) — чеський композитор.
17 Г р і г Едвард-Хачерун (1843—1907) — норвезький композитор, диригент, громадський діяч, основоположник національної музичної школи.
18 Л я д о в Анатолій Костянтинович (1855—1914) — російський композитор, педагог і диригент.
19 М а л е р Густав (1860—1911) — австрійський композитор і диригент.
20 Г р е ч а н і н о в Олександр Тихонович (1864—1956) — російський композитор.
21 К а л а ч е в с ь к и й Михайло Миколайович (1851 — між 1910—1912) — український композитор.
22 А р е н с ь к и й Антон Степанович (1861—1906) — російський композитор, піаніст і педагог.
23 Р е б і к о в Володимир Іванович (1866—1920) — російський композитор.
24 Ф р а н к Сезар Огюст (1822—1890) — французький композитор і органіст.
25 Б е р л і о з Гектор (1803—1869) — французький композитор, диригент і музичний критик.
26 Т а н є є в Сергій Іванович (1856—1915) — російський композитор, педагог і музично-громадський діяч.
27 Л ю л л і Жан-Батіст (1632—1687) — французький композитор, засновник французької класичної опери.
28 Р а м о Жан-Філіпп (1683—1764) — французький композитор і музичний теоретик.
29 Р а в е л ь Моріс (1875—1937) — французький композитор.
30 Д е б ю с с і Клод-Ашіль (1862—1918) — французький композитор, диригент і музичний критик.
31 С т р а в и н с ь к и й Ігор Федорович (1882—1971) — російський композитор і диригент.
32 П р о к о ф ' є в Сергій Сергійович (1891—1953) — російський радянський композитор, піаніст і диригент.
33 Ш о с т а к о в и ч Дмитро Дмитрович (1906—1975) — російський радянський композитор, педагог і громадський діяч, народний артист СРСР (з 1954 р.).
34 Б р і т т е н Бенджамін (нар. 1913 р.) — англійський композитор.
35 К о ш и ц ь Олександр Антонович (1875—1944) — український хоровий диригент і композитор.
36 С т е ц е н к о Кирило Григорович (1882—1922) — український композитор, музично-громадський діяч і диригент.
37 К о л е с с а Філарет Михайлович (1871—1947) — український радянський фольклорист, музикознавець, композитор, академік АН УРСР (з 1929 р.).
38 Д е м у ц ь к и й Порфир Данилович (1860—1927) — український фольклорист, хоровий диригент і композитор.
39 В а х н я н и н Анатоль (Наталь) Климович (1841—1908) — український композитор, письменник, громадсько-музичний діяч.
40 Н и ж а н к і в с ь к и й Остап Йосипович (1862—1919) — український композитор, громадський діяч.
41 С о к а л ь с ь к и й Петро Петрович (1832—1887) — український композитор, музично-громадський діяч і фольклорист.

[42] В е д е л ь Артемій Лук'янович (1767—1808) — український композитор, хоровий диригент, співак.

[43] Б о р т н я н с ь к и й Дмитро Степанович (1751—1825) — український і російський композитор.

[44] Б е р е з о в с ь к и й Максим Созонтович (1745—1777) — український композитор.

[45] В е р д і Джузеппе (1813—1901) — італійський оперний композитор.

[46] К о л е с с а Микола Філаретович (нар. 1903 р.) — український радянський композитор, диригент, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1951 р.).

[47] В е р х о в и н е ц ь Василь Миколайович (справжнє прізвище — Костів; 1880—1938) — український радянський композитор, хоровий диригент і фольклорист.

[48] В е р ь о в к а Григорій Гурійович (1895—1964) — український радянський композитор, хоровий диригент і педагог; заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1946 р.).

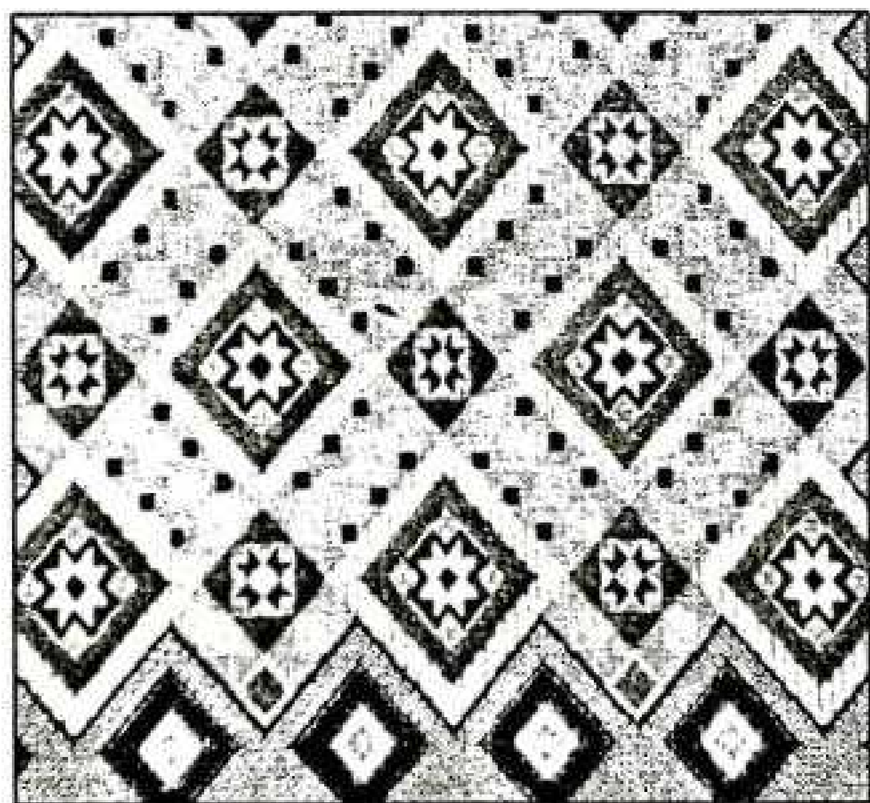
ПСАЛОМ

Переспів

Богородице і Діво,
Мати Божа пресвятая,
Вчуй псалом наш милостиво
Край Пречистого Хреста:
Той псалом — запекла кров,
Той псалом — батьків стогнання,
Серця вільного ридання,
Духу вільного благання,
Люду вільного любов!
Хай летить вона, огниста,
З голосним та вільним дзвоном
До осель твоїх, пречиста,
А ти зложиш перед троном
Бога правди. Бога волі
Наші сльози, наші болі
Піднесіть же вільні співи,
Наші лицарі поштиві!
Хай бентежаться катуші...
Розпадуться наші пута,
І з проясненим чолом,
Вільна братія, розкута
Заспіва святий псалом:
"Богородице і Діво,
Мати Божа пресвята,
Вчуй псалом наш милостиво
Край пречистого Хреста;
Той псалом — запекла кров,
Той псалом — батьків стогнання,
Серця вільного ридання,
Духу вільного благання,
Люду вільного любов!"

Михайло СТАРИЦЬКИЙ

З фондів, колекцій, рідкісних видань

Володимир Янів

ПРОБЛЕМИ НАРОДНОГО СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНЦІВ І СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ [1]

Видатний славіст і один з найкращих сучасних дослідників творчості Сковороди Дмитро Чижевський, який був раніше професором Українського Вільного Університету, а тепер професор Університету у Гейдельберзі, подає у своїй визначній праці, присвяченій "Філософії Сковороди" [2], грунтовне зіставлення різноманітних поглядів та протилежних суджень щодо вчення і самої особистості філософа: "Сковороду хвалять як оригінального мислителя і водночас його репрезентують як автора, що повторює ідеї та слова, запозичені в інших. Теоретик, дослідник, що вирішив ряд наукових проблем, як гадають одні, для інших він залишається лише безсистемним чи навіть "хаотичним" письменником. Моралісту par excellence, "мудрецю", який реалізував свою мудрість у власному житті, Сковороді в той же час дорікали за недостатню теоретичну обгрунтованість його вчення і за те, що він не сформулював його у вигляді завершеної системи. Щодо метафізичних переконань Сковороди, то його визначають і як "моніста", і як "дуаліста" і навіть як "матеріаліста" (2, с. 5—6).

Його ж етичні теорії часом інтерпретувались як "релятивістичні", вважалося, зокрема, що вироблені ним норми можуть мати певну цінність лише для окремих конкретних індивідів. І, навпаки, в його етиці особливо наголошувалося саме на нормативній функції абсолютної цінності. Одні Сковороду вважали безумовним виразником ідей традиційного православ'я і церкви, а інші — як скептика, антихристиянського чи атеїстичного автора, або як єретика чи сектанта. Творчість Сковороди розглядалась у контексті найрізноманітніших впливів: Сократа, Платона, Аристотеля, стоїків, Плотіна, Отців Церкви, Спінози, Мальбранша, Християна Вольфа, філософії часів епохи Просвітництва, зокрема Реймаруса.., і навіть філософів, що жили після нього, таких, як Шеллінг, Гегель та Герберт. Можна було б легко продовжити цей ряд ще й іншими іменами і доповнити його менш відомими авторами. Не менші розбіжності характерні й для оцінки ролі Сковороди у соціальному житті України у ньому вбачають, з одного боку, представника національної традиції, "популярного" і навіть народного філософа, а з другого — скоріш останнього представника Київської Академії, яка "популярною" зовсім не була. В одному дослідженні він постає як свідомий своєї ролі виразник національних прагнень, в іншому — як русифікатор, що прислужився антинаціональним тенденціям. Що ж до релігійності Сковороди, то одні вбачають у ньому містика, інші не знаходять у його творах ніяких слідів містицизму. Так само й стосовно

його особистості: для одних він видається взірцем філософа чуття, тоді як з погляду інших — він є чистим раціоналістом.

Усе це підтверджує нашу думку про неможливість вичерпно відтворити конкретний образ такої складної і багатої особистості як Сковорода. Відомо, однак, що суперечливі оцінки є можливими, лише коли йдеться про дилетанта або, навпаки, генія. Але творчість дилетанта не зберігає свого значення протягом століть, і цього вже досить, аби оцінити значення Сковороди. Працюючи над своєю книгою, Чижевський міг посилатися щонайменше на 250 праць про Сковороду. Бібліографія Сковородіани, опублікована у 1968 р. у Харкові [3], налічує вже 182 сторінки й 1207 найменувань. Часткова бібліографія, яка охоплює післявоєнні праці (1945—1972) і була опублікована у ювілейному журналі "Філософська думка", налічує 166 статей (хоча, очевидно, виключає публікації висланих вчених).

Незважаючи на те, що усілякі порівняння такого роду є досить відносними (адже повна бібліографія включає як фундаментальні праці, так і цілком ефемерні статті), наведені цифри надто красномовні. Дослідження творчості Сковороди розвиваються досить інтенсивно, що свідчить про його значення для української культури.

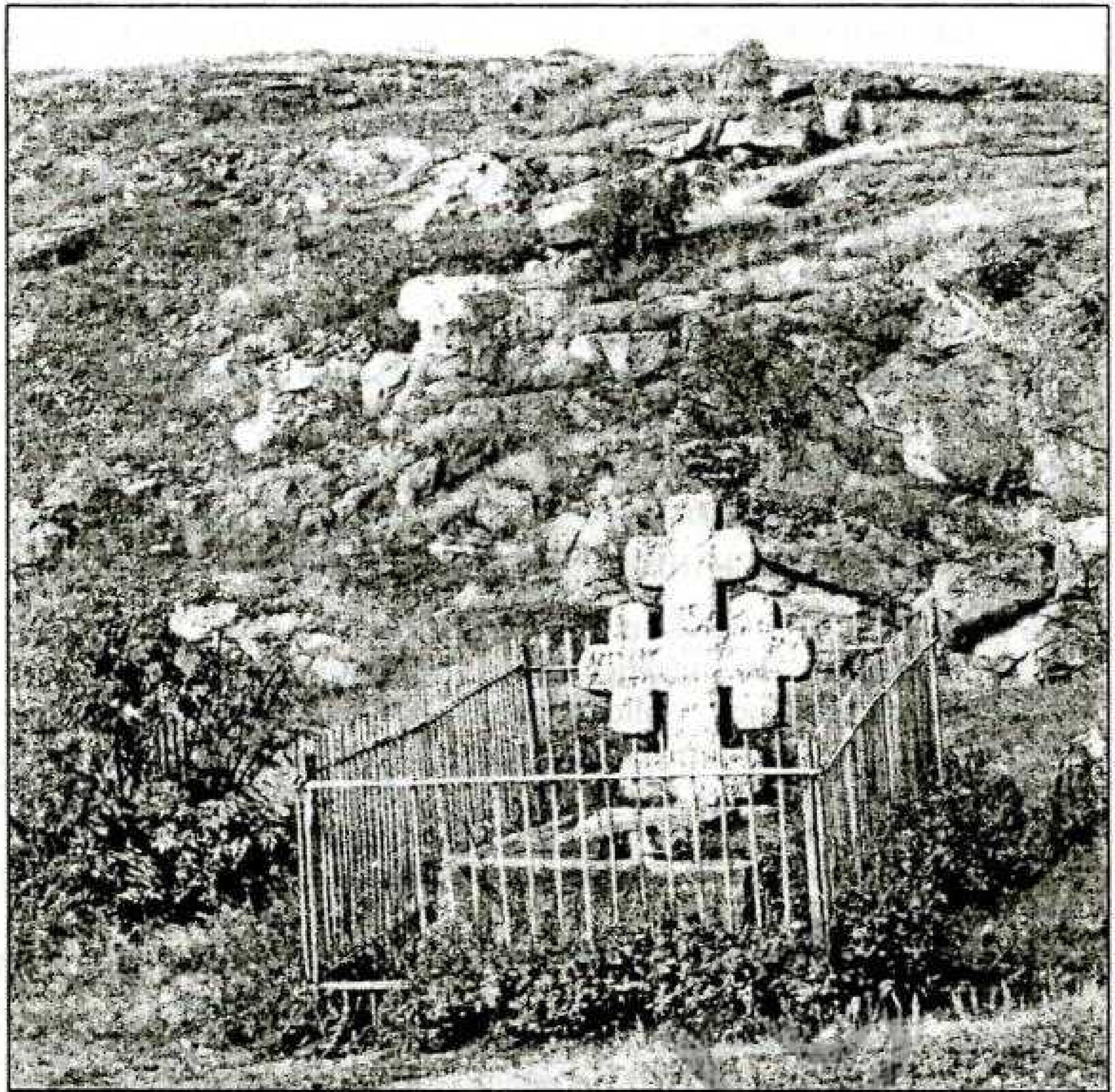
Зауважимо також, що Сковорода зробив значний вплив на Шевченка, як про це свідчить сам Кобзар в одній із своїх поем [4]: ще тоді, коли він був кріпаком-підлітком, що переймався ідеями свободи та людської гідності, Шевченко старанно переписував трактати філософа у свій прикрашений малюнками зошит. Шевченко народився рівно через двадцять років після смерті Сковороди, і можна легко зрозуміти його захоплення цим мислителем, який виводив гідність людини з її подібності Богові.

Але пригадаймо, що М. Кульчицький обґрунтовує погляд на Сковороду як попередника сучасного персоналізму (5, с. 55—110).

З таким же правом можна було б визначити Сковороду як попередника новітнього екуменізму і навіть II Ватиканського Собору: для Сковороди як православного католицизм лишався досить близьким, адже правдива "католичність" за своїм етимологічним значенням якраз і була екуменізмом для всіх християн. Сковорода пішов ще далі і вважав біблійні істини, біблійне вчення і все Об'явлення — звернутим не лише до християн. Моральність також, на його думку, не може бути монополією християн: вона виходить за межі однієї конфесії [6].

Таке далеке від конформізму вчення здавалося досить небезпечним для панівних кіл царської Росії; публікація творів Мислителя була заборонена. Не менш далеким від конформізму був Сковорода і в своєму персоналізмі, коли зазначав, що саме "внутрішня людина" є справжньою людиною, "надлюдиною", "Боголюдиною".

Вже достатньо наголошено на різноманітності, багатстві та оригінальності сковородинської думки, Сковорода є справді предтечею. Він зумів випередити свій час і своїх сучасників. Але всього цього недостатньо для того, аби точно визначити його місце у духовному житті України. Відомий український етнопсихолог Яким Ярема у своєму відборі репрезентативних особистостей українського народу підкреслює особливу важливість Сковороди (поряд із Вишенським, Гоголем і Шевченко) (7, с. 16—88). Ю. Мірчук протиставляє Сковороду і Толстого як два національні типи (8, с. 24—51). З погляду одного з наших найкращих сучасних публіцистів Шлемкевича, серед українців можна навіть визначити певний тип "сковородинівської людини" [9]. Цей вираз, що набрав статусу поняття, був схвалений також Кульчицьким. Таким чином, узагальнюючи наведені судження, можна констатувати, що Сковорода є справжнім виразником українського менталітету та духовності, тобто української душі як такої. Для Яреми Сковорода є (очевидно, у символічному сенсі) персоніфіка-

Козацька могила в Інгульському степу на півдні України. Фото 1982 року.

цією українського народу: "Сковорода відображає український народ у його найголовніших рисах тією мірою, якою цей народ, як і Сковорода, байдужий до зовнішніх земних благ, що сприймаються ним лише як театральні лаштунки його повсякденних бідувань та принижень, не прагне земної могутності; цей народ більш схильний до споглядання і внутрішнього емоційного життя, а не до зовнішньої активності; його думка спрямовується до ідеалу моральної краси і щастя у вічності; естет і співець своїх великих печалей, він є, однак, суворим суддею і безкомпромісним супротивником злих сил і зовнішньої реальності, тобто є вічним революціонером. Саме такою була поведінка Сковороди і всього українського народу — протягом століть" [7].

З цього приводу можна було б додати, що Сковорода став своєрідним архетипом українського народу. Було б корисно продовжити дослідження в цьому напрямку.

Нарешті, якщо можна разом з Яремою говорити про екстеріоризацію української ментальності в особі Сковороди, лишається також наголосити разом з Мірчуком, якою мірою Сковорода сам ототожнював себе із своїм народом: "Сковорода є філософом, який ніколи не обмежував своє вчення якимись певними напрямками й ніколи не призначав його для якогось обмеженого кола учнів, які б були достойні слухати його натхненні слова. Він ніколи не потребував спеціальних приміщень, адже найпривабливішим для нього місцем діяльності була вулиця, "агора", ціле місто, уся батьківщина. Його слухачами були не спеціально вибрані особи, а усе суспільство. Він проповідував повсюдно і для всіх тих, хто виявляв бажання його послухати. Він був учителем народу: активним завжди і у будь-якому місці: на ринку, на святі, на цвинтарі, на дорогах і перехрестях Лівобережної України й Слобожанщини. Він був учителем, який не шукав аудиторії, ні з-поміж своїх колег, ні в офіційних установах, а проповідував істину у селянських хатинах так само, як і у дворянських палацах [8].

Ось яким є ключ до розуміння Сковороди та його творів, що розкриває причини незмінної сучасності мислителя протягом століть, дає можливість належно оцінити його глибинний інтимний зв'язок зі своїм народом, зрозуміти основну причину постійного зростання досліджень та розвідок, присвячених цьому філософові, чия багата і різноманітна діяльність такою мірою позначилась на українському суспільстві.

Попри все сказане, Сковорода, однак, лишається майже невідомим для західних вчених. Я не знаю жодної книжки французькою мовою, яка була б присвячена Сковороді [10]. У зв'язку з цим легко зрозуміти нашу велику вдячність керівництву Інституту слов'янських досліджень у Парижі, який зібрав нас сьогодні для проведення колоквіуму, що сприятиме кращому взаєморозумінню між французькою і українською націями.

[1] Друк. за вид.: *Wolodymyr Januv*. Importance historigue de Skovoroda. — Skovoroda philosophe ukrainien. Collogue tenu le 18 janvier 1973 a I'Institut d'Etudes Slaves de Paris a I'occasion du 250e anniversaire de la naissance de Skovoroda (1722—1972). — Paris, 1976.

[2] *Чижевський Дмитро*. Філософія Г. С. Сковороди. — Warszawa, 1934.

[3] Григорій Сковорода. Бібліографія. — Харків, 1968.

[4] Поема присвячена його товаришеві, лікареві Переяславської семінарії Андрію Козачковському "Давно те діялось".

[5] *Alexandre Koultchytskyi*. Skovoroda philophe de la counaissance de soi-meme et precurseur du personnalisme // Skovoroda philosophe ukrainien.

[6] Під час іншого колоквіуму, який був організований Вільним Українським Університетом у Мюнхені — через кілька тижнів після колоквіуму в Інституті слов'янських досліджень у Парижі (1 березня 1973 р. — у співробітництві із Семінаром з історії східної і південної Європи Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана) доповідь Еккехарда Фолькля з Регенсбурзького університету була спеціально присвячена цій темі під назвою "Сковорода і православ'я" (опубл. у № 10—11 "Mitteilungen der Arbeits- und Forderungs gemeinschaft der ukrainischen Wissenschaften, c.v. Munchen, S. 7—17).

[7] *Яким Ярема*. Українська духовність в її культурно-духовних виявах // Перший конгрес української педагогіки. — Львів, 1935, 1938.

[8] Ю. Мірчук, як і В. Янів, був ректором Українського Вільного Університету у Мюнхені. *J. Mircuk*. Tolstoj und Skovoroda, zwei nationale Typen. Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin. Band II. Berlin und Leipzig, 1929.

[9] *Микола Шлемкевич*. Загублена Українська Людина. — New York, 1954.

[10] Однак слід підкреслити, що французький переклад однієї з перших статей, присвячених життю і творчості Сковороди, а саме І. Снєгірьова (вийшла друком у 1823 р. в журналі "Отечественные записки", т. XVI, № 42 і 43), був опублікований ще у 1928 р. ("Григорий Савич Сковорода — философ Украины") — Северный вестник, т. III, № 10, 11. — С. 149—156, 240—275). Переклад підписаний ініціалами М. М. належить (згідно з Данилевським) Іпполіту Мазле.
Перша згадка про Сковороду в одній із західноєвропейських енциклопедій також з'явилася у Франції в "Grand Dictionnsire Iniversel du XIX siecle" (par M. Pierre Larousse) — Paris, 1875, tome XIV, p. 781—782. На жаль, інформація (поширена і детальна — 67 рядків) була досить легендарною і сповненою вигадок та неточностей. Однак слід визнати, що перевидання Ляруса містять статтю (скорочену) з необхідними виправленнями, а саме: "Larousse du Xxe siecle", Paris, 1933 (див.: vol. VI, p. 576) а Larousse в десяти томах 1964 р. видання (vol. IX, p. 858 з портретом). Водночас жодної згадки про Сковороду немає ні у виданнях "Petit Larousse", ні у "Nouveau Larousse Universel".
Слід відзначити також певні зусилля українців, спрямовані на те, аби ознайомити широкий загал із життям Мислителя. Так, видавництво А. Ф. Марса у Санкт-Петербурзі надрукувало у 1900 р. альбом "La Petite Russie d'autrefois" з малюнками академіків С. Я. Васильківського та М. С. Самокиша і з пояснювальним текстом професора Д. І. Яворницького; поміж інших тут міститься текст, присвячений Г. С. Сковороді (с. 86—93). Текст подається французькою та російською мовами.
Французький переклад двох "Пісень" Сковороди був опублікований в "Anthologie de la Litterature Ikrainienne (jusgua milieu de XIX siecle"), виданий Українським соціологічним інститутом у Празі з передмовою професора Колеж же Франс М. А. Мейе (Paris, 1921 M Giard et Cie). Нарешті в "Histoire de la Philosophie Russe" В. Зеньковського (перекладена з російської С. Андроніковим) у розділі про XVIII сторіччя багато сторінок (64—82) присвячено життю і творчості Г. Сковороди.

Олег Гринів

*СПІВВІДНОШЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО ІДЕАЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВОЛОДИМИРА ЯНЕВА**

Нині українська школа формує генерацію людей XXI століття. Це формування означає органічне поєднання навчання, як основного завдання навчання, як основного завдання школи, з вихованням. "Українська школа, — пише Володимир Янів, — традиційно стояла на становищі сполучення виховної та навчальної функцій, — звичайно, не попадаючи при тому в однобічну крайність вирощування бездушних автоматів тоталітарних систем". Виховна функція не повинна обмежуватись школою, бо вимагає її взаємодії з Церквою і громадою, як іншими виховними чинниками.

Український педагог Григорій Ващенко обгрунтував принцип виховного навчання, яке орієнтується на вироблення в учнів наукового світогляду. В такому світогляді треба розрізняти основне (уявлення про буття як цілість, його природу, сенс, основні внутрішні сили, основні закони розвитку) від похідного або часткового, цебто того, що стосується окремих частин буття або його окремих явищ, знання тих законів, яким воно підлягає. Йдучи цим же шляхом, Володимир Янів доходить до формулювання виховного ідеалу в умовах діаспори, як до мети виховання.

Цей ідеал він розглядає, виходячи із поставлених завдань, а також — зваживши на його різні рівні (загальнолюдський, релігійний, національний, становий і класовий, окремої людини). Загальнолюдський виховний ідеал становить на перше місце загальнолюдські вартості. В наш час він може формуватись у світлі ідеології космополітичного універсалізму, що об'єктивно означає знецінення таких цінностей, як релігійні та національні. Під релігійним виховним ідеалом українці, звичайно, розуміють християнський ідеал, який спирається на Святому Письмі. Треба застерегти, що деякі його нюанси, зумовлені існуванням різних конфесій, які інколи мають політичне підгрунтя, що веде до їхньої протилежності національному ідеалові.

Національний виховний ідеал, за словами В. Янева, "випливає з народних вірувань, звичаїв, традицій чи, евентуально, з конкретних потреб даної спільноти". Становий і класовий ідеал може бути насправді різновидом національного виховного ідеалу або, навпаки, — заперечувати його. Яскравим прикладом першого трактування є виховний ідеал козака з його лицарсько-героїчним типом життя, що в козацьку добу ототожнювався з українським національним ідеалом. Згодом наш національний ідеал виступав як хліборобський виховний ідеал. В останні десятиріччя нашому народові на матірних землях насаджувався так званий пролетарський виховний ідеал, в основі якого лежали класова ненависть, а ще більше — ненависть прихильників сучасного російського імперіалізму в формі більшовизму до неросійських народів у СРСР.

З таких, отож, ідеалів і твориться ідеал людини. Для нас — це ідеал української людини, в якому сфокусовані інші виховні ідеали, насамперед — національний і християнський.

Релігійність була основою українського національного виховного ідеалу впродовж цілих століть; лише у XX столітті більшовики намагались замінити його інтернаціональним атеїстичним ідеалом. Треба зазначити, що релігійна приналежність на наших землях була ознакою для національної

* Статтю В. Янева про значення для педагогіки національного ідеалу української людини було друковано в нашому журналі № 4, 1999.

ідентифікації. Запорозькі козаки воювали за рідну православну віру, що, мусимо визнати, не сприяло розумінню позитивного впливу на український народ Берестейської унії та, врешті-решт, логічно призвело до союзу з Москвою, що пагубно вплинуло на національний розвиток українців.

Підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархові не сприяло формуванню українського національного виховного ідеалу й значною мірою спричинилось до поразки нашого народу в часи національно-визвольних змагань у 1917—1921 роках. Приналежність українців і росіян до однієї конфесії протидіяло виокремизації українців, як національної спільноти. У Галичині такого не було: тут греко-католик ідентифікувався з українцем, а римо-католик — з поляком.

"На певному історичному відтинку, — пише В. Янів, — можуть з'являтися спеціальні виховні ідеали, відповідно до своєрідних завдань, породжених добою чи умовами: такі окремі завдання ставить незаперечно *еміграція* чи саме життя в *чужих* середовищах, зокрема, коли бажаємо зберегти себе, як спільноту, серед чужого оточення" [4]. До таких ідеалів доцільно віднести ідеал борця за національне визволення в часи Другої світової війни і повоєнний період, ідеал українського в'язня в енкаведистських катівнях, ідеал українського емігранта. Однак відсутність такого ідеалу серед українців, які опинились за межами Батьківщини в колишніх республіках СРСР, не давала можливості зберегти своє національне обличчя. Як наслідок — етнічні українці досить часто разом з росіянами творили в цих колишніх республіках ядро так званого "російськомовного населення", яке протидіяло боротьбі автохтонних націй за створення незалежних держав. Іншими словами, українці поповнювали ряди яничарів XX століття, які стали опорою російського імперіалізму в його більшовицькій формі, зрікаючись не тільки свого народу, але й віри своїх предків.

В інших умовах жили українці в країнах поселення на Заході. Проте й тут на них чатувала небезпека денаціоналізації, але вона залежала насамперед від самих емігрантів, які мали достатньо можливостей для свого національно-культурного розвитку. Після проголошення незалежності України ідеал цієї частини українців зазнав змін, позаяк їхня праця перестала обмежуватись країнами поселень, а основну увагу спрямувала на розбудову держави й відродження усіх сфер суспільного життя на рідних землях. Адже в еміграції збереглось чимало з того, що втрачене за часи тоталітарного режиму на Батьківщині.

Безумовно, в реальному житті згадані виховні ідеали не можуть виступати ізольовано: вони мимоволі поєднуються, синтезуються. Національний виховний ідеал не повинен заперечувати загальнолюдського, бо, як зазначив В. Янів, "розуміння шляхетної людини понаднаціональне і понадпростірне, повною мірою навіть понадчасове" [5]. Та шляхетна людина не є абсолютно однаковою в різних народів. Приміром, на її особливості серед українців віддзеркалилась властива нашому народові "кордоцентричність", що дуже яскраво проявляється в українському фольклорі. У західноєвропейців така людина має відзначатись творчим динамізмом. Середньовічний лицар — інший, аніж ділова людина індустріального суспільства. Однак зазначені відмінності зачіпають частковості, а не основні риси. Щоправда, деякі ідеали протистоять загальнолюдському, що проявилось у XX столітті. Такими є ідеали людини, які пропагує офіційна ідеологія в тоталітарному суспільстві. Більшовицький і нацистський ідеали людини грунтуються на запереченні загальнолюдського ідеалу та загальноприйнятих цінностей.

З української традиції та вдачі походить синтез національного та релігійного ідеалів, оскільки релігійність була осердям українського ідеалу людини впродовж усієї нашої історії. Українські вчені по-різному пояснювали цей феномен. Володимир Янів згадує думки Миколи Костомаро-

ва, Олександра Кульчицького, Григорія Ващенка, Івана Мірчука [6]. Висновки Миколи Костомарова були похідними з його історичних і етнографічних студій, що узагальнені в праці "Дві руські народності", де обгрунтовано докорінну відмінність у ставленні до релігії українців і росіян.

Про О. Кульчицького В. Янів пише, що він "вияснює вроджену релігійність українця його тісним пов'язанням з землею та природою" [7]. Та треба згадати, що не менший акцент робить О. Кульчицький і на геополітичній "межовості" України, внаслідок чого відбувається "передставлення буття з нижчої форми "біотичного", тваринно-природного існування на його вищу, "екзистенціяльну форму", при якій віссю ставлення до життя стає "трансценденція", якась ідея чи ідеал [8]. Принцип виховного навчання Григорія Ващенка спрямовується на те, аби підготувати людину до "безмежної відданості Богові й Батьківщині" [9]. Іван Мірчук вважав, що "релігійність є одною з підставових прикмет слов'ян, коли германські народи радше схильні до філософічної життєвої постави, а романські — відзначаються насамперед політичним хистом" [10].

Окрім цих вчених, доцільно ще згадати Івана Огієнка та отця Атанасія-Григорія Великого, ЧСВВ. Перший з них показав протилежне ставлення до християнства українців і росіян, починаючи з X століття. Отець Атанасій-Григорій Великий звернув увагу на те, що "українська Церква, бувши довгі століття єдиним носієм національного проводу в періоди займанщини, мусить бути уважана також одним з головних рушіїв української історії взагалі" [11].

Встановивши тісний зв'язок українського національного і християнського виховного ідеалів, В. Янів зазначив, що "релігійне виховання українця, ідучи по лінії вродженого нахилу, робить нас відпорними на зовнішні впливи й автоматично спричинюється до збереження нашої духовної самобутності, нашого духовного "я", чи — як ми звикли тепер говорити — нашої національної ідентичности" [12]. Ця "органічна сполука" зумовлює висновок, що український національний виховний ідеал має базуватись на ідеалі релігійному.

Єдність національного й релігійного виховних ідеалів української людини застерігає проти "*роздрібнюючих* моментів" [13], що має надзвичайно важливе значення для нинішнього періоду державотворення, коли противники незалежної України діють за принципом "поділяй і пануй", роз'єднуючи наш народ за географічними, конфесійними і політичними ознаками. Звідси — особливе значення української школи, яка повинна бути соборницькою за своїми принциповими ідейними засадами.

Ідея соборницької школи передбачає, що її "виховання — бувши релігійним і християнським — не може вже бути конфесійним, а бувши патріотичним і державницьким, не сміє бути партійно-політичним спрямуванням". Цій ідеї суперечать концепції "деідеологізації" школи. При такому підході забувається, що людина в суспільстві ніколи не може бути деідеологізованою. Вимога "деідеологізації" виникла в часи так званої перебудови, коли ідеологічна монополія КПРС почала поступатись плюралізмові в ідейній сфері.

Насправді, під "деідеологізацією" розумілось звільнення навчально-виховного процесу в школі від такої ідеологічної монополії, що походила з конституційної норми про керівну роль КПРС у державному і суспільному житті. Така "деідеологізація" пов'язувалась із наданням школі національного характеру. Йшлося про звільнення її від московських імперських ідеологічних догм при викладанні гуманітарних наук і припинення політики русифікації, деатеїзації навчання і повернення шкільного виховання до національних і релігійних традицій, департизацію школи і несумісність діяльності комсомольської та піонерської організацій з її новими завданнями.

Прибічники "деідеологізації" школи самі не дотримувались її в своїй діяльності, створюючи в ній первинні осередки Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (тепер — Всеукраїнське Товариство "Просвіта" ім. Тараса Шевченка), яке ставило перед собою не лише культурно-просвітницькі, а й політичні завдання, що суперечили панівній ідеології. Такими ж громадсько-політичними організаціями були Народний рух України та організація "Меморіал", а також — Товариство "Рідна школа". Якщо в умовах "імперії зла" поняття "деідеологізації" служило прикриттям антикомуністичних вимог, то нині таке гасло завдає лише шкоди, бо дезорієнтує вчителів і вихователів.

Врешті-решт "деідеологізація" школи мала би логічно завершитись звільненням її від виховної функції, що не відповідає принципові виховного навчання, про який уже йшлося раніше. Інша річ, ще таке виховання не може мати певного конфесійного і партійно-політичного спрямування; воно має спрямовуватись на виховання патріотів і протидіяти "небезпеці релігійного індиферентизму та байдужості" [15].

Володимир Янів визначає основний орієнтир формування виховного ідеалу. Він пише: "Що виховний ідеал має тісний зв'язок з етнопсихологією, з ментальністю чи вдачею даного народу, — не підпадає ніякому сумніву. Що врахування тієї співзалежності потрібне для збереження національної самобутності народу, — очевидне, бо це — національний аспект проблеми; але є й чисто виховний аспект: для простої доцільності необхідно при накреслюванні виховного ідеалу рахуватися з психікою виховання, і то з індивідуальним психічним наставлянням дитини (що сьогодні є загальновизнане та широко застосовуване), як і з колективними рисами середовища, оточення, чи, зокрема, національної спільноти..." [16]. При цьому наголошується на такій важливій функції, яка називається "виправляюча чи вдосконалююча" [17]. Для українців її вагомість підвищується у зв'язку з тим, що наш народ упродовж десятиліть був у ярмі, що не минулось безслідно для національної етнопсихіки. Отже, йдеться про утвердження позитивних національних прикмет при одночасному послабленні національних хиб.

У XX столітті національні хиби українців привернули увагу ідеологів (В'ячеслава Липинського, Дмитра Донцова, Дарії Віконської (І. Фідорович-Малицької), Юрія Липи), етнопсихологів (Якима Яреми, Олександра Кульчицького, Володимира Янева), історика української культури Івана Мірчука, педагога Григорія Ващенка та інших. Цінна з цього погляду і публіцистична праця Андрія Чайковського "Чорні рядки". При незначних розходженнях усі вони сходяться в основному: причини наших невдач зумовлені не тільки об'єктивними чинниками (географічними, геополітичними, історичними). Не менше вони залежать від української національної психіки, насамперед, — від національних хиб. Їх виявлення та уміле спрямування виховної роботи з метою їхнього послаблення органічно вплітаються у формування національного виховного ідеалу. Приклад такого підходу дає Богдан Цимбалістий у своїй праці про українське родинне виховання [18].

Як публіцисти, так і науковці згодні, що "основною причиною невдачі був вибуялий український індивідуалізм, який справді поєднує нас в певному смислі з індивідуалістичною Європою, але — перейшовши межі — веде нас над провалля анархізму" [19]. З цього В. Янів виводить свій висновок-парадокс: "В неволі опинилися ми тому, що надмірно любимо волю" [20]. У поєднанні з "межовістю" України (географічною, геополітичною, духовною) цей "вибуялий український індивідуалізм" давав негативні наслідки: в українців сформувалось негативне ставлення до будь-якого підпорядкування і до влади взагалі.

Історичний розвиток призводив до постійного скорочення представників лицарсько-козацького типу як ідеалу повного життя, і посилення

типу "захованого життя" ("vita minima") [21]. "І тому після наснаження боротьби і після втрат, які та боротьба приносить, приходить і пасивізм — пасивізм збайдужіння й резигнації, що нас найбільше від Заходу відрізняє, при чому при послабленні вольовости на перший план вибиваються почування, захитуючи таку характеристичну для Заходу гармонію повної і кожночасної рівноваги трьох підставових духовних диспозицій: розуму, почувань та волі" [22].

На противагу войовничості, яка породила західноєвропейський імперіалізм, серед українців сформувалась така велика етична цінність, як надання допомоги, що повністю відповідає засадам християнської етики. З цією цінністю пов'язується роль матері в родині, прив'язаність до землі, що відбилась на нашій національній вдачі. У прив'язаності до землі В. Янів вбачає витоки релігійності нашого народу, бо "у природі відчуває українець — знову-таки вже за Костомаровим — у хорі птиць та молитві ланів пшениці Божу всюдиприсутність, отже, для нього той ідеал добра та краси освячений наукою Церкви й святістю релігії" [23].

Проте цей ідеал добра й краси, перенесений з наших замкнених гуртків на ширше тло суспільного життя, може призвести до самозаспокоєння, втамування сумління, самообману, паліативу, а навіть — до ілюзіонізму, що як риса української вдачі характеризує втечу від дійсності. Іншим наслідком неефективності загальної дії українця є "відчуття особистої і загальної кривди", що робить "бажання справедливости", яке знову належить до позитивних рис української вдачі, і яке творить разом з відомою "екзистенціяльною" філософічною настановою на шукання — у межових ситуаціях зустрічі зі смертю — правди, яку вбачаємо у здійсненім добрі та красі, четверту головну засаду етичної вартості" [24]. Звідси — насичення української науки "релігійно-етичними первнями" і віддалення "від чистого "сцієнтизму" природознавчих наук" [25].

Але справедливість може перетворитись з етичної вартості у своєрідний соціальний міф, що посилює ще більше "вибуялий український індивідуалізм" на противагу доконечності підпорядкування. На думку В. Янева, "питання виправлення має йти менше по лінії послаблення українського індивідуалізму, як цього так дуже домагалися українські ідеологи, як радше по лінії скріплювання дисципліни, розбудження бажання самопідпорядкуватися, визнавати іншу індивідуальність, цінити чужу заслугу" [26]. Йдеться про виховання активних і динамічних одиниць, ще автоматично динамізує усе середовище. Такі одиниці орієнтують свої дії на успіх, віру в свої можливості та послаблення комплексу меншовартості. Іншими словами, віра в Божу допомогу, яка властива українцям, доповнюється особистою працею і дією, що повинна дати ефект. Активізація одиниць доповнюється активізацією соціального середовища, що В. Янів називає "ситуаційним плеканням почуття сили" [27].

Ідеал української людини, який запропонував В. Янів, передбачає єдність традиційного національного, цебто індивідуалістичного ідеалу з релігійним, християнським ідеалом ("вірою у богоподібність людини та відповідальність її функції у світі") та західноєвропейським розумінням загальнолюдського ідеалу як "ідеалу повноцінної людини", — повноцінної, отже, творчої, індивідуальності з власним поглядом на світ, з бажанням впливати на долю світу, з бажанням змагатися з іншими людьми та їх випереджувати, з внутрішньою необхідністю ставити собі питання та шукати відповіді на них, чи ставити собі завдання і розв'язувати їх, — причому ці питання й завдання повинні бути якнайскладніші та найтрудніші, щоб вони побуджували до якнайзусильнішої праці" [28]. Цей ідеал, що, за словами самого автора, "дуже схематичний", розроблений для умов діаспори, але він після незначної конкретизації може бути прийнятий і для України після проголошення державної незалежності.

Такий ідеал як образ, що визначає спосіб мислення і діяльності людини, а отже, й національної спільноти, протистоїть комуністичному ідеалові, що орієнтується на "побудову комунізму, в умовах котрого здійснюється вільний і всебічний розвиток людини" [29]. В його основі лежить комуністичний світогляд, який абсолютно не сумісний з національним світоглядом українців: їхній індивідуалізм і релігійність протилежні марксистському колективізмові й атеїзмові.

У своєму більшовицькому варіанті комуністичний ідеал суперечив патріотизмові, підмінюючи його інтернаціоналізмом, що був різновидом російського імперіалізму, а замість повноцінної людини виховував своєрідну людину — "гвинтика", що беззаперечно підпорядковується настановам КПРС і вказівкам вождів. Метастази цього ідеалу проникли в українську націю і протидіють утвердженню національного ідеалу*.

* Текст статті О. Гриніва подаємо за вид.: "Київська церква", № 6, 1999.

1 *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології. — Мюнхен, 1993. — С. 196.
2 *Ващенко Г.* Загальні принципи навчання: у 4-х част. — Мюнхен, 1948. — Ч. 1. — С. 1.
3 *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології. — Мюнхен, 1993. — С. 197.
4 *Там же.* — С. 197.
5 *Там же.* — С. 198.
6 *Там же.* — С. 198.
7 *Там же.* — С. 198.
8 Див.: *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства: у 2-х томах. — "Молоде життя". — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. — Т. II. — С. 713.
9 Див.: *Ващенко Г.* Виховний ідеал. — Брюссель — Торонто — Нью-Йорк — Лондон — Мюнхен, 1976. — С. 199.
10 Див.: *Янів В.* Цит. праця. — С. 198.
11 Див.: *Великий А. Г.* Релігія і Церква — основні рушії української історії // Релігія в житті українського народу: Записки НТШ. — Мюнхен — Рим — Париж, 1966. — Т. 181. — С. 33.
12 Див.: *Янів В.* Цит. праця. — С. 198.
13 *Там же.* — С. 199.
14 *Там же.* — С. 199.
15 *Там же.* — С. 199.
16 *Там же.* — С. 199.
17 *Там же.* — С. 200.
18 Див.: *Цимбалістий Б.* Родина і душа народу // Українська душа. — Київ: МП "Фенікс", 1992. — С. 66—96.
19 Див.: *Янів В.* Цит. праця. — С. 714.
20 *Там же.* — С. 203.
21 Див.: *Кульчицький О.* Цит. праця. — С. 714.
22 Див.: *Янів В.* Цит. праця. — С. 208.
23 *Там же.* — С. 211.
24 *Там же.* — С. 214.
25 *Там же.* — С. 215.
26 *Там же.* — С. 215.
27 *Там же.* — С. 216.
28 *Там же.* — С. 216.
29 Див.: Философский энциклопедический словарь. — Москва: "Советская энциклопедия", 1983. — С. 196.

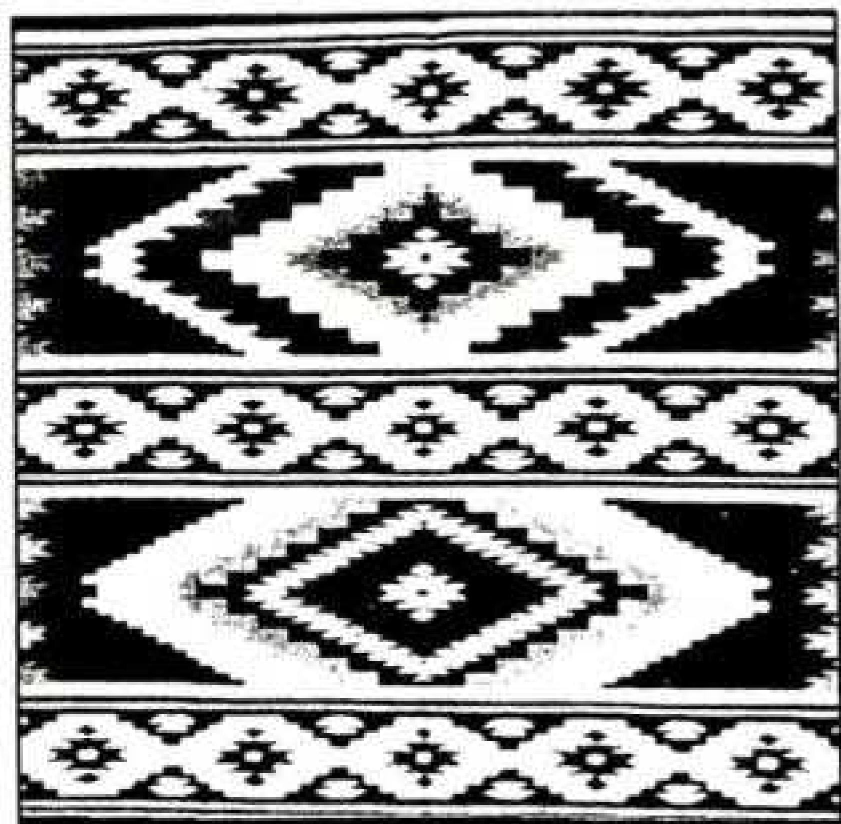
ЄДИНИЙ БОГ

Хвала Цариці-Матері, хвала!
У яслах, де худоба круторога,
Пречиста Діва світові дала
Людинородженого Бога.
"Ой люлі, люлі..." – Синові в руці
Вона співала звечора і зрання.

Віками провіщали мудреці
Той час космічного єднання.
Спахнуло сяйво в зоряній імлі,
Настала всюди тиша янголина.
Єдиний Бог у небі й на землі
І Богороджена дитина.

Олекса ВЕРЕТЕНЧЕНКО

Нариси і етюди

УВІЧНЕННЯ ТРАДИЦІЙ ЛЕБЕДИНОГО КРАЮ

Лебединщина — край розкішних лісів і пшеничних морів, шовкових луків і небесної сині, край добротворення і ратних подвигів, край мужніх та щирих на пісню і труд людей.

Скільки гроз відшуміло над цією землею, а вона знову молоділа і жила. І ставала ще величнішою у своїй красі, ще красивішою у своїй величі.

Історія Лебедина, порівняно невеликого міста, розташованого в мальовничій долині Псла, так чи інакше пов'язана з життям і творчістю визначних людей української культури: Григорія Савича Сковороди і Тараса Григоровича Шевченка, художника Никанора Харитоновича Онацького і композитора Сергія Васильовича Рахманінова, художників братів Федора та Василя Кричевських, композитора-етнографа Олександра Івановича Стеблянка, мистецтвознавця Стефана Андрійовича Таранушенка, письменників Гната Хоткевича та Остапа Вишні, видатних співаків Бориса Романовича Гмирі та Івана Никифоровича Стешенка, академіка Петра Тронька. В Лебедині народився український вчений-мінералог Ф.П.Мойсеєнко та історик медицини В. Я. Джунковський. Тут жив, творив і знайшов останній притулок видатний пісняр України Михайло Миколайович Петренко. Це його пісню "Дивлюсь я на небо" співає весь світ.

В дорожніх замітках мандрівників першої половини XIX століття читаємо: "Лебединский уезд особенно известен своим *редчайшим местоположением... Не только на Украине, но и в целой России найдется весьма мало таких мест, каковы окрестности Лебедина"* (*Підкр. ред.*).

І це дійсно так. Якою б дорогою ви не під'їжджали до Лебедина: чи з півночі — старим шляхом, чи з південного заходу — Сагайдачним шляхом, яким прийшли сюди перші поселенці, ви неодмінно відчуєте над собою лагідний помах крила білого птаха. Саме тут, серед розкішних борів, розкинулось озеро Лебедів, яке й дало назву місту. Білий лебідь на гербі міста — символ миру і доброти, символ малої батьківщини, символ любові і щедрості лебединців.

Довгий час Лебедин не чіпала сучасна архітектура. Старі типи слобожанських хат, просторі хліборобські дворища, купецькі лавки, торгові ряди, тринадцять старовинних церков, притаманне слобожанам планування вулиць та майданів робили його, так би мовити, музейним містечком. Будуючи нові вулиці, міськрада врахувала заповідність історичного минулого Лебедина і розташувала нові мікрорайони так, щоб вони не збіднювали, а, навпаки, органічно доповнювали архітектуру міста, множили його красу.

Щиросердна праця невпізнанно змінила побут лебединців: вулиці вдяглися в асфальт, в більшість помешкань прийшов газ, виросли нові корпуси шкіл і дитячих садків, поліклініки й лікарні. Тільки за останні роки житловий фонд міста збільшився майже на 300 впорядкованих квартир. В центрі і на окраїнах Лебедина виросли нові житлові масиви.

Лебедин — місто музеїв. Тут діють краєзнавчий та художній музеї, музей Бориса

Романовича Гмирі. Лебедин — батьківщина цього видатного співака. Тут він народився, тут міцнів його голос, сюди він приїздив, коли плакала душа за малою батьківщиною.

Були для Лебедина і тяжкі часи — коли руйнувались церкви і все, пов'язане з духовною культурою, що тоді називали словом "опіум". Великі і безповоротні від того були для нашої культури втрати.

Лебединський край відзначився партизанською славою і масовою героїкою в роки Великої Вітчизняної війни. Героїчна оборона на підступах до Лебедина (коло села Штепівка) була однією з перших провісників нездоланності країни у Великій Вітчизняній війні. Тут чи не вперше була зупинена і розгромлена гудеріанівська броньована армада фашистів.

Старовинний Лебедин виглядає сьогодні молодим і красивим. З кожним роком розквітає місто. Загорнуте у віти лип, оточене бунчуками тополь і хоругвами плакучих верб, воно пульсує в єдиному ритмі України, несучи добро і щедрість. І от про це місто та його околиці написано велику книгу, особливо цікаву для істориків і етнографів.

"Лебедія" — перша об'ємна документальна розвідка місцевого історика і письменника Бориса Ткаченка про рідний край. Раніше такі дослідження видавались на догоду часові. Автор свідомо пішов іншим шляхом — подає опис всіх подій, що відбувалися в краї. Цим він не позбавляє читача права самому судити про доцільність тих чи інших описів і даних.

Дослідження про Лебединщину надруковане в двох книгах. "Лебедія" — книга перша, яка складається з шести розділів.

Перший розділ "Із сивої давнини" — розповідь про заселення краю, значні історичні події XVII—XVIII ст. і першої половини XIX ст., економічний розвиток Лебединщини цього періоду.

Розділ "Шляхом капіталу" висвітлює розвиток промисловості, сільського господарства та ремесел у другій половині XIX століття.

В книзі перевага надається документальності, що поглибить довіру читача до викладеного матеріалу. Численні знімки та креслення ще більше підсилять документальність дослідження. Майже всі ілюстрації, подані в книзі, друкуються вперше.

Книга зацікавить усіх, хто не байдужий до своєї історії, хто цікавиться етнографією, хто хоче знати коріння свого роду. Без сумніву, це дослідження на довгі роки стане посібником у школах на уроках народознавства, буде виховувати юних в дусі патріотизму і любові до отчого краю.

Матеріали для цього дослідження автор збирав протягом кількох десятиріч. Він використав безліч джерел — від записок генерального підскарбія Якова Марковича, церковних архівів до розвідок краєзнавців і приватних архівів, науковців з Києва, Харкова, Львова, Петербурга.

Неоціненну послугу автору зробив його земляк мистецтвознавець Стефан Андрійович Таранушенко. Незважаючи на довгі роки політичної каторги, йому вдалось врятувати свій архів. Це безцінна скарбниця культури українського народу. В ній Стефан Андрійович чи не найглибше для свого часу дослідив мистецтво Слобожанщини і особливо монументальну та житлову архітектуру України. Десятки його дослідницьких праць були знищені чи заборонені. Тож кому випало щастя вивчати архів мистецтвознавця, той усвідомив, що спілкується з великою святинею духу народного.

Автор "Лебедії" неодноразово відвідував Стефана Андрійовича Таранушенка в його київській квартирі на вулиці Димитрова, користувався його бібліотекою, перефотографовував краєзнавчі матеріали. Знаючи, як тодішня система підрубувала коріння української культури, господар, даючи матеріали для перефотографування, наголошував: "Зверніть увагу ось на цю теку, і на цю, і на цю... Систематизувати будете вдома, зараз же побільше фотографуйте. Цього ви ніде не знайдете. І не виключено, що після мене воно може загинути". А в листах мистецтвознавець аж підганяв до роботи: фотографуйте, робіть креслення з усіх старих будов, фіксуйте розповіді старожилів. Все то — скарби нашої культури.

Ці слова були не простими порадами, а напучуванням до сміливості, адже Стефан Андрійович знав, що хто брався за дослідження церков, той відразу ж заносився в картотеку антирадянщиків. Знав, що автору вже неодноразово докоряли властьимущі: навіщо вам той опіум? Ви креслите плани церков, щоб потім їх відбудувати?

Багато фотографій і креслень, зроблених на квартирі Стефана Андрійовича Таранушенко, використано у цій книзі.

Велику допомогу автору при збиранні краєзнавчих матеріалів надали мистецтвознавець зі Львова Павло Миколайович Жолтовський та завідуючий відділом ну-

мізматики "Ермітажу" Іван Георгійович Спаський. Обидва щиро ділилися своїми дослідженнями з історії культури і побуту Лебединщини. Чимало довідкового матеріалу автор знайшов в державній ордена Леніна бібліотеці ім. Леніна (м. Москва), Державній ордена Трудового Червоного Прапора Публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна (м. С.-Петербург), в Сумській обласній науковій бібліотеці, а також в краєзнавчих музеях досліджуваного регіону. Автор щиро вдячний за допомогу співробітникам цих закладів.

Щедро ділились з автором своїми знахідками та розвідками місцеві краєзнавці. Автор щиро вдячний за це директору Лебединського краєзнавчого музею В. Г. Будьонній, директору Лебединського художнього музею В. І. Кравченку, дослідникам історії краю В. О. Білику, К. М. Дубченку, В. Г. Олещенку, М. Ф. Сороці, О. Ф. Пушкарю,Ю.В.Голоду, В.Г.Дубченку, Б. І. Стешенку, В. Ю. Брилю, В. А. Стегнію, Б. П. Андріїву (м. Ромни), В. П. Вовченку.

Подібні книги не часто виходять в наших видавництвах, тим більше в цей нелегкий час. І навряд чи це дослідження прийшло б до читача, якби не глибоке розуміння його важливості, яке виявили спонсори видання. Зокрема, народний депутат України генеральний директор сумського підприємства "Укрросметал" Григорій Петрович Дашутін, переглянувши рукопис, сказав: "Сьогодні і окраєць хліба потрібен людям, і ліки для душі. Бачу, що ця книга буде і ліками для душі людської, і її охоронцем, і її хлібом духовним". Свої слова він підкріпив ділом — першим виділив кошти на видання книги. І от читачі одержали надзвичайної цінності подарунок. До речі, ні автор, ні спонсори, ні видавництво не ставили за мету мати якісь прибутки. Єдине, чого вони бажали, — оживити людську пам'ять про предковічні традиції і тим самим зміцнити сили наших душ.

м. Суми *Олексій СТОЛБІН*

ДИВЛЮСЬ Я НА НЕБО...

Тривалий час не було відомо, де помер і похований автор знаменитої української пісні світової слави "Дивлюсь я на небо..." Не так давно дослідникам вдалося встановити, що автор цієї пісні Михайло Петренко (1817—1862) останні роки свого життя працював старшим писарем у місті Лебедині в Слобідській Україні, де зустрічався з Т. Г. Шевченком, а дещо згодом помер і тут похований.

Колись, мабуть, уже понад два десятиліття тому, письменник і проникливий піснелюб Григір Тютюнник подарував свої "Батьківські дороги" комусь із артистів Державного академічного хору імені Григорія Верьовки з такими незабутніми словами: "Із щирою любов'ю до пісні нашої, великої в красі своїй і печалі, та з поклоном вустам, що несуть її в люди, до неба й — вище...". Мені гадалося, це всьогонавсього якесь поетичне перебільшення. Адже можна співати людям і під бездонним небом, але щоб дістатися "вище"?.. Тож там — космос, заобрійна далечінь, нагірні висоти, вишні сфери!

І все ж юнак із Узина, що під Білою Церквою, Павло Попович, ставши космонавтом, "Соколом-один", зумів заспівати свою пісню на зоряній орбіті — мало не в небесах.

А сама пісня мала також надзвичайно драматичну історію.

Десь 1841 року в Харкові вийшов альманах "Сніп". У ньому серед поетичних творів знайшов собі місце й вірш "Небо", епіграфом до якого стали Лермонтовські рядки.

Автора відразу запримітили читачі. Вже визнаний доктор слов'янської філології Амвросій Метлинський відгукнувся про нього з неабияким піететом: "...Тут з'явився поет істинний, не рівня нам, студент бідний, без роду і племені, такий собі Петренко".

Справді, 24-річний випускник юридичного факультету місцевого університету, родом із Слов'янська, не відзначався ні заможністю, ні знакомитістю. Його батьки — зубожілі дворяни, володіли двома будинками (чи хатами) на вигоні між річками Бакаєм і Торцем та мали в себе чотири душі кріпаків. А ще в них підростало два сини — Петро і Олексій... От і довелося Михайлові Петренку самотужки про-

биватися чиновницькими щаблями в житті. Нелегко було молодій людині без грошової підтримки долати суспільні перешкоди. Іноді хотілося на все лихо махнути рукою та й податися у світ заочі. Але стримували від нерозважного кроку віра й надія в існування всевишньої сили. І студент мережив слова своєї духовної сповіді:

Дивлюсь я на небо та й думку гадаю,
Чому я не сокіл, чому не літаю,
Чому мені, Боже, ти крилець не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав!
Далеко, за хмари, подальше од світу.
Шукать собі долі, на горе привіту,
І ласки у зірок, у сонця просить,
У світі їх яснім все горе втопить.
Бо долі ще змалку здаюся нелюбий
Я наймит у неї, хлопцюга приблудний;
Чужий я у долі, чужий у людей...
Хіба ж хто кохає нерідних дітей?..
Кохаюся лихом, привіту не знаю.
І гірко, і марно свій вік коротаю.
І в горі спізнав я, що тільки одна —
Далекеє небо — моя сторона.
І на світі гірко: як стане ще гірше,
Я очі на небо, — мені веселіше,
І в думках забуду, що я сирота.
І думка далеко, високо літа!..
Коли б мені крилля, орлячі ті крилля:
Я б землю покинув і на новосілля
Орлом бистрокрилим у небо польнув
І в хмарах навіки од світа втонув!

Там був зовсім інший, далекий і неземний, світ, де міг би на ласку зустріти і щирий привіт, і сердечну розраду та й — водночас — показати себе в яскравому сяйві зірок. Це романтичне прагнення жевріло в душі поета. Воно не згасло за канцелярською працею помічника столоначальника й колезького секретаря губернської палати карного розшуку, а згодом — уже на периферії: діловодом у повітовому суді Вовчанська та старшим писарем у Лебедині. Така крута зміна в безталанній долі Михайла Петренка, напевне, викликана переслідуванням у краю ідей слав'янського товариства, які, на думку генерала Г. І. Бібікова, стали особливо розквітати на Слобожанщині "завдяки поезії простонародною мовою та намаганням відтворити ніколи не існуючу українську народність". З-поміж підозрілих творів стояли вірші Петренка поруч із "Кобзарем".

Працюючи аж до смерті 1962 року, поет мало писав через господарські негаразди: доглядав свою садибу, виховував двох дітей — сина Миколу й доньку Людмилу. Влітку 1859 року йому пощастило побачитися з Тарасом Шевченком, який переписав той "космічний" вірш для свого альбома.

Можливо б, цьому творові й судилося хрестоматійне забуття, аби його у другій половині минулого століття не вподобала собі харківська вчителька музики, яка закінчила консерваторію у Варшаві, донька поета й лікаря Володимира Александрова — Людмила. Вона й поклала сумовито-втішливий текст на ноти. І ту мелодію відразу підхопила революційно настроєна молодь. То був її обнадійливий гімн. А опісля творчого спілкування композитора з Федором Якименком, братом славетного Якова Степового, пісня в його аранжуванні ніби здобула крила для простору.

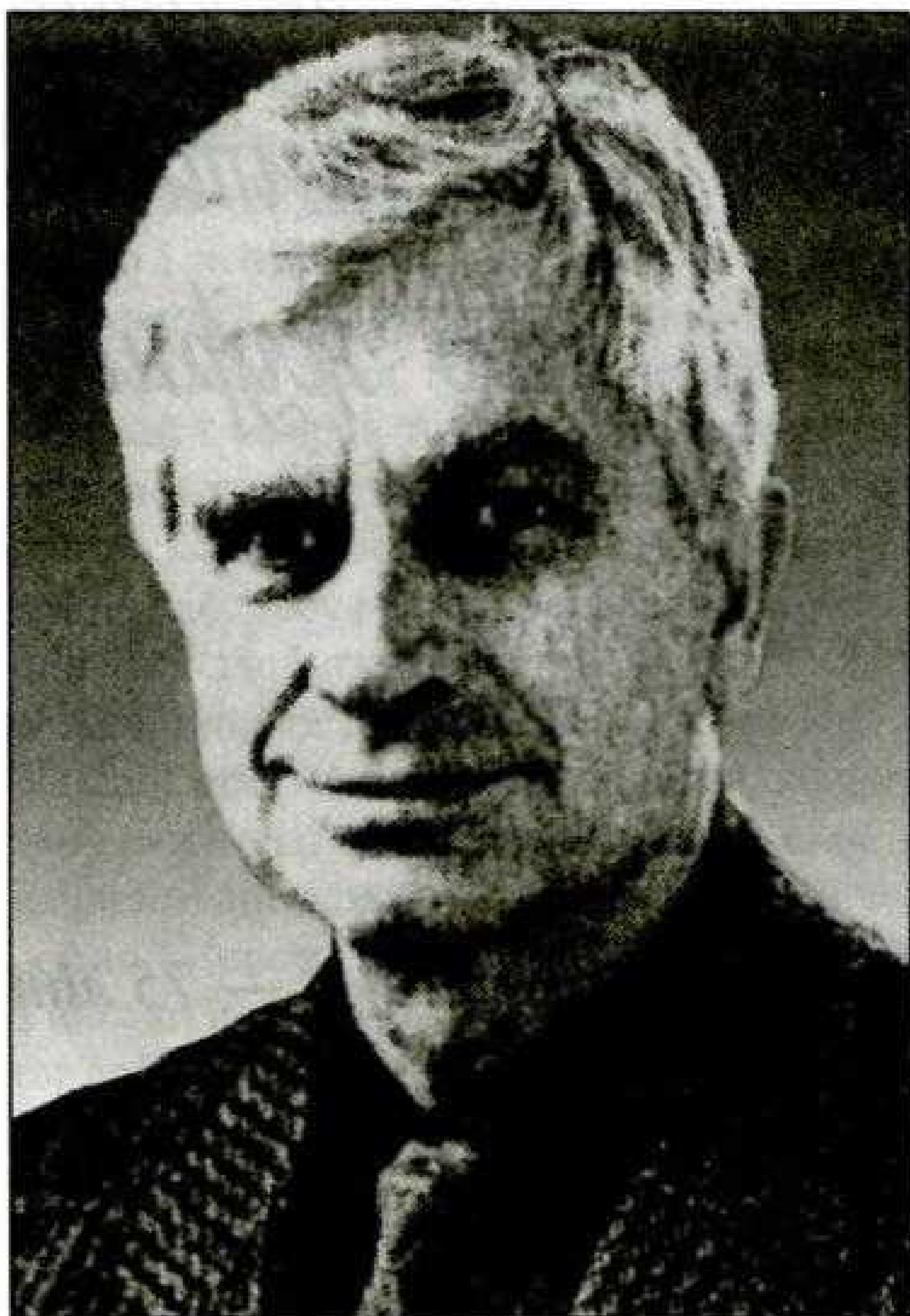
Її брали до свого репертуару співаки-аматори і провідні солісти української й російської сцени. Вона завше ставала окрасою будь-якого урочистого концерту. І не тільки вдома, на Україні, а й за кордоном. Здавалося, що зал увесь час чекав цієї пісні — мелодійної, журливо-зворушливої, щемної до болю. Кожен виконавець прагнув по-своєму висловити її внутрішню думку — нездоланний потяг до справедливості, виклик людській долі, безнастанне стремління ствердити себе у світі як особистість.

З часом "Дивлюсь я на небо" заспівали в народі. Звісно, не на банкетах і родинних святах, а в урочисті хвилини духовного піднесення та під час бурхливих збуджень і осіянь.

Особливо інтимно і натхненно прозвучав цей твір із вуст "шахтарського герцога", народного артиста України Анатолія Солов'яненка... Скільки в його голосі смутку й поривання, незабутніх надій і величного страждання, що слухачі вмить проймаються зачаєною тугою за вимріяною долею та щасливим сподіванням на кращі часи.

А космонавт Павло Попович бодай і співак "у собі", підніс цю пісню до небесних верховин. Він оповідав мені: "Летиш над планетою. Земля така голуба-голуба. Тихо. Аж проситься заспівати. І мимохіть виривається із грудей "Дивлюсь я на небо"... Тільки вже з іншого боку — з космічного безмежжя. І оживає твоє тіло в невагомості. Й бадьоріше тріпоче серце. І відчуваєш у самоті той незвичайний приплив снаги, яку може дати людині лише пісня..."

Микола ШУДРЯ

А. Б. Солов'яненко.

Дорога на старовинне село Козин, що на Київщині, враз виходить до Дніпрового русла. Десь позаду залишилися золотобанний Видубичів, Китаївська пустинь, поселення Церковщина, що колись належало Київській Лаврі. Багато води стекло у Славуті, багато чого змінилося на цій землі, яка стала духовною колискою українського народу. Це тут понад дві тисячі років тому відбулося хрещення України-Руси, а на місці поганських капищ почали рости, спрямовані до Бога й сонця, величні православні храми. Славною, часто трагічною була їхня доля. Одні впали у роки воєн і революцій, духовного мракобісся, інші вистояли і продовжують прикрашати нашу землю.

Але не менш захоплююча історія і храму Святої Покрови, що виріс у центрі Козина всього три роки тому. До спорудження цієї церкви причетні багато славних і відомих людей. Поміж них — видатний співак і громадський діяч Анатолій Солов'яненко. Він давно полюбив це чудове селище над Дніпром, побудував тут для своєї родини затишну оселю, що потопає в зелені й квітах. Коли на початку 90-х років із здобуттям незалежності настала пора будувати нові храми, то в Козині утворилась ініціативна група. До неї ввійшли натхненник оцієї справи отець Ярослав, місцеві жителі Варвара Павлова, її чоловік будівельник Михайло Литвинський, заступник селищного голови Дмитро Бойко та чимало інших самовідданих, безкорисливих, патріотично налаштованих людей.

Михайло Литвинський як професійний будівничий узявся за створення проекту. Робив це із захопленням, щирим ентузіазмом. Довго бився над проектом, але таки вдалося створити те, про що мріяв. І коли поступово стали вимальовуватися обриси нової церкви, то перехожі мимоволі зупинялися і милувалися новобудовою.

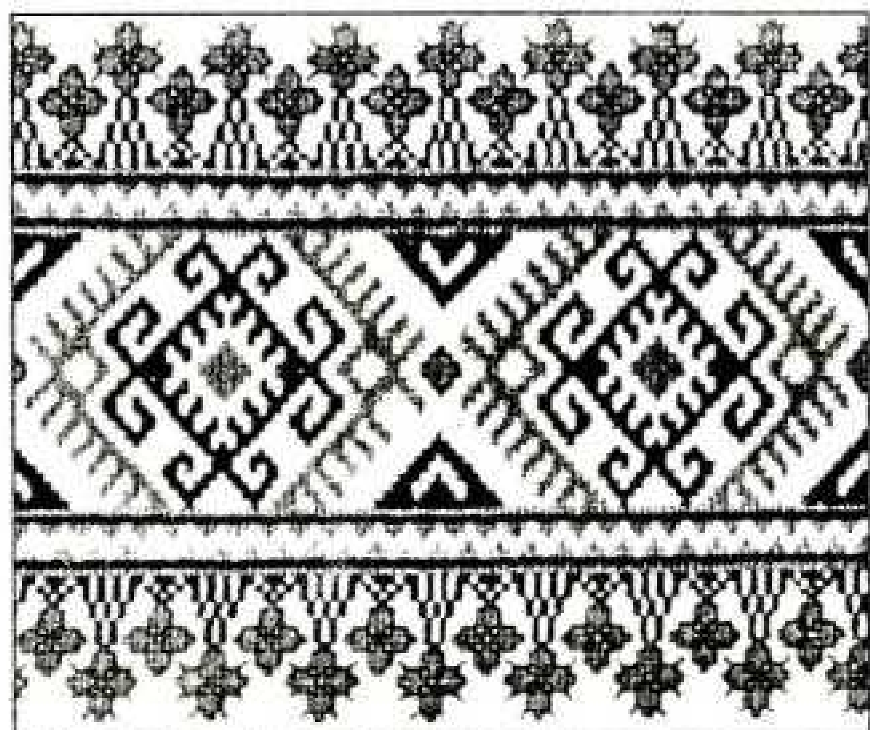
Потрібні були кошти. Члени ініціативної групи зверталися до заможних людей. Одні з них одразу жертвували певну суму, інші роздумували. Не обминули й А. Б. Солов'яненка. Він охоче відгукнувся на добру справу і не раз допомагав коштами, коли ті з'являлися в нього після чергових концертів чи гастролей за кордоном. Чарівний голос нашого співака особливо вражав слухачів там, де мешкає наша діаспора.

Коли спорудження церкви наближалося до завершення, Анатолій Борисович узявся за непросту справу — придбання дзвонів. Знав, що в Італії є чудові майстри. І вони йому не відмовили, а виготовили два зразки з дивовижним звуком. Немало сил, заповзяття і коштів потрібно було, щоб доставити ці дзвони на береги Дніпра. І ось нарешті заграли вони позолотою в нёбесній блакиті, виповнюючи довкілля оксамитовим передзвоном. Люди, котрі вперше слухали ці дзвони, стояли вражені. Стояв і всміхався своєю м'якою усмішкою Анатолій Борисович, радів, мов дитина...

І ніхто не знав, що мине зовсім небагато часу і саме в церкві Святої Покрови, яку відкривав і освячував сам Патріарх України-Руси Філарет, будуть правити панахиду по цій людині, а під дзвони цього храму його домовина знайде вічний прихисток над Дніпром...

Минув рік по смерті незабутнього українського солов'я. В Козин приїхало багато шанувальників його таланту. Були серед них відомі поети, народні депутати, урядовці. І коли несли квіти на могилу, велично і скорботно гули дзвони храму Святої Покрови, дзвони, залишені нам Анатолієм Солов'яненком...

Київська область — *Борис МЕЛЬНИК*

З відгуків читачів про журнал

НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ ТА ЕТНОГРАФІЇ — 75 літ

З виходом у світ періодичного видання "Етнографічний вісник" українське народознавство дістало змогу більш-менш систематично обмінюватися науковою інформацією в ділянці українського фольклору та етнографії. Після припинення діяльності цього академічного часопису журнали "Український фольклор" та "Народна творчість", що виходили з часу заснування в Києві Інституту українського фольклору в системі Академії наук, теж давали певною мірою уявлення про роботу українських фольклористів того часу.

Наслідком праці мистецтвознавців, етнографів та фольклористів у роки війни та повоєнний час стали наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, що його очолив академік М. Рильський, "Мистецтво. Фольклор. Етнографія" (1947), які послужили підставою для відновлення журналу вже реорганізованого інституту — "Народна творчість та етнографія".

Спочатку квартальник, а потім двомісячник, — цей періодичний орган виконував велику роботу по згуртуванню наукових зусиль українських фольклористів і етнографів понад сорок років, з них ось уже дев'ять років у незалежній Україні як журнал Міністерства культури та мистецтва України та Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М. Рильського Національної академії наук України, який очолює нині академік Олександр Костюк.

Серед низки періодичних видань у царині українського народознавства журнал "Народна творчість та етнографія" є найпомітнішим явищем у світовій науці.

Професори і доценти, асистенти і аспіранти кафедри фольклористики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, наукові працівники Фольклорно-етнографічного наукового центру; студенти, бакалаври і магістри відділення фольклористики університету, для яких журнал "Народна творчість та етнографія" є настільною книгою і посібником у навчальному процесі, бажають редколегії і редакції цього періодичного видання, не знижуючи наукового рівня, донести журнал в XXI століття, в кожну міську і сільську бібліотеку, в кожну школу не лише України, але й східної та західної української діаспори.

Л. Ф. ДУНАЄВСЬКА,
завідувач кафедри фольклористики Київського університету ім. Т. Шевченка,
доктор філологічних наук

В. Г. БОЙКО,
доктор філологічних наук,
професор кафедри фольклористики

“ВІРИ, НАСНАГИ І ЩАСЛИВОГО ДОВГОЛІТТЯ ЧАСОПИСУ...”

Свого часу М. Грушевський писав, що розділяти різко писану і усну категорії нема ніякої рації. “Між писаною і неписаною словесністю, — говорив учений, — завсіди існує певний зв'язок, часами дуже тісний і нерозривний. Мотиви і манери писаної літератури ширяться в тих кругах, де розвивається словесність неписана. Ї навпаки: література писана абсорбує в собі в більшій або меншій мірі здобутки передписьменної, словесної творчості і пізніше не перестає в більшій або меншій мірі черпати з усної творчості”. Ці слова слід нагадати саме в ювілейні дні, коли ми вітаємо славний часопис “Народна творчість та етнографія” з нагоди його 75-річчя. Історики літератури добре знають про колосальний благотворний вплив фольклору на українських письменників, про численні записи пісень, казок, прислів'їв і приказок, здійснені нашими майстрами слова. Усна народна творчість дарувала нашим майстрам сюжети, авторизовані ж твори часто ставали народними піснями і т. д. Літературознавці постійно звертаються до “Народної творчості та етнографії”, друкуються в цьому часописі, отож справді зацікавлені, щоб він і подалі зростав, розгортав свою діяльність і регулярно виходив у світ. Зроблено багато, але зробити треба ще більше. Віри, наснаги і щасливого довголіття часопису “Народна творчість та етнографія”.

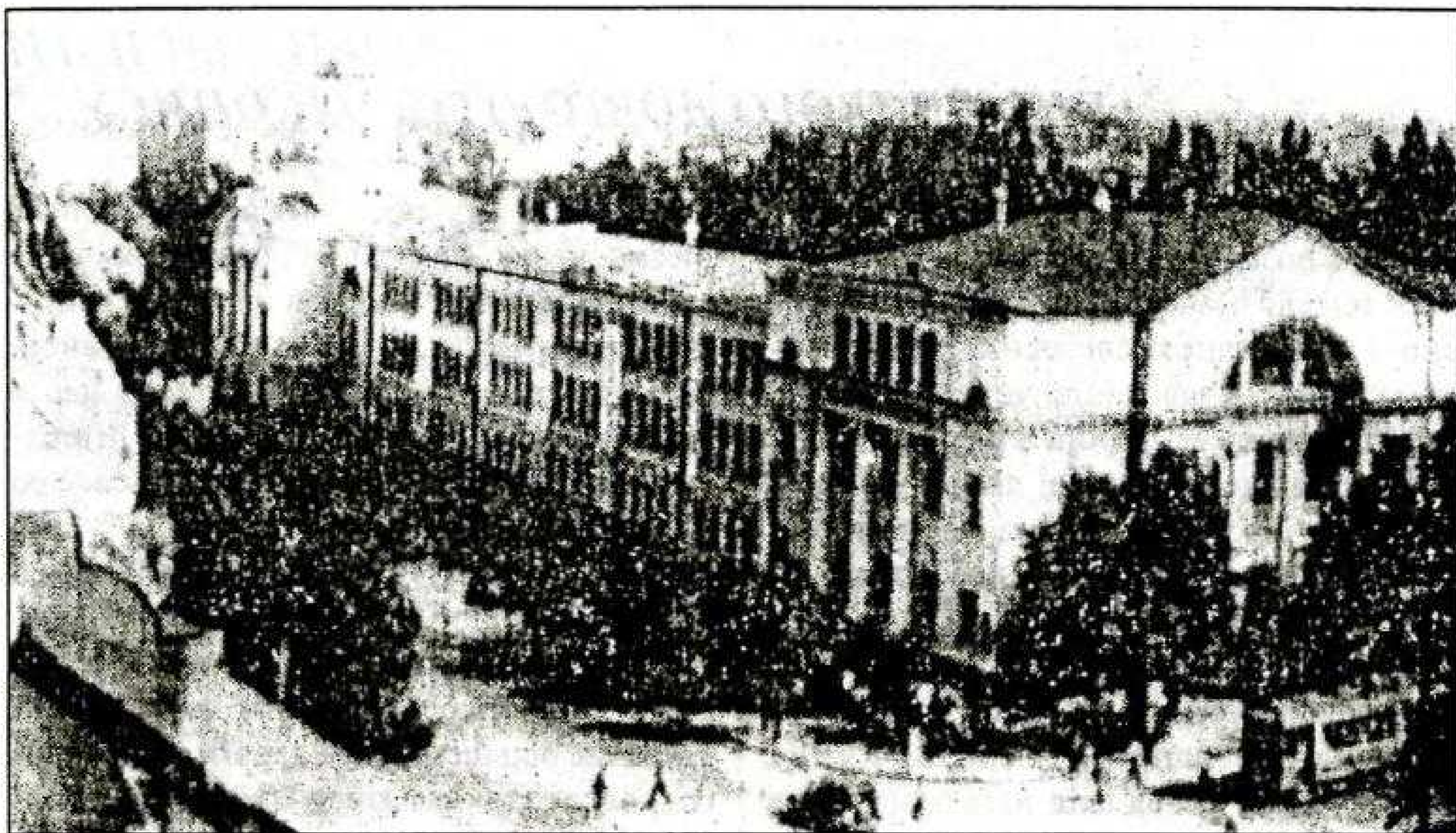
М. СУЛИМА,
заступник директора Інституту
літератури ім. Т. Г. Шевченка
НАН України

ДУМКИ І СПОГАДИ ПРО ЧАСОПИС ЕТНОГРАФІВ І ФОЛЬКЛОРИСТІВ

Відродження часопису “Народна творчість та етнографія” збіглося з початком моєї роботи в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Саме 1957 року мене прийняли на тимчасову посаду молодшого наукового співробітника Відділу етнографії, і тому я добре пам'ятаю, як все починалося.

Становлення журналу не було простим. Зокрема, багато тодішніх можновладців виступало навіть проти того, щоб залишити в його назві слово “етнографія”. Когось не приваблювало іноземне походження цього слова, когось його зміст, спрямований на всебічне дослідження культури та побуту народу. Лише титанічними зусиллями Максима Рильського і його заступника Костя Гуслистого, вдалося переконати опонентів, що така назва потрібна. Вирішальним аргументом щодо цього, як потім розповідав К. Гуслистий, було те, що під дещо подібною назвою вже існував журнал у Москві.

Кожний випуск часопису чекали з нетерпінням. Ї це зрозуміло — у період так званої “відлиги” спостерігалося в Україні певне піднесення етнографічної науки, у відновлений відділ етнографії прийшли молоді обдаровані науковці Анатолій Поріцький, Яків Прилипко, Володимир Зінич, Микола Приходько, Володимир Горленко та інші, яким як повітря потрібний був часопис для публікації праць. Крім того, створювалися етнографічні осередки в інших регіонах, особливо у Львові, з'явилася широка мережа дописувачів з усіх кінців України. Це був початок, відколи часопис став справжнім джерелом наукових досягнень в галузі етнографії, своєрідною трибуною, завдяки якій постійно висвітлювалася робота наукових закладів, конференцій, музейних осередків, експедицій, питання методики етнографічних досліджень, викладання народознавства в школах і вузах, проблеми збереження національних традицій. На сторінках часопису почали постійно друкуватися не лише визнані науковці, а й працівники музеїв, вчителі, майстри народної творчості, дослідники-аматори, студенти. У ньому постійно вміщуються аналітичні розвідки — рецензії, історіографічні нариси, бібліографічні покажчики та ін.

Будинок ВУАН (нині Володимирська, 55). Тут розташований Великий конференц-зал НАН України. У цьому будинку також працював Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України з 1944 до 1960 року. З 1957 року тут містилася також і редакція "Народної творчості та етнографії".

Однак перші роки, як я вже сказав, не були легкими. Адже ми, молоді дослідники, прийшли із різних галузей знань — історії, географії, мовознавства, археології, оскільки спеціалізації з етнографії, як відомо, до 1990-х років, не існувало. Тому журнал був для всіх нас великою школою навчання і вдосконалення.

Були для журналу і вкрай важкі часи, коли будь-яка публікація розглядалася передусім з кон'юнктурних позицій. Але, на щастя, не вони визначили добру славу часопису.

Не можна не згадати і тих, хто в різні роки редагував матеріали журналу: Степана Музиченка, Івана Власенка, Василя Скуратівського, Миколу Слободяна, Володимира Данилейка, Володимира Яринича, Галину Тищенко, Катерину Шпак, Юлію Цвєткову, Володимира Іваненка, Василя Щербака, Якима Пальчика та ін.

Думаю, що їхньому становленню багато в чому сприяв наш рідний журнал, а разом з тим їхня самовіддана праця сприяла зростанню авторитету часопису.

Ніколи не забуду, як на початку 1960-х я привів у редакцію Степана Музиченка, з яким навчався разом на географічному факультеті Київського університету. У середині 1950-х років його за ідеологічні "похибки" (формально за те, що читав Пантелеймона Куліша, а також... Єсеніна) виключили з університету. Лише завдяки клопотанню студентських організацій його було поновлено (хоч і не відразу, а після певного строку праці в робітничих колективах) в університеті, який він успішно закінчив. Згодом за моєю рекомендацією К. Гуслистий прийняв його на роботу в редакцію. Тепер ми знаємо, скільки сил віддав часопису покійний Степан Музиченко.

Зі здобуттям незалежності в Україні на сторінках часопису з'являються праці вчених української діаспори або дослідників, будь-яка згадка про яких ще донедавна була б неможлива. Назвемо хоча б грунтовні публікації Володимира Кубійовича про чисельність і розміщення українців у світі або Володимира Яніва про риси національної психології українського народу. Разом з тим дедалі більше публікуються відомості про сучасний стан і культуру українців за межами своєї країни, у "далекому" і "ближньому" зарубіжжі. Багато публікацій часопису викликає інтерес серед вчених суміжних наук — істориків, соціологів, мовознавців, які широко використовують їх у творчій діяльності.

Часопис добре знають далеко за межами нашої країни. Коли 1981 року я виступав з доповіддю у вашингтонському Інституті Росії та Радянського Союзу ім. Дж. Кенана мене, до речі, представили не професором, а "фундатором" журналу "Народна творчість та етнографія" — мабуть, тому, що тоді я був членом його редколегії.

Я особисто взагалі не уявляю себе без цього чудового журналу, адже на його сторінках вийшло друком близько 50 моїх публікацій.

Хочеться сподіватися, що часопис "Народна творчість та етнографія" і надалі залишиться найважливішим джерелом наукових знань, який привертатиме увагу всіх, хто цікавиться самобутньою культурою нашого народу.

Всеволод НАУЛКО,
завідуючий відділу
Інституту археографії НАН України,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук

ОДИН ІЗ НАЙКРАЩИХ ЖУРНАЛІВ УКРАЇНИ

Славетне гуцульське село Космач... Василь Скуратівський у 1986 році відвідує його, знайомиться з мешканцями, вивчає історію і традиційну культуру цієї гуцульської місцини, записує інформацію про різьбарство, вишивання, кушнірство та інші види народного мистецтва, шукає і знаходить згадки про перебування і творчу працю в Космачі художника Олекси Новаківського та обдарованих учнів його школи Михайла Мороза, Ольги Плешкан, Григорія Смольського... Згодом у газеті "Молодь України", одній з наймасовіших на той час, друкує грунтовний нарис "Село з тридцятьма осілками", у якому розповідає про духовні скарби Космача, висловлює занепокоєння проблемою спадкоємності національних традицій.

Багатогранність зацікавлень автора дивовижна... Лише на теми пасічництва Василь Скуратівський опублікував понад 60 нарисів, статей, повідомлень і рецензій. Підсумковим дослідженням цієї проблематики стала його книга "Кухоль меду", яка щойно випущена у Львові до 60-річчя автора.

Йому вдалося настільки захопити і переконати громадськість України, що вже у вересні 1989 року народознавство було введене на державному рівні до навчальних планів загальноосвітніх шкіл, а у зв'язку з цим і до інститутів та університетів, спочатку факультативно, а де були відповідні умови — як обов'язковий предмет. Такий захід значною мірою сприяв пожвавленню наукової роботи над фундаментальними дослідженнями з етнографії та фольклористики практично в усій Україні. У вищих школах засновувалися навчально-методичні лабораторії, при загальноосвітніх — створювалися постійні народознавчі виставки музейного типу. Під впливом його праці на цій ниві Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії 5 лютого 1992 року було реорганізовано в окремий Інститут народознавства Національної академії наук України, написано й видано відповідні підручники.

Три десятиріччя працював Василь Скуратівський і в редакції академічного журналу "Народна творчість та етнографія". На щастя, мав там прекрасного колегу — патріота, феноменального знавця української історії, народної та професійної культури, доброзичливого й водночас вимогливого редактора відділу фольклористики і відповідального секретаря Івана Власенка. Через їхні руки і розум пройшли тисячі статей, повідомлень і рецензій з найрізноманітніших питань народознавчих наук. У кожному з таких матеріалів безіменно, а тому й непомітно для читачів, залишали ці редактори часточку своїх знань. Велика заслуга їх і в тому, що "Народна творчість та етнографія" протягом усіх цих років була й залишається одним з найкращих журналів в Україні.

(Фрагмент статті з часопису "Визвольний шлях", Лондон — Київ, № 1, 2000)

Засідання редколегії журналу наприкінці 60-х років. Зліва направо: член-кореспондент Академії наук України, доктор філологічних наук, професор М. Є. Сиваченко (директор Інституту МФЕ ім. М. Т. Рильського); полковник запасу Т. Т. Шпірний (відповідальний секретар редакції); доктор філологічних наук, професор О. І. Дей (головний редактор журналу); письменник, кандидат мистецтвознавства Ю. Г. Костюк (заступник головного редактора); доктор мистецтвознавства, професор М. М. Гордійчук; член-кореспондент Академії наук України, доктор історичних наук, професор К. Г. Гуслистий (заступник директора інституту); Ю. М. Цветкова (старший редактор відділу етнографії редакції); Г. Г. Нагей (директор Музею народного образотворчого мистецтва України); в другому ряду: В. Г. Данилейко (старший редактор відділу народного мистецтва); С. М. Музиченко (на той час аспірант відділу етнографії ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, співробітник відділу рукописних фондів Інституту); І. М. Власенко (старший редактор відділу фольклористики редакції журналу).*

* Це був час досить інтенсивної роботи Інституту МФЕ, редколегії і редакції журналу. Тоді було створено чи принаймні заплановано ряд цікавих народознавчих праць. Але вже в цей час короткотривала "відлига" в громадському і науковому житті майже повністю зникла. Почалися так звані приморозки. Від них потерпіли і ряд тих людей, які зображені на цьому знімку. Вони змушені були піти з Інституту чи з редакції, майже повністю чи частково припинити свою діяльність. Доба застою, породжена тоталітарним режимом, з її жорстокими проявами, давала себе знати всюди, але особливо дошкульно в галузі народознавства. Більшості із зображених на цьому знімку людей уже немає серед живих. Добрі ж справи багатьох з них залишилися для сучасників і майбутніх поколінь. Вічна їм пам'ять, шана і вдячність за все добре, що вони, скільки могли, зробили для науки, для своїх сучасників, для колег і для України. — *І. В.*

Науковий ілюстрований журнал "Народна творчість та етнографія" вже 75 років виконує в Україні відповідальну роль авторитетного джерела знань в галузі етнографії та мистецтвознавства.

Заснований у 1925 році, цей друкований орган Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, Міністерства культури України й Міжнародної асоціації етнологів протягом свого існування пройшов кілька історичних етапів, які позначилися не лише на його назві (перша: "Етнографічний вісник" — до 1932 р., наступні: "Український фольклор" — у 1937—1939 р., "Народна творчість" — 1939—1941 р., нинішня — з 1957 р.), а й на змісті і рівні осягнення матеріалу, шлях від однопрофільного, суто етнографічного, до багатопрофільного, фундаментального видання.

Нині журнал достойно репрезентує досягнення сучасних українських вчених — фольклористів, етнологів та мистецтвознавців, друкує праці велетнів духовної культури України, сприяючи поверненню останніх у широкий науковий обіг. Він став своєрідною енциклопедією українознавства, популяризуючи культурні здобутки нації в різні історичні періоди її розвитку.

Цей номер, як і всі попередні, пропонує цілу низку актуальних за проблематикою й глибоких, змістовних статей. Серед них — праці відомих українських вчених — О. Франко ("Фольклористична діяльність Федора Вовка"), Г. Скрипник ("Сучасна Україна: нація і проблеми державотворення"), О. Шлемко ("Світоч національно-культурного відродження України: про Гуцульський театр Гната Хоткевича"), Л. Орел ("Всеукраїнський музей народознавчих скарбів у Києві"), дослідження представників діаспори — А. Великого ("Рання зірка українського християнства"), І. Ортинського ("Значення української церкви для збереження і розвитку етнонаціонального буття"), розвідки наукової зміни (у цьому номері — це стаття О. Рубан "Етнографічна комісія Академії наук України").

Дуже цікавою і, безумовно, корисною (особливо в наші дні, позначені прагненням суспільства відновити найкращі свої духовні традиції) є рубрика журналу "Народні свята". В ній постійно з'являються матеріали про обряди й свята українців. Так, зокрема, в цьому числі журналу читач познайомиться з тим, як вшановується в Україні пам'ять святих кн. Ольги та кн. Володимира Великого (ст. Катрія Юліана).

Важливі події науково-культурного життя, нові книжки, заходи, що пов'язані з історією нашої культури (в Україні чи за її межами) — все це стає предметом зацікавлення журналу "Народна творчість та етнографія", створюючи цим своєрідний літопис сучасного українознавства.

Валентина ФЕДОНЮК
(Журнал "Слово і час", № 4, 2000)

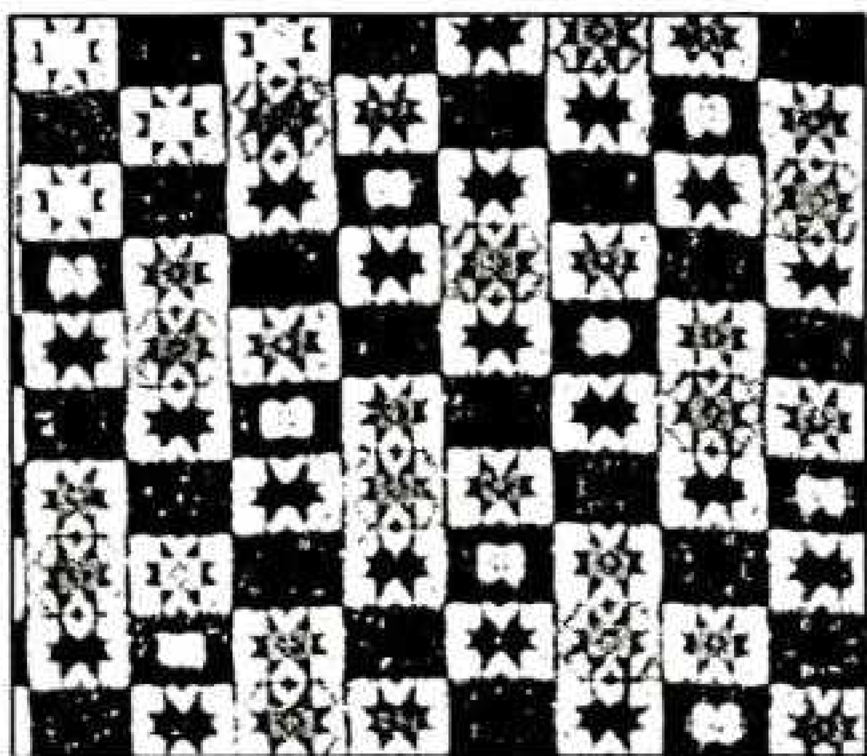
БЛАГОСЛОВИ, МАРІЄ...

Темінь лякає і страх підповза,
Навпомацки ходим по хаті.
Кого заболить нічийна сльоза
І в кого про день запитати?
Він завтра наступить, а нині — ніч...
І скапує віск із наляканих свіч,
Мов жаль, що далеко до Бога.

Ми впали, як в сон, в оцю круговерть,
Провалля, і урвища, хащі...
Та це не вода, а все-таки твердь,
Ми грішні, але не пропащі.
Бо голос звідтіль долітає сюди
В пітьму чи коли зазоріє.
Виходимо з кола зневіри й біди.
Благослови нас, Маріє...

Марія ЛЮДКЕВИЧ

Огляди, рецензії, анотації

КНИГА ПРО ПЕРЕБУВАННЯ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ НА ПОЛТАВЩИНІ

Петро Ротач. "Від Удаю до Орелі". Т. Шевченко і Полтавщина. Полтава, 2000.

Кобзарю наш, почуй благання
І жить навчи нас так, як ти:
Щоб найсвятіші поривання,
Аж до могили донести!

Олена Пчілка

Якби кожний письменник-краєзнавець, виходець з тієї чи іншої історичної землі, дослідив і любовно описав свою малу батьківщину, як Петро Ротач Полтавщину, то ми б мали неоціненну народознавчу енциклопедію про Україну. Багато хто досліджував і описував шевченківські місця в Україні, де побував Кобзар під час своїх трьох подорожей. Щодо Полтавщини, то найповніше цю тему дослідив П. Ротач у праці "Від Удаю до Орелі" (Полтава, 2000).

Дивуєшся, як за таке коротке життя Т. Шевченко встиг об'їздити стільки міст і сіл, написати про них свої поезії і створити картини. Аж до Волині дістався Кобзар. Та чи не найбільше його захоплювала Гетьманська Україна (Полтавщина у її колишніх межах).

Полтавщина у більшій своїй частині в часи Шевченка — вільна земля... А де воля, вільний дух, там творчість народу досягає найвищого свого розвитку в пам'ятках народного будівництва, ужиткового мистецтва, у мові, пісенній творчості, обрядах та звичаях. За таких умов народжується національна патріотична інтелігенція, яка вміє цінувати старожитності, дбати про їх збереження. Якщо в таке середовище потрапляють і чужинці — більшість із них переймаються повагою до тих місць, де їм доводиться жити.

Книга "Від Удаю до Орелі" — це збірка статей, розвідок, есеїв, критичних заміток, присвячених зв'язкам Т. Г. Шевченка з Полтавщиною, та розповідь про вшанування полтавцями пам'яті поета.

Полкові козацькі міста — Переяслав, Прилуки, Миргород та Решетилівка — Березова Рудка, Андріївка, села на мальовничих берегах Удаю, Хоролу, Сули, Орелі надихнули Т. Шевченка на творчість, саме тут написав він "Єретик", "Кавказ", "Заповіт", "Великий льох" та ін., створив багато малярських робіт.

У першому розділі книги розповідається про перебування Т. Шевченка на Полтавщині в 1843—1846 та 1859 роках.

Знайомство з творчістю Г. Сковороди та І. Котляревського покликало Т. Шевченка побувати в першу чергу на Полтавщині, і немалу роль тут відіграла дружба з полтавцями Євгеном Гребінкою, Аполлоном Мокрицьким.

Як пише П. Ротач, уперше ступив Т. Шевченко на полтавську землю в травні 1843 року, це була Прилуччина, за нею Переяслав, Пирятин, Убежище, в якому він зустрівся з Є. Гребінкою, Мосівка, Ковалівка, Яготин, Березова Рудка (малює портрети Платона і Ганни Закревських). Поет відвідав Линовицю, Ісківці, Малютинці, Яготин, Андріївку Гадяцького повіту.

Вдруге Т. Шевченко побував на Полтавщині в 1845—1846 роках. За цей час Тарас Григорович відвідав кілька десятків населених пунктів. Бачене і почуте на Полтавщині вилилося в поетичні твори, картини, портрети, повісті. Полтава і Полтавщина добре висвітлені у повісті "Близнецы".

Слід відзначити, що пам'ятник, поставлений на честь Полтавської битви, не привернув уваги поета, разом з тим він змалював Хрестовоздвиженський монастир, збудований Мартином Пушкарем в 1650 році, та хату І. П. Котляревського. Про них згадується і в повісті "Близнюки".

За описом М. Сементовського, у Полтаві в 40-х роках минулого століття "постійно панували тиша і спокій". Т. Шевченко такою і показав Полтаву у згаданій повісті.

Л. Арандаренко так писав про повітові міста Полтавщини: "Ромни, Прилуки і Лубни складаються з невеликих одноманітних будиночків, почасти дерев'яних із пластин, вкритих тесом і дранкою, а почасти з мазанок під соломою...". Залишив також Кобзар малюнки краєвидів Решетилівки і Переяслава.

Т. Шевченко відвідав історичний Іллінський ярмарок у Ромнах.

Відомості про Полтавщину, очевидно, Т. Шевченко знаходив, зокрема, на сторінках "Полтавських губернских ведомостей", які передплачували його сучасники — друзі і знайомі. У цьому виданні за 1745 рік зустрічаємо багато імен, згаданих у творах Шевченка: Закревські, Родзянки, Селецькі, Рєпніни, Капністи, Катериничі, Якубовичі, Андреєв та ін.

У нарисі "Чи дійшла повінь до Крюкова?" П. Жур спростовує твердження про перебування Т. Шевченка у Кременчуці під час великої повені 1845 року. Щоб стверджувати це, зауважує П. Ротач, є мало документальних свідчень.

Багато гіпотез існує довкола перебування Т. Шевченка на Орелі, але неспростованим фактом залишаються малюнки скіфських баб, виконані Кобзарем у цій місцевості. П. Ротач зауважує, що під питанням залишається рік, коли вперше Т. Шевченко відвідав Полтаву. На думку письменника, Т. Шевченко вперше відвідав її в 1845 році. Про роки відвідування Кобзарем Решетилівки свідчать датовані малюнки Кобзаря. Вони донесли до нас образи храмів, які не збереглися: Михайлівського, Успенського та Спаського.

Полтавці любили Кобзаря і його твори. Про це у 60-х роках Пантелеймон Куліш писав Тарасу Григоровичу: "Тут всяка душа письменна й щира з Вашим "Кобзарем", наче з яким скарбом дорогим носиться" і що люди "повитверджували вже всі Ваші стихи напам'ять" і "чи не по "Кобзареві" вже "Богу моляться". Через рік О. Кониський у замітці "Вісті з Полтави" ("Основа", 1861, травень) писав: "Книжок торік найбільш купили... "Кобзаря" ... куповали б втроє більше, коли б був дешевий; а то як таки бідному селянинові заплатить за книжку 2 карбованці!".

Панас Мирний своїм першим учителем вважав Тараса Шевченка.

Кобзаря чекали в Полтаві ще в 1859 році, коли він проїздив так близько від неї — через Зіньків, Гадяч, Пирятин. Полтавці вітали його з 47-ю річницею і просили: "Утни, Батьку, орле сизий!".

Через окіл Полтавщини пролягала і остання дорога Кобзаря, коли перевозили його домовину з Петербурга в Україну. У проводах Т. Шевченка з Києва брали участь київські студенти-полтавці М. Лисенко, М. Старицький, М. Драгоманов, П. Житецький. Студент М. Драгоманов під час перепоховання праху Кобзаря сказав, що терновий вінок Шевченка є ознакою того, що поет був справжнім сином свого народу і що кожний, хто піде його шляхом, здобуде собі такий самий вінок. Устами Драгоманова говорила любляча Шевченка Полтавщина.

Вшановуючи пам'ять Шевченка в Полтаві, посадили дуб, про що О. Кониський писав: "Посадження дуба Шевченка стало нерядовою подією в історії громадсько-культурного руху Полтави другої половини XIX ст. Це був епізод мужності свідомих полтавських "громадців" у боротьбі за Шевченка, за рідну мову і культуру".

З другого розділу книги П. Ротача довідуємося, що саме полтавець художник і педагог Аполлон Мокрицький, родом із Пирятина, переконав свого земляка В. І. Григоровича і свого вчителя Карла Брюлова в необхідності викупити на волю і дати "права громадянства" талановитому українському юнакові з кріпаків Шевченкові.

Полтавець художник Федот Ткаченко навчався разом з Т. Шевченком в Петербурзькій Академії мистецтв. Після закінчення навчання він працював у колишній чоловічій гімназії м. Полтави вчителем

малюванні і краснопису. Після заслання Т. Шевченко у листі до нього писав: "Накинь оком полтавку, кирпу — чорнобривку, то на ту весну будеш у мене старшим боярином". Не судилося Т. Шевченкові одружитися з полтавкою. Саме через Ф. Ткаченка Тарас Григорович тримав зв'язок з діячами полтавських недільних шкіл. Сюди в Полтаву він надіслав свій "Буквар".

П. Ротач намагається встановити в статті "Одарка Соколівна, маків квіт", хто позував Кобзареві при створенні його малюнка "Дві малоросіянки".

У книзі П. Ротача названі перші дослідники та популяризатори творчості Кобзаря: Федір Комінський, Сергій Кулябка, В. О. Щепотьєв, Грицько Коваленко та ін.

На сьогодні загадкою залишається, чи був Т. Шевченко у Зінькові у свого однодумця, члена Кирило-Мефодіївського товариства Івана Пасяди.

Василь Горленко народився на Прилуччині, прожив коротке життя, але багато зробив і зокрема великий його внесок в Шевченкіану. Він один із перших подав відомості про рукописи російських повістей Шевченка. А також розшукав по багатьох приватних колекціях малярські роботи Шевченка.

Становлення Г. Коваленка-письменника, як і Панаса Мирного, відбулося під впливом творчості Кобзаря. Особливим творчим досягненням Г. О. Коваленка є намальований ним 1897 року портрет Т. Шевченка.

Ще про таке довідуємося з книги П. Ротача. Шевченкознавець Ю. Івакін відзначає, що творчість Шевченка впливала на поетів-футуристів, зокрема на Д. Д. Бурлюка (мати якого з Ромен). Останній високо цінував творчість Кобзаря. До речі, Д. Бурлюк листувався з П. Ротачем і просив його побувати і зробити фотознімки у відомому на весь світ ("могилою гетьманців") Лебедині (поблизу від нього в Рябушках було гніздо роду Бурлюків). Там після Полтавської битви в липні 1709 року поплічник Петра І лютий Меншиков влаштував криваву розправу над прихильниками Мазепи (чи принаймні запідозреними в цьому), вільнолюбними козаками, синами гетьманської України. Навіть майже через сто років після тієї жахливої події автор полум'яного історико-патріотичного твору "Історії Русів" (який надзвичайно високо цінили Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Гоголь, О. Бодянський, П. Чубинський та ін.) з глибоким хвилюванням писав, що якби в тому Лебедині чи Глухові хтось тоді копнув заступом, то із землі гарячим струменем, певно б, ударила червона кров українського козацтва. Рештки цієї могили зберігалися аж до середини XX століття і навіть трохи довше. А потім ті, хто забув, чиїх батьків і дідів вони діти і внуки, почали брати з тієї могили землю для "новобудов" — і місце те затоптали і забули. Лише недавно та знаменита могила гетьманців була поновлена і біля неї у відповідний час почали проводити поминальні зібрання і богослужіння.

В III розділі "У пошуках істини" письменник висловлює ряд припущень, гіпотез, робить спробу встановити прототипи героїв Шевченка, уточнити дати та місця перебування поета на Полтавщині, визначити достовірність перебування Т. Шевченка в тій чи іншій місцевості. Наприклад, нез'ясованим залишається, чи заїжджав поет у Хорол, чи бачився вдруге з А. Т. Родзянком тощо.

У "Передньому слові" до книги П. Ротач писав: "Ще наприкінці 50-х років я почав записувати до Шевченківського альбому все, що здавалося цікавим про Кобзаря: вислови діячів культури, народні перекази і спогади, навіть вірші-експромти. Через ці записи хотілося дізнатися, як ставляться до Т. Шевченка люди різних поколінь, що думають про його творчість і чим є вона для людей нашого часу".

Книга П. Ротача "Від Удаю до Орелі" — сумлінна праця талановитого дослідника і письменника, неоціненний внесок у шевченкіану. На цю тему автор обіцяє найближчим часом видати ще одну велику книгу. Для читачів це буде новий чудовий подарунок.

Своїм дослідницьким і письменницьким талантом, освіченістю, подиву гідною працьовитістю, своєю громадянською мужністю і державно-патріотичною позицією, на нашу думку, Петро Ротач заслуговує на те, щоб йому було присуджено звання лауреата Національної премії ім. Т. Г. Шевченка.

Київ *Лідія ОРЕЛ*

КАТАЛОГ ПІСЕННИХ НАРАТИВІВ

Sona Burlasova. Katalog slovenskych narativnych piesni. Typenindex Slovakischer Erzahllieder. Svazok 1—3. Bratislava. — 1998. — 682 s.

Відома словацька фольклористка проф. Соня Бурласова видала "Каталог словацьких наративних пісень" у трьох книгах. Його відкриває передмова авторки. У 3-й частині подані: а) Реєстр пісенних інципітів; b) Реєстр місцевостей, звідки походять пісні; с) Реєстр мотивів. Окремо подається список літератури з теми.

Каталог містить 307 сюжетів наративних пісень з варіантами, що систематизовані в одинадцяти розділах та підрозділах. Репрезентуючи тільки словацький національний матеріал, авторка не торкається питань порівняльної типології. Назви перерахованих рубрик словацьких наративів пісень свідчать про те, що останні дуже щільно примикають до таких же творів просторово близького чеського, польського, українського фольклору, тобто є частиною пісень "карпатського циклу", як колись його визначив польський учений Ян Бистронь, а беручи ширше, — суть західним варіантом слов'янської балади. Загальнолюдська природа тем, життєвих конфліктів фольклорних наративів є підгрунтям їх типологічної подібності у багатьох народів, зокрема тих, що живуть по-сусідству. Те ж саме є причиною активної рецепції побутових сюжетів, які стають мандрівними.

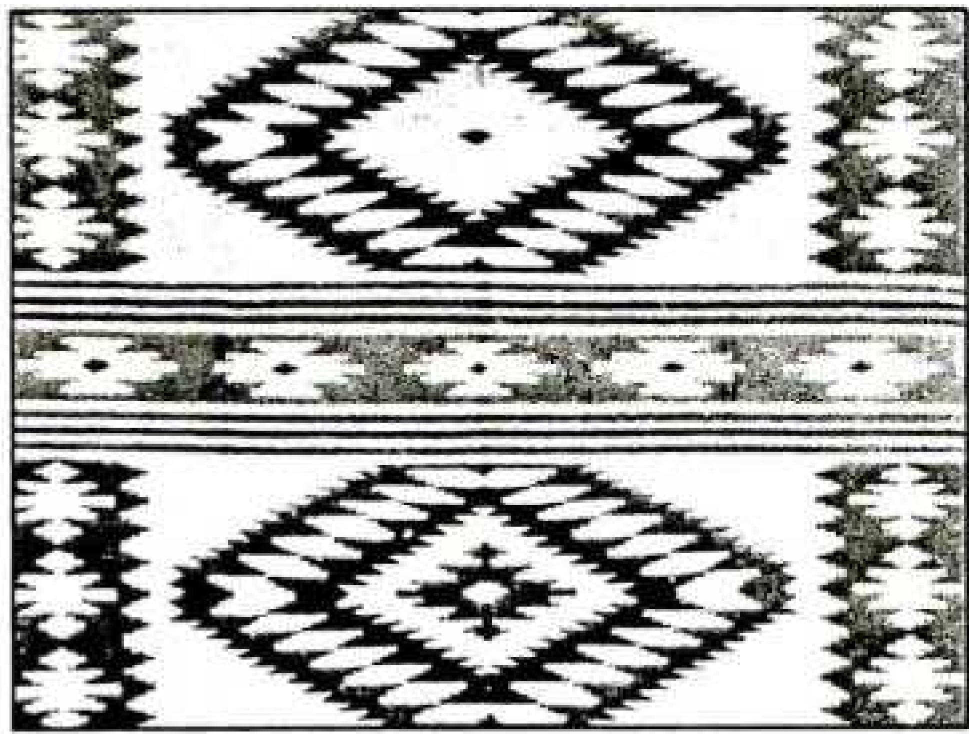
Проте в кожного народу є й неповторні сюжети, як правило, про його зовнішні стосунки зі світом, з іншими етносами. У словацькому фольклорі це пісенність про збойницький рух XVII—XVIII ст., оповіді про відомих національних героїв Яношика, Вдовця та ін. (розд. VIII, у каталозі, інципіти 222—251). Тема збойництва, зрештою, характерна не тільки для цієї групи. Як така, що зачіпала кровні інтереси народу, вона проходить крізь весь словацький фольклор. Та навіть і ця специфічна група викличе, зокрема в українського читача, асоціації з епічними піснями про опришківський рух у Карпатах, про ватажка цього руху Олексу Довбуша, його сподвижників Марусяка, Бойчука та ін.

Як видно з каталога, словацький фольклор відрізняється доволі значним обсягом пісень на релігійні теми — про життя Діви Марії, Ісуса Христа (про події Нового Завіту). Вони з'явилися, як видно, під значним впливом католицької релігії на народний побут. Оскільки такі співалися часто як коляди, виникає питання, чи варто було їх вміщувати в одному каталозі з побутовими, збойницькими, вояцькими баладами. Щоправда, критерієм добору пісень до каталога С. Бурласова взяла поняття нарації, яка є основною родовою ознакою епіки, не обмежившись тільки баладою. Отже, з цього погляду можна б виправдати присутність тут духовних пісень. Саму ж баладу авторка характеризує як ліро-епічну творчість з ознаками драматизму (с. 8 вступу) і виділяє в ній таке степенування: пісні з гострим конфліктом, з послабленим конфліктом, близькі до романсів та пісні новелістичного характеру, які розпочинаються з типових початків "Čo sa stalo nové!". У цьому погляді вона не відходить від загальноприйнятої оцінки балади як такої, що, редукуючись у сюжетах, переходить в звичайну ліричну пісню, або ж у стадії створення часто має хронікальний характер, як, наприклад, українські співанки-хроніки Карпат. Невідомо, правда, як авторка визначала сюжети за названим степенуванням (коли гострі, коли менш гострі конфлікти), як теж пісні в розділах IV, V, IX, X, які повторюються, перехрещуються.

Групування балад, ширше наративів, у тематичні класи — справа нелегка з огляду на постійні модуляції мотивів, сюжетних блоків. Тільки зведення їх у міжнародну систему (як це зроблено на матеріалі казки) сприяло б усталенню певної конвенції в оцінках сюжетів баладних наративів, вивченню музичної типології балад та компаративістичним студіям.

Трудомістка праця проф. С. Бурласової щодо створення каталога наративних пісень дала цінний результат і, безперечно, принесе користь як словацьким, так і слов'янським і неслов'янським дослідникам у вивченні цього гатунку творчості.

Київ *Софія ГРИЦА*

Хроніка

ВШАНУВАННЯ ПАТРІАРХА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Сорок років тому доцент Чернігівського педінституту Ігор Бугаєвич, відомий український філателіст (дослідник історії поштових ілюстрованих листівок) звернувся до редакції журналу "Народна творчість та етнографія" з листом, у якому розповідав про свої відвідини селища Великої Писарівки неподалік від славного в історії козацьких полків Слобідської України міста Охтирки. Велика Писарівка — це один із осередків кобзарського мистецтва, яким славився колись цей край, а конкретніше — це батьківщина найбільших українських кобзарів XX століття — Семена Пасюги, Григорія Кожушка, Єгора Мовчана (нині кожному з них в цьому селі поставлено великі пам'ятники). На час приїзду І. Бугаєвича в село живим із них залишався лише Єгор Мовчан, який ще до війни здобув визнання не лише в народному середовищі, а й в офіційних колах. Але під час війни він залишався на окупованій території. Співав тоді й антифашистські пісні (зокрема, на слова поезії Андрія Малишка "Коли течуть криваві ріки") й пісні про страшні роки примусової колективізації. Після війни місцеві можновладці нерідко ставилися до нього як до "особи, небезпечної для існуючого ладу". Так було аж доки в село з нагоди 60-річчя кобзаря не приїхав академік Максим Рильський. Вже під час першої прилюдної зустрічі з Є. Мовчаном М. Рильський від імені наукових і офіційних кіл вибачився перед кобзарем, що в роки війни його не зуміли евакуювати в спокійні місця в тил і що народному співцеві довелося витерпіти тяжкі біди під час окупації. М. Рильський написав (у співавторстві) книжку про кобзарське мистецтво Єгора Хомича, а згодом подарував йому й чудову бандуру, виготовлену в шевченковому краї — м. Смілі. Таким чином кобзаря було реабілітовано, хоч і не повністю. Ходити з кобзою, як і за царя, не дозволялося. Підтримки з боку оточення з кожним роком ставало все менше.

Лист І. Бугаєвича редакція журналу переслала заступникові Голови Ради міністрів України Петрові Троньковому, який, до речі, теж був уродженцем Слобідської України і який, певно, ще в дитинстві, а потім і в роки учителювання в місцевих школах чув про колишню славу великописарівських кобзарів. Після тривалого листування з приводу особи Є. Мовчана П. Тронькові та його помічникам вдалося влаштувати кобзаря у Будинок ветеранів сцени у Пущі-Водиці на околиці Києва.

За роки проживання в Києві Єгор Мовчан разом із своїм побратимом, теж уродженцем Слобідської України, Григорієм Ткаченком багато зробив для популяризації кобзарського мистецтва, традиційних звичаїв і народної культури України. Його помешкання в Пущі-Водиці відвідували сотні й сотні людей з Києва та й з інших міст України. В своїх розмовах з ними він не раз висловлював свої заповітні кобзарські мрії-побажання: "Якби-то на Україні було побільше таких людей, як Рильський і Тронько".

Цей малопомітний епізод з біографії П. Тронька був не випадковий. Тут проявилися характерні риси його як людини і як державного діяча. А таких епізодів мо-

жна було б назвати безліч. При цьому слід врахувати, що такі благородні вчинки П. Тронька стосувалися здебільшого людей, які самовіддано працювали (часто в найскрутніших умовах) на ниві народної культури, для її відродження і збереження. Це, зокрема, стосується прихильників Товариства охорони пам'яток культури чи, дещо пізніше, Спілки краєзнавців України. Або пригадаймо воістину титанічну працю тисяч і тисяч авторів фундаментальної "Історії міст і сіл України", редколегію якої тривалий час очолював академік Петро Тронько, чи капітальне видання, здійснюване відділом регіональних досліджень, який теж очолює в Інституті історії НАН України П. Тронько — "Звід пам'ятників історії та культури України".

Увінчує багаторічну громадсько-культурну і наукову діяльність академіка П. Т. Тронька його благородна, самовіддана праця на надзвичайно відповідальному посту голови комітету по відбудові собору Михайлівського Золотоверхого монастиря і Успенського собору Києво-Печерської лаври. Відбудувати за такі короткі строки такі грандіозні і такі важливі в духовному житті України споруди — це великий подвиг, слава про який не померкне у віках. А у цій великій справі, в успішному її завершені значна заслуга і тих людей, які керували нею, зокрема П. Тронька.

Як відомо, П. Тронько народився 12 липня 1915 року, в день святих апостолів Петра і Павла. Напередодні цього свята 2000 року з'явився Указ Президента України про присвоєння Петрові Троньку звання Героя України з врученням ордена Держави. У день свята в конференц-залі Національної академії наук України (вул. Грушевського, 4) відбулося урочисте вшанування академіка П. Тронька з нагоди його 85-річчя. В цьому залі, певно, ще ніколи раніше не було так багато людей. А це — свідчення важливості події, яку громадськість відзначала в цей день. Серед тих, хто вітав тут Петра Тимофійовича, було чимало і представників академічних народознавчих і мистецтвознавчих установ і організацій, з якими тривалий час плідно співпрацював ювіляр.

Протягом останнього десятиліття колектив відділу регіональних досліджень Інституту історії НАН України під керівництвом П. Тронька очолив величезну групу авторів з усіх областей України, які працюють над серією книг "Реабілітовані історією". Ці дослідження пишуться на основі першоджерельних, досі нікому не відомих матеріалів (які здебільшого зберігалися в закритих архівах) про колись несправедливо репресованих і лише потім реабілітованих діячів культури України. Серед них, як відомо, було багато етнографів, фольклористів, мистецтвознавців, музеєзнавців і т. д. Таким чином, ці книги істориків-краєзнавців є вагомим внеском в наше народознавство.

Але, безперечно, найбільша заслуга П. Тронька в розбудові цілої мережі етнографічних музеїв. Це в першу чергу стосується спорудження відомих у всьому світі скарбниць культурних старожитностей України — музеїв народної архітектури і побуту в Києві і Переяславі. Їх будівництво, як знаємо, не дуже охоче підтримувало тодішнє найвище державне керівництво. Тільки завдяки мудрості, сміливості в прийнятті відповідальних рішень, політичному такту, обізнаності з суттю проблем у даній галузі П. Тронька ці важливі справи вдалося довести до успішного завершення. Тисячі людей можуть пригадати і засвідчити, що найважливіші проблеми і найтонші деталі спорудження цих музеїв Петро Тимофійович знав набагато краще, ніж будь-хто з вчених чи будівельників. Недарма й досі Київський музей біля села Пирогова любовно називають "Троньківкою".

Головна заслуга П. Тронька як громадського діяча і вченого — це його внесок у відродження українського краєзнавства. Важливу роль у цій справі відіграли підготовлені під його керівництвом капітальне видання (хоч воно й мало ряд зумовлених обставинами часу недоліків) — книги з історії міст і сіл України, а також серія праць під назвою "Реабілітовані історією". Значною заслугою ювіляра є і те, що він створив сучасну школу істориків-краєзнавців. П. Тронько має цілий ряд визнаних у наукових колах послідовників і вірних учнів. Свідченням цього є, наприклад, те, як напередодні ювілею йому передали з міста Лебедина велику книжку "Лебедія" — перший том історико-краєзнавчих нарисів краєзнавця Бориса Ткаченка. Академіка порадувало успішне завершення багаторічної, сповненої першоджерельними даними праці молодшого колеги про місто, з яким у П. Тронька пов'язано багато хвилюючих спогадів. Саме в цьому слобожанському місті він сформувався як досвідчений педагог, тут відбулося становлення його світогляду, про-

будилося глибше зацікавлення історією і культурою рідного краю.

Це порівняно невелике місто Слобідської України відоме далеко за межами цього краю. У видаваному в перші пожовтневі роки енциклопедичному довіднику "Увесь СРСР", а також в ряді публікацій того часу говориться, що саме тут, в широкій, покритій лісами та озерами долині Псла, південніше міста Сум, знаходяться наймальовничі місця Наддніпрянської України. На доказ такого твердження зазначено, що, мовляв, невипадково в цьому місті та його околицях до революції було так багато дач петербурзької та харківської інтелігенції. Крім цих свідчень авторів із столиці СРСР, українські краєзнавці теж говорили про особливу красу тутешніх краєвидів. Так, із захопленням про мальовничу долину Псла, посеред якої знаходиться оточене лісами місто Лебедин із його численними церквами, писав Григорій Логвин у свого часу широко відомій книзі "По Україні".

До революції в районі жило чимало знатних поміщицьких родин, у яких були великі бібліотеки, а також колекції живописних творів та художньо оздоблених речей побуту. Після революції значна їх частина була передана в місцевий музей, який тривалий час був значно багатшим на художні цінності, ніж в ряді обласних центрів України. Так і сьогодні у цьому музеї є окрема зала, присвячена колекції портретів гетьманів України, де, зокрема, бачимо парсуни із зображеннями Петра Сагайдачного і Павла Полуботка та його родини.

Але найбільше Лебедин славиться ось уже близько трьох століть своєю історією. Під час російсько-шведської війни, перед Полтавською битвою 1709 року, в місті розроблявся її стратегічний план. Після поразки Карла XII під Полтавою в Лебедині царський поплічник Меншиков чинив розправу над козаками, запідозреними в прихильності чи хоча б найменшому співчутті Мазепі. Пам'ятником того судилища аж до середини нашого століття непорушною була Могила гетьманців. Певно, саме щоб віддати шану пам'яті похованих у цій могилі жертв деспотизму, заїздив сюди, їдучи втретє в Україну, Тарас Шевченко. В двадцяті роки, коли столицею України був Харків, сюди приїздили групи українських письменників, митців, вчених, студентів та ін. (Нині ця традиція поступово відновлюється.) Ще й сьогодні тут можна почути перекази про описану в "Історії Русів" Могилу гетьманців, про судилище Меншикова, а також про спробу місцевих козаків і молодих козачок визволити арештованих. В часи, коли вчителював у місті П. Тронько, таких переказів, певно, було значно більше.

Традиційна народна архітектура, ремесла і побутові мистецтва міста та його околиць свідчать про талановитість і стійкі козацькі пракорені місцевого населення. Підтвердженням цього є також те, що цей край дав Україні багатьох видатних діячів. Серед них — ряд самовідданих працівників на ниві науки і культури, народних умільців і т. д. Лебедин — батьківщина співця світової слави Бориса Гмирі, митців Василя і Федора Кричевських, поета і вченого Михайла Доленги, народного лікаря Василя Корчана, мистецтвознавця Стефана Таранушенка, краєзнавця Миколи Федоровського (останній є співавтором надзвичайно цікавої книги "Природа і люди Слобідської України"). (Дет. про це див. статтю О. Столбіна в цьому номері журналу.)

Розташовані на південь від Лебединського району села і міста (вже в межах Полтавщини) Леся Українка назвала колись "найукраїнішою Україною", а Олександр Богомолець — "серцем України". Очевидно, такими словами можна назвати всю територію долин Псла і Ворскли, почавши від Сум та Охтирки і до Дніпра. А серед усіх міст і містечок, розташованих у цих долинах, однією з перлин в короні Наддніпрянської України аж до наших днів залишився Лебедин. І от саме звідси шістдесят років тому молодь проводила на нове місце роботи молодого вчителя Петра Тронька, бажаючи йому "високого, лебединого лету". Сьогодні можна сказати, що ці їх побажання здійснилися. Життєвий "літ" ювіляра був високий, сміливий і успішний. Будемо сподіватися, що його учні так само успішно наслідуватимуть свого вчителя. Автор цих рядків, який народився в цьому краю, певний час жив тут, навчався в школі, а потім зрідка приїздив сюди, може засвідчити, що на Лебединщині було і ще є чимало людей, здебільшого старшого віку вчителів, лікарів, агрономів, які знають Петра Тронька, згадують його з особливою теплотою і вдячністю, майже так само, як і великописарівський кобзар Єгор Мовчан.

Петро Тимофійович називає Лебедин містом своєї незабутньої молодості. Шість десятків років тому він виїхав звідси в розташоване на берегах Псла так са-

мо чудове, як і Лебедин чи Полтава, місто Суми, щоб розгорнути тут громадську роботу вже в масштабах всієї області. Але, крім періоду війни, він щороку приїздив у місто своєї молодості. Його часто запрошували виступати тут на серпневих конференціях вчителів, на різних кущових нарадах культосвітніх працівників і т. ін. Під час кожного приїзду він провідує родини знайомих вчителів, бойових побратимів часів війни.Ріднить з цим краєм Петра Тимофійовича і те, що тут, неподалік від райцентру, в Будилці, народилася і виростала його дружина, невтомна помічниця Валентина Іванівна. Нині він разом з нею радіє, довідавшись, що Лебедин завдяки зусиллям земляків долає економічну скруту та інші негаразди.

Як повідомляли газети, з ініціативи українських патріотів — з числа місцевої молоді і віруючих громадян старшого віку — розпочалася підготовка до відбудови зруйнованого в роки тоталітарного режиму Успенського собору. Цей почин, певно, підтримають ширші кола мешканців міста, зокрема й колишні комсомольці, які не з чужих розповідей знають, як руйнувався збудований козацькою громадою міста священний храм на честь покровительки українського козацтва і всієї України Пресвятої Богородиці і як щебневими рештками його будівлі сотні примусово зігнаних з усього району людей вимощували Охтирську і Будильську вулиці. За останній час в місті відбуваються й інші відрадні зміни. Тут почали краще працювати фабрики і заводи, ремісничі осередки. Місцева влада на чолі з енергійними і освіченими керівниками вміло сприяє виробничникам встановлювати взаємовигідні зв'язки з іноземними підприємствами. Поступово, хоч і з величезними труднощами, поліпшується діяльність культосвітніх установ — проблема, що завжди особливо турбувала Петра Тимофійовича. Адже його трудове життя пов'язане з працею на ниві народної освіти, культури і науки. Після Сум йому довелося працювати ще й в українському П'ємонті, на мальовничо-гористому співучому Прикарпатті, а потім більш як півстоліття в столичному Києві. Але де б він не працював, як відзначали промовці на ювілейному вшануванні, він завжди, скільки було сили і можливостей, прагнув сіяти розумне, добре, вічне. Події ж останніх років показали, наскільки його діяльність виявилася потрібною українському народові. У відродженні державності України, безперечно, є певна заслуга істориків-краєзнавців, на чолі яких був і досі є Петро Тронько. Тим-то так щиро і одностайно тисячі друзів і прихильників вітали ювіляра з днем народження і наданням йому почесного звання Героя України з врученням ордена Держави.

Крім виступів учасників цих ювілейних урочистостей, надійшло понад дві тисячі письмових привітань. Вони ввійдуть до спеціального ювілейного збірника, який готує Національна академія наук України.

Зібрання завершилося виступом хору з м. Переяслава, славного своїм музеєм народної архітектури і побуту, натхненником побудови якого був ювіляр.

Київ *Іван ВЛАСЕНКО*

Редакція і редколегія "Народної творчості та етнографії" приєднується до щирих вітань Петру Тимофійовичу Троньку — давньому другові і авторові часопису — з його славним ювілеєм.

5-й СВІТОВИЙ КОНГРЕС ЦИМБАЛІСТІВ У МОЛДОВІ

Цимбали — як один з найдавніших в історії людства музичний інструмент сягає часів розквіту культури в країнах Месопотамії та Межиріччя. Яскравим зразком, що підтверджує майже незмінну понад 5 тис. років будову інструмента є ассирійські фрески в Куюндеку. А ще один зразок, що став епохальним не лише у вивченні цимбалів, але й усієї музики, продемонстрував у 1991 році на 1-му конгресі CWA іранський дослідник та музикант Госейн Малек. У своєму революційному з погляду музики відкритті Г. Малек науково аргументував наявність своєрідного нотопису біля зображення іранського різновиду цимбалів — сантура, на стеллі одного з перських поховань 2 тис. років до н. е. Принагідно нагадаємо,

що найстарішими з відомих нотацій музики є "Ода" Піндара та "Пісня" Сейкіля бл. 518—442, або 438 рр. до н. е. Безперечно, значення Світової асоціації цимбалістів, до складу якої входять представники з 30 країн світу, важко переоцінити. Адже географія цимбалоподібних інструментів охоплює практично весь світ. Лише в Китаї на цимбалах, які там мають назву якґквін, грає понад 2 млн професіоналів. А в Північній Америці інтерес до цього інструмента виявляється у проведенні фестивалів для виконавців на двох близьких за будовою до цимбалів музичних інструментах *Hammer Dulciner* — звуковидобування пальцятками та *Mountain Dulcimer* — звукодобування щипком (як на *кантеле* чи *гуслях*). В останні десятиліття в США та Канаді відбулось понад 120 фестивалів, які зібрали велику аудиторію прихильників далсімера з усіх англомовних країн світу. Незаперечним є надзвичайно високе реноме цього інструмента в мусульманських країнах — узбецький чанґ, киргизький канун чи іранський сантур є інструментами, що царюють не лише у сфері фольклору, але й у професійній музиці східної традиції. Цікаво, що один з найвизначніших турецьких музикантів-квануністів Тагір Аудогду є директором музичного департаменту Туреччини.

На 5-й конгрес до Кишинева з'їхалось близько 100 делегатів з Пн. Америки, Австралії, Азії та Європи, які представляли 14 країн світу. Найчисельнішою була делегація господарів. Організатори 5-го конгресу кожен з п'яти днів роботи розпланували для розгляду цілого спектра проблем науково-педагогічної діяльності та особливостей виконавства і поширення цимбального мистецтва. Церемонія відкриття конгресу відбулася 13 жовтня 1999 р. у концертному залі Національної філармонії. Відкрив конгрес генеральний секретар національної комісії при *ЮНЕСКО* в Республіці Молдова, композитор, народний артист Молдови Константин Руснак. Пізніше звучала музика Почесного патрона 5-го конгресу, професора Бухарестської консерваторії Константина Арвінте та твори інших композиторів у виконанні солістів-цимбалістів у супроводі симфонічного оркестру радіо та телебачення Молдови.

Перші пленарні засідання конгресу презентували делегації з Мексики, США, Канади, Аргентини та України. Доповідачі, музиканти, виконавці переконливо доводили, що люди культури, інтелектуалісти знаходять спільну мову навіть у дискусіях на противагу політикам, які часто створюють і стимулюють проблеми (як приклад, не зміг приїхати на конгрес до Молдови 80-річний іранський вчений, сантурист Госейн Малек, якому було відмовлено у наданні візи). "Салтеріо" — так називаються мексиканські цимбали та гурт виконавців з Мехіко. Інженер за фахом із США Річард Лоерч зробив доповідь про новизну у конструкції американських цимбалів — далсімера.

Провідний канадський музикант Дженні Тобіас закінчив Музичну академію в Базелі (Швейцарія) як піаніст, органіст, диригент, крім того, він навчався грі на скрипці, альті, трубі та далсімері. Свої педагогічні здібності Дженні Тобіас передає у різних музичних закладах Швеції, Німеччини, Канади, США та Аргентини, як диригент та соліст виступає з різними програмами у багатьох країнах світу. Багатолюдній аудиторії він запропонував доповідь про "Гармонійність поєднання цимбалів з іншими музичними інструментами". На завершення прозвучала власна композиція "Ланцюжки для альпійської труби та цимбалів" (*Alphorn — автор, Hammer Dulcimer — Вікторія Геренцар*). Аргентинську делегацію представляла музиколог та виконавець Лейла Макаріус.

Україна на конгресі була представлена трьома делегатами. Ст. викладач Харківського інституту мистецтв ім. П. Котляревського Олена Костенко охарактеризувала харківську композиторську школу, продемонструвавши при цьому відеоматеріали. А. Гайденко, Л. Доннік, Л. Катохін працюють у плані концертного репертуару для цимбалів. Натхненно виступив студент-цимбаліст Андрій Погоменко з Дніпропетровська та лауреат республіканського та міжнародного конкурсів, Ваґнерівський стипендіат, заслужений діяч мистецтв України Тарас Баран зі Львова, що свідчить про інтерес до цимбалів по всій Україні. У роботі конгресу було різнобічно представлено діяльність Т. Барана як дослідника, автора фундаментальної праці "Світ цимбалів", що ставить багато проблем термінологічного характеру, запропонована новаторська система цимбальної нотації, а також ретельно опрацьована у 4 європейських мовах термінологія будови та способів звукодобування на інструменті викликала у делегатів конгресу глибоке зацікавлення і в ході дискусій була високо оцінена спеціалістами.

Представники румунської делегації професор Константин Арвінте та етномузиколог Євген Ґал розглянули проблеми історії виконавства в Румунії. Виступ професора більшою мірою зводився до аналізу творчості одного з найвизначніших цимбалістів сучасності Тоні Йордаке, тому очікувана фундаментальність узагальнень проблематики виконавства на цимбалоподібних інструментах не знайшла місця у його доповіді.

В концертній частині конгресу були представлені делегації Швейцарії, Синґапуру, Угорщини, Ізраїлю, Англії, Білорусі, Мексики, Канади, України, Молдови. Господарі конгресу представили найбільшу за об'ємом концертну програму, де цимбали звучали не лише як сольний інструмент, але як один з інструментів тарафу та у супроводі симфонічного оркестру. Вражає технічний вишкіл наймолодшого покоління молдавських цимбалістів, що продовжують кращі традиції молдаво-румунської школи. Ізраїльський сантурист Сейсон Менаше репрезентував кардинально відмінну від європейської традиції — східно-медитативну виконавську манеру. Але віртуозність та глибина вислову залишили незабутні враження від його виступу. Ку Джян Квінґ, виконавиця на якґквіні з Сингапуру, є однією з найяскравіших представниць китайської школи виконавців. Прецизійність, глибина вислову, концентрованість та відшліфованість творчої манери — набуток Шанхайської цимбальної школи, що входить до китайської музичної асоціації.

18-тисячну когорту швейцарських цимбалістів представляв на конгресі майстер, конструктор-новатор Йоганес Фукс, що гідно продовжує розпочату батьком традицію виготовлення та вдосконалення гакбрета. У своєму виступі він продемонстрував неповторну дотепно-розважальну виконавську манеру інтерпретації альпійського фольклору. Вікторія Геренцар продемонструвала різні аспекти свого творчого кредо. Окрім спільного виступу з Дженні Тобіасом у надзвичайно своєрідній композиції з альпійською трубою (близькою до української трембіти), вона виконала декілька творів з віолончеллю та скрипкою, спеціально написаних для такого складу виконавців. Звичайно, найкращі виконавці, однією з яких є В. Геренцар, можуть претендувати на творчу співпрацю з сучасними композиторами, які пишуть спеціально на замовлення виконавця. У Вікторії в цьому плані великий досвід, бо вона стала ініціатором створення багатьох надзвичайно цікавих і самобутніх творів для цимбалів угорськими композиторами. З великим успіхом пройшла прем'єра Рапсодії № 1 для цимбалів соло львівського композитора Богдана Котюка. Цей твір був спеціально написаний для виступу на конгресі українського цимбаліста Т. Барана. Виконання творів Д. Задора, Т. Йордаке, Е. Балога продемонструвало його досконале володіння різними стилістичними напрямками в сучасній музиці.

Своєрідну і надзвичайно міцну виконавську школу репрезунтувала делегація з Білорусії. Яскравим був виступ ансамблю цимбалісток, що вразив відточеною злагодженістю ансамблевого виконання (керівник професор Євген Гладков). Супутніми акціями до конгресу були виставки-продажі нотної, педагогічної та дослідницької літератури видавництв Німеччини, України, Молдови, Угорщини, Австрії. Якщо книжка Т. Барана "Світ цимбалів" торкалася історії виконавства, техніки нотації та термінологій, то у працях видавця з Німеччини Райнгарда Таффернера представлено у великій кількості нотно-педагогічний репертуар. Жваве зацікавлення викликали нотні збірки викладача Кишинівського музичного ліцею Валерія Лютса, одна з яких є нотацією творів Т. Йордаке, а інша — переклади для цимбалів творів різних композиторів. Доробок CWA був представлений двома збірками нот угорських композиторів. Як ідеологом і натхненником в асоціації є Вікторія Геренцар, так її інформативним осередком є секретар-літописець, англійська цимбалістка Саллі Вайтехед, яка за основним своїм фахом — інженер комп'ютерної графіки. Саме завдяки поширенню інформації через Web-сторінку в Інтернеті, видання вісника "*CWA News*" та регулярне спілкування через секретаря — Іштвана Горвата, ідеї поширення цимбального мистецтва набули в останні 10 років світового значення.

Ділова, наукова, творча атмосфера 5-го Світового конгресу цимбалістів у Молдові засвідчила життєву силу ще зовсім молодої, але надзвичайно перспективної організації. CWA поставила за мету об'єднати зусилля у вивченні, вдосконаленні та популяризації цимбального мистецтва у світі і блискуче з ним справляється.

Львів *Тарас БАРАН*

IN THIS ISSUE:

Престольна ікона з церкви Покрови Богородиці в Лебедині.

Собор Успіння Богородиці в Лебедині.

МАРІЄ, ДІВО БЛАГОСЛОВЕННАЯ

Маріє, Діво благословенная,
Тобі складає поклін вселенна.

Радуйся, храме благости,
Надіє наша радосте. (2)

Пренепорочна царице, Мати,
Позволь нам, дітям, тобі віддати

Подяку щиру за любов,
За твої ласки, за покров. (2)

Тобі будемо вовік служити
Душею, серцем тебе славити.

Радуйся, Мати Божа,
Спасіння світу давшая. (2)

Благословенний плід чрева твого,
Ти, ненько Спаса, Бога самого,

Для нас спасіння в тобі ся криє.
Радуйся, радуйся, неба леліє! (2)

Лебедин з давніх-давен відомий великою кількістю церков і священнослужителів. Ще зовсім недавно тут можна було почути різні варіанти приказки: "Славні Суми панами, Охтирка—козаками, а Лебедин—церквами і дяками". Цей афоризм любив повторяти уродженець цього міста, один із найвідоміших дослідників української церковної архітектури і мистецтва Стефан Таранушенко.

Церков у цьому порівняно невеликому місті, крім собору, було більше десяти. На жаль, ряд із них зруйновано в часи тоталітарного режиму. На щастя, Покровська Церква і її престольна ікона збереглися. Але і в ній служби до останнього часу не проводилися.

Найвизначнішою архітектурною спорудою в Лебедині був Успенський собор, збудований в 1774—1797 роках. З погляду архітектурного стилю це був зразок пізнього козацького бароко. Будівля, зведена на честь покровительки соборної України, урочисто-велично височіла в самому центрі міста, надаючи йому особливої поважності й святковості. Собор був споруджений з каменю і міг би стояти тисячі років.

Нині на цьому місці ростуть дерева. Але не так давно в Лебедині створено ініціативну групу для відбудови Успенського собору. Цей почин, як писали нещодавно газети,підтримало багато людей, зокрема з числа молоді

Див. на стор. 4

Лірник Тиміш з-під Полтави з проводирем поблизу придорожньої криниці.
Вдалині видно гору, на якій стоїть гранітний камінь із сонцесяйним золотим написом про те, що звідси, з хати Івана Котляревського, вперше на ввесь світ пролунали слова нової української літератури (на основі народної мови.)

Листівка початку XX ст.

Індекс 74328

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

ISSN 0130-6936. Нар. творчість та етнографія, 2000, № 4. 1–144

НАУКОВА ДУМКА